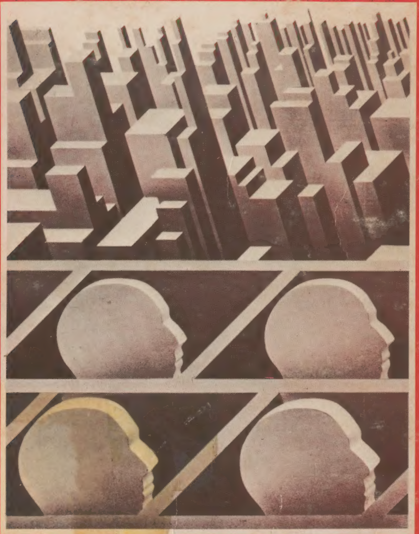
ΜΑΡΡΑΙΗ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης τῶν πόλεων

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΜΑΡΡΑΙΗ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Μετάφραση: Γιώργος Νταλιάνης

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ
ΤΥΠΟΣ

ΤΙΤΛΟΣ : Τά Όρια τῆς Πόλης

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ : Γιῶργος Νταλιάνης

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ : Ἀγαμέμνωνα Γιοβάνη, Θεμιστοκλέους 80, τήλ. 36.15.079.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ : «ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ», Κιάφας 3, ΑΘΗΝΑ, τηλ. 36.39.980.

Περιεχόμενα

Πρόλογος

Αὐτό τό δοκίμιο ἐπιχειρεῖ νά προσφέρει μιά μεστή νοήματος προοπτική στήν ἀνάπτυξη τῆς πόλης. Ξεκινάει ἀπό μιά μακρινή ἐποχή, ὅπου ἡ ὕπαιθρος κυριαρχοῦσε πάνω στήν πόλη κι ἀκολουθεῖ τήν ἀστική ἀνάπτυξη ὥς τή σημερινή ἐποχή, ὅπου μεγάλες μητροπολιτικές ὀντότητες κυριαρχοῦν πάνω στήν ὕπαιθρο. Στήν πορεία τῆς ἀντιμετώπισης αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης καί τῶν συνεπειῶν τις γιά μᾶς, τό βιβλίο ἐξετάζει ὁρισμένες παραδόσεις τοῦ οὐρμπανισμοῦ*, πού ἔχουν σήμερα οὐσιαστικά ξεχαστεῖ. Σκοπός μου εἶναι νά προσφέρω στόν ἀναγνώστη μιάν ἰδέα γιά τό πῶς ἦταν κάποτε ἡ πόλη στήν καλύτερή της φάση, ν' ἀποκαταστήσω ὑψηλά οὐρμανιστικά κριτήρια, ἀμφισβητώντας ὅσο τό δυνατόν περισσότερο τή σημερινή ἔλλειψη κριτηρίων γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς σύγχρονης μητρόπολης καί τῆς κοινωνίας πού ἐνθαρρύνει τήν ἀνάπτυξή της.

Τό βιβλίο αὐτό εἶναι ριζικά κριτικό· δέν προσφέρει καμιά συνταγή γιά τήν ἀστική ἀναζωογόνηση μέσα στά πλαίσια τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς τάξης, οὔτε κάνει κεῖνες τίς αἰσθητικά εὐαίσθητες παραχωρήσεις σέ πρότυπες μελέτες, πού ἀκόμα καί ριζοσπάστες πολεοδόμοι προσφέρουν σάν ὑποκατάστατα κοινωνικῶν σχέσεων, πού νά 'χουν κάποιο νόημα. Ἄν ἡ σύγχρονη μητρόπολη ἐξεταστεῖ σέ ἀντιπαραβολή μέ τό πλατύτερο ὑπόβαθρο τῆς ἀστικῆς ἱστορίας, θά εἰδωθεῖ σάν ἡ πλέρια ἄρνηση τῆς ἀστικῆς ζωῆς, ὅπως γινόταν κατανοητή στή διάρκεια τῶν πιό πολιτισμένων ἐποχῶν τοῦ παρελθόντος. Σκοπός μου εἶναι νά ἐνισχύσω μιά τέτοια σύγκριση καί νά τονίσω, ὅσο πιό ἔντονα μπορῶ, ὅτι οἱ ρίζες τῆς σημερινῆς ἀστικῆς κρίσης δέν βρίσκονται ἁπλῶς στόν ἀτελή σχεδιασμό, στήν κακή μέριμνα, τίς παραμελημένες γειτονιές, καί στήν ἀνεπαρκή ὑλική ἐνίσχυση, ἀλλά πρωταρχικά στό κοινωνικό σύστημα πού ἔχει δημιουργήσει αὐτά τά προβλήματα — καί γέννησε τή σύγχρονη μητρόπολη. Τό βιβλίο προσπαθεῖ νά δείξει ὅτι ἡ πόλη πρέπει νά θεωρηθεῖ ὄχι μόνο σάν ἕνα εἰδικό πεδίο γιά κείνη τήν ἀνθρώπινη ὁμαδοποίηση πού ὀνομάζουμε «ἀστική» — μιά ὁμαδοποίηση πού ἔχει ἀλλάξει

* Σ.τ.Ε. Ἡ ἀνάπτυξη πόλεων. Ἡ λέξη σημαίνει ἐπίσης καί πολεοδομία καί ἀστυφιλία, ἀλλά χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μέ τήν πρώτη ἔννοια, πού ἐνσωματώνει καί τίς δυό τελευταῖες.

χαρακτήρα ἀπ' τή μιά ἱστορική περίοδο στήν ἄλλη — ἀλλά καί σά προϊόν συγκεκριμένων κοινωνικῶν σχέσεων καί τρόπων κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Συνακόλουθα, γιά νά σωθεῖ ἡ σημερινή ἀστική ζωή, θά χρειαζόταν μιά θεμελιακή ἀλλαγή τῆς κοινωνίας, ὄχι ἁπλῶς ἕνα νέο ἀστικό πρότυπο. Ὅσο σημαντικό κι ἄν εἶναι τό τελευταῖο, ἀποτελεῖ μιά λειτουργία τῆς ἴδιας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς κι ἀφοῦ ἡ σύγχρονη κοινωνία εἶναι βασικά παράλογη, δέν πρέπει νά μᾶς προκαλεῖ κατάπληξη τό ὅτι ἡ πόλη ἀντανακλᾶ κι ἀκόμα καί διογκώνει τόν κοινωνικό παραλογισμό τῆς ἐποχῆς μας.

Τό ν' ἀντλήσουμε χτυπητές διαφορές ἀνάμεσα στά χαμηλά κριτήρια τοῦ σύγχρονου οὐρμπανισμοῦ καί τά ὑψηλά κριτήρια πού ἐπιτεύχθηκαν ἀπό προηγούμενες πόλεις, φαίνεται σήμερα ἰδιαίτερα σημαντικό, ἄν ὄχι τίποτ' ἄλλο, τουλάχιστον γιά νά σωθοῦν τά τελευταῖα ἀπ' τή λήθη. Χάνουμε σιγά - σιγά μιά ἀνθρωπιστική ἀντίληψη τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς τοῦ νοήματος τῆς λέξης «πόλη». Παράδοξα, ζοῦμε σ' ἕνα κόσμο πού σημαδεύεται ἀπό μιά ἀνεξέλεγκτη ἀστικοποίηση* — ἀλλά ἕνα κόσμο πού τοῦ λείπουν οἱ πραγματικές πόλεις. Καθώς καταπίνοντας ἀπ' τήν ἐπεκτεινόμενη μητρόπολη, οἱ κάποτε ξεκάθαρα ὁριοθετημένες πόλεις πού μᾶς κληροδότησε τό παρελθόν, ἡ πόλη ἀρχίζει νά χάνει τόν ὁρισμό καί τό συγκεκριμένο χαρακτήρα της, καθώς ἐπίσης καί τή λειτουργία της σάν αὐθεντικό πεδίο γιά κοινότητα κι ἀλληλεγγύη.

Ἡ πόλη ἐξαφανίζεται μέσα στίς μεγάλες ἀστικές ζῶνες πού ἁπλώνονται σ' ὅλη τήν ἔκταση τοῦ ἐδάφους. Ἀκόμα κι ἡ ὕπαιθρος μεταμορφώνεται σ' ἕνα ἀστικό πάρκο ἤ ἕνα σύμπλεγμα ἀπό ἀγροτικά ἐργοστάσια, πού εἶναι βιομηχανοποιημένα σέ ὑψηλό βαθμό. Ἡ σύγχρονη πολεοδομία, στό μέτρο πού ὑποστασιοποιεῖ τό σχέδιο ἤ τίς λογιστικές πλευρές τοῦ οὐρμπανισμοῦ, σέ βάρος τῶν ἀνθρώπινων καί κοινοτικῶν της στόχων, γίνεται πραγματικά ἀταβιστική. Ἄν οἱ ἱερεῖς τῶν παλιῶν, τεράστιων πόλεων, ἦταν πολεοδόμοι πού ἐπέβαλλαν ἕνα κοσμολογικό μοντέλο σέ ἀστικοποιημένες περιοχές, γιά νά τιμήσουν τήν ἐξουσία θεοποιημένων μοναρχιῶν, οἱ σύγχρονοι πλεοδόμοι ἔχουν γίνει ἱερεῖς, πού τά ἀστικά τους μοντέλα εἶναι ἀπόλυτα θεσμικά καί λειτουργικά.

Εἶναι κι οἱ δύο ἀρχιτέκτονες τοῦ μυθικοῦ, μέ τήν ἔννοια ὅτι ὑποτάσσουν τήν πόλη — τήν ἀνθρώπινη κλιμάκωση καί τήν κοινοτική της διάσταση — σέ ὑπερανθρώπινους καί μή ἀνθρώπινους σκοπούς.

Στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν, οἱ λεπτομέρειες κι οἱ δευτερεύουσες ἀναπτύξεις τῆς ἀστικῆς ἱστορίας ἔχουν σκόπιμα θυσιαστεῖ γιά χάρη τῆς συντομίας καί τῆς σαφήνειας τῆς παρουσίασης. Πάρα πολ-

* Σ.τ.Ε. Τό προτιμώ ἀνάπτυξης πόλεων.

λές ἐργασίες πάνω στήν ἀνάπτυξη τῆς πόλης, κατακλύζουν τόν ἀναγνώστη μέ μιά τεράστια ποσότητα τεκμηριωμένου ὑλικοῦ κι αἰσθητικῶν ἀπόψεων, μέ ἀποτέλεσμα νά τόν κάνουν νά χάνει κάθε προοπτική τῶν βασικῶν τάσεων στήν ἀστική ἱστορία καί τή δημιουργία τῆς σύγχρονης μητρόπολης. Αὐτό τό βιβλίο προσπαθεῖ νά διατηρήσει ἕνα καθαρό πρίσμα ἀπ' τήν ἀρχή ὥς τό τέλος καί πραγματεύεται ὅτι ἐγώ θεωρῶ σά ζωτικές πτυχές τῆς σχέσης ἀνάμεσα στήν πόλη καί τήν ὕπαιθρο, τήν ἐμφάνιση τῆς σύγχρονης πόλης, καί τόν κοινωνικό κι ἀστικό ἐκφυλισμό, πού φθάνει ὥς τό ἴδιο τό μεδούλι τοῦ σύγχρονου ουρμπανισμοῦ.

Τά δυό πρῶτα κεφάλαια «Ὕπαιθρος καί Πόλη» καί ἡ «Ἄνοδος τῆς Ἀστικῆς Πόλης», καθώς ἐπίσης κι ἡ «Εἰσαγωγή» κι οἱ πρῶτες σελίδες τοῦ κεφαλαίου «Τά Ὅρια τῆς Ἀστικῆς Πόλης», γράφτηκαν στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 καί δημοσιεύτηκαν μέ συντομευμένη μορφή, τό Μάη 1960, στήν τρίμηνη Ἀγγλοαμερικάνικη Ἐπιθεώρηση «Σύγχρονα Θέματα». Αὐτά τά κεφάλαια κυκλοφόρησαν ὑπόγεια ἀνάμεσα σέ φίλους πού μέ παρακινοῦσαν συνεχῶς νά τά δημοσιεύσω ὁλόκληρα. Ἔτσι ἐμφανίζονται ἐδῶ ὁλόκληρα γιά πρώτη φορά. Ἡ ἀνάλυση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στήν ὕπαιθρο καί τήν πόλη, πού περιέχουν, μπορεῖ νά παραλληλιστεῖ, ἀπό 'να σωρό ἀπόψεις, μέ τήν πιό ἀποσπασματική πραγμάτευση τοῦ ἴδιου θέματος ἀπ' τό Μάρξ, στήν περίφημη τώρα «Εἰσαγωγή στήν Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» του, ὥστε δοκίμασα μιά κάτι παραπάνω ἀπό εὐχάριστη ἔκπληξη, παρατηρώντας τίς ὁμοιότητες, ὅταν τό ἔργο τοῦ Μάρξ ἐμφανίστηκε στό ἔργο τοῦ Χόμπσμπάουμ «Οἱ ἀπόψεις τοῦ Μάρξ γιά τούς Προκαπιταλιστικούς Σχηματισμούς». Ὡστόσο, τό ἔργο τοῦ Μάρξ δέν βρισκόταν στά χέρια μου, ὅταν ἔγραφα αὐτά τά κεφάλαια· πραγματικά τό «Γκρούντρις» ἦταν γενικά ἄγνωστο κείνη τήν ἐποχή, τουλάχιστον στόν Ἀγγλόφωνο κόσμο. Ἡ ἀποσπασματική ἔκδοση τοῦ Χομπσμπάουμ δέν ἐκδόθηκε πρίν ἀπ' τά 1964, περισσότερο ἀπό 6 χρόνια μετά τή συγγραφή τοῦ «Τά Ὅρια τῆς Πόλης» καί περισσότερο ἀπό 4 χρόνια μετά τήν ἐμφάνισή τους στά «Σύγχρονα Θέματα», μέ τήν μορφή πού δημοσιεύτηκαν. Συνακόλουθα, οἱ ἀναγνῶστες πού θεώρησαν τό ἔργο τοῦ Μάρξ, πάνω στή σχέση τῆς πόλης μέ τήν ὕπαιθρο, στό «Γκρούντρις», ἐξίσου πολύτιμο μέ μένα, θά ὠφεληθοῦν, ἴσως, πολύ ἀπό μιά προσεχτική μελέτη τοῦ «Τά Ὅρια τῆς Πόλης». Ἄφησα αὐτά τά πρῶτα κεφάλαια ἄθικτα, ἔξω ἀπό μερικές ἐπουσιώδεις ἀλλαγές στό στύλ. Στό ὑπόλοιπο βιβλίο — πράγμα πού σημαίνει, στό μεγαλύτερο μέρος του — τό ὑλικό εἶναι ὁλότελα νέο κι ὁδηγεῖ τήν ἀνάλυση τῆς πόλης ὡς τήν ἐποχή μας.

Σήμερα, οἱ κοινωνικές μου ἀπόψεις εἶναι περισσότερο προσανατολισμένες σέ μιά ἐλευθεριακή προοπτική, ἀπ' ὅτι ἦταν στή δεκαετία τοῦ 1950. Αὐτές οἱ ἀπόψεις ἀναπτύσσονται πολύ ἐκτεταμένα

στό βιβλίο μου «Ὁ Ἀναρχισμός μετά τήν Ἐποχή τῆς Σπάνης» (Ramparts Books, 1971) κι ὑφίστανται παραπέρα ἐπεξεργασια σ' ἕνα ἔργο, πού ἐλπίζω νά τελειώσω σύντομα, πού ἔχει τόν τίτλο «Ἡ Οἰκολογία τῆς Ἐλευθερίας».

Παρά τή μεταστροφή στήν προοπτική μου, ὅμως, θά 'μουνα ὁ τελευταῖος πού θ' ἀρνιόμουνα τήν ἐπίδραση πού ἄσκησε ὁ Μάρξ πάνω στή σκέψη μου καί θά θεωροῦσα πρόθυμα αὐτό τόν τόμο σά μιά ἐπεξεργασία τῶν ἀπόψεων, πού τόσο θαυμάσια ἀνάπτυξε στό «Γκρούντρις». Ὑποπτεύομαι: ὅτι τά πρῶτα κεφάλαια τοῦ «Τά Ὅρια τῆς Πόλης» θά ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα τούς ἀναγνῶστες πού ἀσχολοῦνται μέ Μαρξιστικές μελέτες. Ἀπ' τή μεριά μου, θά ὀνόμαζα «Τά Ὅρια τῆς Πόλης» μιά διαλεκτική ἐργασία πού πραγματεύεται τίς πόλεις τοῦ παρελθόντος καί τοῦ παρόντος σά φάσεις ἤ στιγμές μιᾶς μεγαλύτερης ἀστικῆς διαδικασίας, μιᾶς διαδικασίας στήν ὁποία οἱ δυνατότητες τῆς ἀστικῆς ἀνάπτυξης ἀποκαλύπτονται ἐσωτερικά, ἐμπλουτίζονται, καί φθάνουν στήν ἀπόλυτη ἄρνησή τους στή σύγχρονη μητρόπολη. Ὁ βασικός σκοπός αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἶναι νά καταστήσει ἱκανό τόν ἀναγνώστη νά δεῖ αὐτή τή διαδικασία — τούς ἐσωτερικούς συνδέσμους ἀνάμεσα στίς διάφορες περιόδους τῆς ἀστικῆς ἱστορίας — καί νά συνειδητοποιήσει ὅτι ὁ οὐρμπανισμός πρέπει νά θεωρηθεῖ σά μιά ἀνάπτυξη πού μᾶς τοποθετεῖ σέ μιά μοναδική θέση, προκειμένου νά ξεπεράσουμε τήν πόλη σάν τέτοια, καί νά δημιουργήσουμε ἕνα νέο τύπο κοινότητας, ἕνα τύπο πού νά συνδυάζει τά καλύτερα χαρακτηριστικά τῆς ἀστικῆς ζωῆς καί τῆς ζωῆς στήν ὕπαιθρο, μέσα στά πλαίσια μιᾶς ἐναρμονισμένης μελλοντικῆς κοινωνίας. Οἱ τελευταῖες σελίδες τοῦ «Τά Ὅρια τῆς Πόλης» ὑπαινίσσονται πῶς θἄπρεπε νά 'ναι μιά τέτοια κοινότητα. Γιά μιά πιό ἐκτεταμένη πραγμάτευση τοῦ θέματος, θά πρέπει νά παραπέμψω τόν ἀναγνώστη στό βιβλίο μου «Ὁ Ἀναρχισμός μετά τήν Ἐποχή τῆς Σπάνης», καί τό προσεχές βιβλίο μου «Ἡ Οἰκολογία τῆς Ἐλευθερίας». Ἀλλ' αὐτό τό τομίδιο εἶναι φανερό ὅτι πετυχαίνει τό στόχο του. Πραγματικά, προσφέρει τήν ἀπαραίτητη σφαιρική προοπτική καί πολλά ἀπ' τά κριτήρια, πού προσδίνουν νόημα στήν ἀντίληψη μιᾶς ἐναρμονισμένης κοινότητας.

Μάρτης 1973

Μάρραιη Μπούκτσιν
Πρόγραμμα Μελετῶν Κοινωνικῆς Οἰκολογίας
Κολλέγιο Γκοντάρ
Πλέινφιλντ, Βερμόντ

Κέντρο Νέων Μελετῶν
Κολλέγιο Ραμάπο
Μάγκουα N. Z.

Εἰσαγωγή

Ἕνα πολύ γνωστό μεσαιωνικό γνωμικό λέει ὅτι «ὁ ἀέρας τῆς πόλης κάνει τούς ἀνθρώπους ἐλεύθερους». Μολονότι ἡ ἐλευθερία πού παρεχόταν ἀπ' τίς μεσαιωνικές πόλεις σήμαινε γενικά τή χειραφέτηση ἀπ' τή δουλοπαροικία, τό ἴδιο γνωμικό θά μποροῦσε νά 'χε ἐπαναληφτεῖ κάτω ἀπό ἐλαφρά διαφορετικές σκοπιές θεώρησης μέσα σ' ὅλη τήν ἱστορία τῆς ἀστικῆς* ζωῆς. Οἱ πόλεις ἐνσαρκώνουν τίς πιό σημαντικές παραδόσεις τοῦ πολιτισμοῦ. Χάρη στό μέγεθος τῶν ἀγορῶν τους καί τίς γειτονικές περιοχές διαμονῆς πού κάνουν ἐφικτές, οἱ πόλεις συγκεντρώνουν ἐκεῖνες τίς ἐνεργοποιητικές δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς πού ἡ ζωή τῆς ὑπαίθρου τείνει νά διασπείρει σέ ἀχανεῖς ἐκτάσεις γῆς καί διασκορπισμένους πληθυσμούς. Ἐποχιακές ἀνανεώσεις τῆς φύσης πού ὁδηγοῦν κυνηγούς καί συλλογεῖς τροφῆς σέ μεταναστεύσεις κι ἀναζωογονοῦν τίς ἐργασίες τοῦ χωρικοῦ, ἀντικαθίστανται στίς πόλεις ἀπό μιά πιό ἁπτή κληρονομιά. Ἀπό πολιτιστική σκοπιά, ἡ ὕπαιθρος θεωρούνταν πρίν ἀπό χρόνια σάν προσωρινή, ἡ πόλη σάν μόνιμη· ἡ ὕπαιθρος σά φυσική, ἡ πόλη σάν κοινωνική. Ἐνῶ αὐτή ἡ διχοτόμηση μπορεῖ νά 'ναι πολύ παρατονισμένη, εἶναι ὁπωσδήποτε ἀληθινό ὅτι ἡ ἐκπλήρωση τῆς ἀτομικότητας καί τοῦ πνεύματος ὑπῆρξαν τό ἱστορικό προνόμιο τοῦ κατοίκου τῆς πόλης ἤ τῶν ἀτόμων πού ἐπηρεάζονταν ἀπ' τήν ἀστική ζωή. Πραγματικά, κάποιο εἶδος ἀστικῆς κοινότητας εἶναι ὄχι μόνο τό περιβάλλον τῆς ἀνθρωπότητας, ἀλλά κι ἡ μοίρα της. Μόνο σ' ἕνα πλῆρες ἀστικό περιβάλλον μποροῦν νά ὑπάρξουν πλήρεις ἄνθρωποι· μόνο σέ μιά ὀρθολογική ἀστική κατάσταση μπορεῖ τό ἀνθρώπινο πνεῦμα νά προωθήσει τίς πιό ζωτικές, πολιτιστικές καί κοινωνικές του παραδόσεις.

Τί εἶναι, λοιπόν, ἕνα πλῆρες ἀστικό περιβάλλον;

Αὐτή ἡ ἐργασία θά προσπαθήσει ν' ἀπαντήσει στό ἐρώτημα,

---

* Σ.τ.Μ. Ἀποδίδουμε τόν ὅρο (urban life) «ἀστική ζωή», μολονότι εἶναι δισήμαντος. Ἡ ἀπόδοση ἀστικός ἐπιφυλάσσεται καί γιά τόν ὅρο «bourgeois» ἀλλά τότε γίνεται φανερή, ἀπ' τά συμφραζόμενα, ἡ διαφορά νοήματος.

μερικά, διαμέσου ἑνός ἱστορικοῦ ἀπολογισμοῦ τῶν ὁρίων προηγούμενων πόλεων, προκειμένου νά καθιερώσει μερικά κριτήρια, μέ τά ὁποῖα μπορεῖ νά ἀξιολογηθεῖ ἡ ἀστική ἀνάπτυξη· μερικά, ἐπίσης, διαμέσου μιᾶς κριτικῆς πολλῶν συγχρόνων ἀστικῶν χαρακτηριστικῶν, πού ἡ ἐξαφάνισή τους εἶναι ἀναγκαία γιά τήν ἐμφάνιση ἑνός νέου εἴδους ἀνθρώπινης κοινότητας. Μιά ἱστορική συζήτηση τῆς πόλης φαίνεται ὅλο καί πιό ἀναγκαία, γιατί ἡ ἁπλή ἀστική ἐπέκταση σήμερα, ἀποτελεῖ συχνά μιά δημοφιλή δικαιολογία γιά τήν ὑπεροχή μιᾶς πόλης πάνω σέ κάποια ἄλλη. Τό μέγεθος τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν, ὁ ἀριθμός τῶν τετραγωνικῶν μιλίων πού καταλαμβάνει μιά πόλη, οἱ εὐκολίες πού διαθέτει γιά νά ἐνισχύει αὐτές τίς διαστάσεις — ἀντιμετωπίζονται ὅλα σάν ἀρετές πού βρίσκουν τήν ἀποκορύφωσή τους στή σύγχρονη πόλη. Αὐτή ἡ προσέγγιση μᾶς λέει ὅτι στή διάρκεια τοῦ περασμένου ἑνός ἤ δυό αἰώνων, οἱ πόλεις, σάν τό προϊόν τῶν μηχανῶν, ἐπεκτάθηκαν τρομερά. Οἱ πόλεις θυμίζουν τώρα ἐπικράτειες μᾶλλον, παρά κοινότητες. Τά πιό ζωτικά χαρακτηριστικά τῆς ἀστικῆς ζωῆς, ὅπως γίνονταν νοητά ἐπί χιλιάδες χρόνια, παραμένουν γενικά ἄγνωστα ἤ ἀπαρατήρητα, ἀναπαυόμενα στά γραφτά μερικῶν ἀστυολόγων εἰδικῶν καί κριτικῶν. Φαίνεται ὅτι ὑπάρχει ἐλάχιστη πλατιά κατανόηση τοῦ ὅτι οἱ ποσοτικές μεταβολές, τίς ὁποῖες ὑπαινίχθηκα, ἔχουν χειροτερέψει ἀποφασιστικά τήν ποιότητα τῆς ἀστικῆς ζωῆς, προσδίνοντας στίς σύγχρονες πόλεις χαρακτηριστικά πού 'ναι ριζικά διαφορετικά ἀπ' τά καλύτερα γνωρίσματα καί παραδόσεις τοῦ οὐρμπανισμοῦ.

Ὅπως ἀκριβῶς ὑπάρχει ἕνα σημεῖο πέρα ἀπ' τό ὁποῖο ἕνα χωριό γίνεται πόλη, ἔτσι ὑπάρχει κι ἕνα σημεῖο πέρα ἀπ' τό ὁποῖο μιά πόλη ἀναιρεῖ τόν ἑαυτό της, συντηρώντας μιάν ἀνθρώπινη κατάσταση πού 'ναι περισσότερο ἀτομικοποιητική — καί πολιτιστικά ἤ κοινωνικά πιό ἀποξεραμένη — ἀπ' ὁτιδήποτε ἀποδίνεται στήν ἀγροτική ζωή. Μολονότι θεωροῦμε τίς πόλεις σάν αὐτόνομες ὀντότητες πού ἔχουν μιά δική τους ζωή κι ἱστορία, δέν εἶναι διαφορετικές ἀπό ἄλλα πεδία κοινωνικῆς δραστηριότητας· ὅπως παρατήρησε ὁ Μάρξ, ἀναπτύσσονται μαζί μέ τίς ὑλικές συνθῆκες πού διαπλάθουν τήν κοινωνία σά σύνολο. Μέ τόν καιρό, ἕνα σῶμα ὑλικῶν συνθηκῶν ἐξαντλεῖται, ὁδηγώντας συχνά σ' ἕνα ἄλλο, πού μπορεῖ νά ἐπανοικειοποιηθεῖ μιά δοσμένη τοποθεσία γιά μιά ἀστική ζωή, πάνω σέ μιά ὁλότελα διαφορετική κοινωνική βάση. Ἡ νεώτερη πόλη μπορεῖ ἀκόμα καί νά κληρονομήσει τό ὄνομα τῆς παλιᾶς, ἀλλά μέ κανένα τρόπο δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν οἱ ἴδιες πόλεις. Ἡ Ρώμη τῆς Ἀναγέννησης κι ἡ σύγχρονη διαφέρουν τόσο θεμελιακά μεταξύ τους, ὅσο κι ἡ ἀρχαία μέ τή μεσαιωνική Ρώμη. Ἐκφράζουν ὁλότελα διαφορετικές οἰκονομικές, κοινωνικές καί πολιτιστικές συνθῆκες, με-

λονότι μοιράζονται τό ἴδιο ὄνομα καί καταλαμβάνουν τήν ἴδια τοποθεσία.

Οἱ σύγχρονες πόλεις καταλαμβάνουν μιά μοναδική θέση στήν ἀστική ἱστορία — ἕνα γεγονός πού νομίζω ὅτι δέ γίνεται ξεκάθαρα ἀντιληπτό ἀπό κείνους πού κατοικοῦν σ' αὐτές. Ἀπ' τή μιά μεριά, ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας στόν περασμένο αἰώνα ἔχει δημιουργήσει μιά θαυμάσια εὐκαιρία γιά νά ὁδηγήσουμε τήν ὕπαιθρο καί τήν πόλη σέ μιά ὀρθολογική κι οἰκολογική σύνθεση. Θά μποροῦσαν νά συγχωνευτοῦν κι οἱ δυό σέ μιά καλλιτεχνική ἑνότητα, πού θά γεννοῦσε ἕνα νέο ὅραμα τῆς ἀνθρώπινης καί φυσικῆς ἐμπειρίας. Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, ἡ σύγχρονη πόλη — ἰδιαίτερα ἡ μητρόπολη — ἀναπτύσσει τά ἱστορικά ὅρια τῆς ἀστικῆς ζωῆς σ ά ν τ έ τ ο ι α ς, ὁδηγώντας τόν ἀνταγωνισμό μεταξύ ὑπαίθρου καί πόλης σ' ἕνα ἐκρηκτικό σημεῖο. Δοσμένης τῆς παράξενα διαστρεβλωμένης μορφῆς της, εἶναι συζητήσιμο ἄν ἡ πόλη ἀποτελεῖ πιά τόν κατάλληλο χῶρο γιά κοινωνική καί πολιτιστική ἀνάπτυξη. Ἔτσι, ἐξαντλώντας τή μονομέρεια τῆς ἀστικῆς ζωῆς πού βασίζεται σέ μιά τεράστια κι εὔπλαστη βιομηχανία, ἡ μητρόπολη, ἀπ' τήν ἴδια τήν ἐσωτερική λογική της, τείνει νά θέσει τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης ὅλου ἐκείνου πού 'ναι ἐπιθυμητό στό σύστημα τῶν πόλεων, σέ μιά ποιοτικά νέα ἀνθρώπινη κοινότητα.

Ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ὀρθολογικῆς κι οἰκολογικῆς ἀνθρώπινης κοινότητας γίνεται, στήν πραγματικότητα, μιά ἀναγκαιότητα. Γιατί ἄν σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ Μάρξ «ὁλόκληρη ἡ οἰκονομική ἱστορία τῆς κοινωνίας συνοψίζεται» στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στήν πόλη καί τήν ὕπαιθρο, εἶναι δίκαιο νά προσθέσουμε ὅτι ἡ μοίρα τῆς σύγχρονης πόλης μπορεῖ κάλλιστα νά συνοψίζει τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας.

Εἴτε θά ξεπεραστοῦν τά ὅρια πού ἐπιβάλλει στήν πόλη ἡ σύγχρονη κοινωνική ζωή, ἤ μπορεῖ νά ἐμφανιστοῦν μορφές ζωῆς στήν πόλη, πού εἶναι σύμφωνες μέ τή βαρβαρότητα πού ἐπιφυλάσσεται γιά τήν ἀνθρωπότητα, ἄν οἱ ἄνθρωποι ἀποτύχαιναν νά λύσουν τά κοινωνικά τους προβλήματα. Ἡ ἀπόδειξη γι' αὐτή τήν τάση μπορεῖ νά εἰδωθεῖ ὄχι μόνο στή μητρόπολη, πού πνίγεται ἀπό ἕνα ἀλλοτριωμένο κι ἀτομικοποιημένο σύνολο ἀνθρώπινων ὄντων, ἀλλά καί στήν «τέλεια ἀστυνομευόμενη» ὁλοκληρωτική πόλη, πού ἀποτελεῖται ἀπό λιμοκτονοῦντα μαῦρα γκέττο καί προνομιούχους λευκούς θύλακες — μιά πόλη πού θά 'ταν τό νεκροταφεῖο τῆς ἐλευθερίας, τῆς κουλτούρας καί τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος.

1. Ὕπαιθρος καὶ Πόλη

Οἱ πόλεις παίζουν ἕναν ἀναμφισβήτητα κυρίαρχο ρόλο στή σύγχρονη ζωή. Καθορίζουν κατάφωρα τήν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Θά φαινόταν, λοιπόν, ὅτι μόλις ἐμφανίστηκαν οἱ ἀστικές κοινότητες, ἀπόχτησαν γρήγορα καθοδηγητική θέση καί, σάν τις δικές μας πόλεις, ἐμπλακήκανε σ' ἕναν τυραννικό ἀνταγωνισμό μέ τήν ὕπαιθρο.

Ἀλλά ὑπῆρξε ἕνας καιρός πού ἡ ἀστική ζωή ἦταν εἴτε ὑποταγμένη ἤ σέ ἰσορροπία μέ τήν ὕπαιθρο. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στή διάρκεια τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς προκαπιταλιστικῆς ἱστορίας δέν ἐξαρτιόταν καθοριστικά ἀπ' τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς ζωῆς ὥς τά τέλη τοῦ μεσαίωνα, πού οἱ πόλεις ἔγιναν πρόδρομοι μιᾶς αὐθεντικῆς ἀστικῆς οἰκονομίας. Ξεχνιέται εὔκολα ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας ἀσχολεῖται μέ τίς γυναῖκες καί τούς ἄντρες σάν καλλιεργητές τροφῆς καί ὅτι ὁ κοινωνικός πλοῦτος τοῦ παρελθόντος προερχόταν πρωταρχικά ἀπό ἀγροτικές ἐνασχολήσεις. Ἐπιπλέον, ἡ ἀγροτική κοινωνία ἦταν κι ἡ ἴδια τό προϊόν μιᾶς μακρόχρονης καί περίπλοκης ἐξέλιξης, πού περιλάμβανε διάφορες μορφές κατοχῆς τῆς γῆς καί κοινωνικῶν σχέσεων. Ἀπ' τίς λίγο - πολύ κοινοτικές μορφές κηπουρικῆς, πού ἐφαρμόζονταν ἀπ' τά πρώϊμα γένη καί φυλές, ἡ ἀγροτική οἰκονομία προχώρησε διαμέσου τοῦ Ἀσιατικοῦ γαιοκτητικοῦ συστήματος, μέ τίς κραταιές μοναρχίες του, στή φεουδαρχία καί σέ μιά ἀγροτική κοινωνία, πού στηριζόταν πάνω σέ μιά ἀνεξάρτητη ἀγροτιά. Τά προβλήματα αὐτῆς τῆς μακρόχρονης περιόδου ἦταν πρωταρχικά ἀγροτικά προβλήματα καί τή μεγαλύτερη οἰκονομική βαρύτητα εἶχε ὄχι ἡ πόλη, ἀλλά ἡ ὕπαιθρος ἤ τουλάχιστον οἱ κοινωνικές τάξεις πού στηρίζονταν στή γῆ.

Ὅλες οἱ πόλεις συνιστοῦν μιάν ἀντίθεση ἀπέναντι στήν ὕπαιθρο. Εἶναι μιά ρήξη τῆς συνοχῆς τῶν ἀγροτικῶν συνθηκῶν, ἕνα σπέρμα ἄρνησης μέσα στήν ἀγροτική κοινότητα. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἡ ἀγροτική ζωή προκαλεῖ τήν πόλη ἐξαιτίας τῆς ἴδιας τῆς ἐσώτερης ἀνάπτυξής της σάν ἕνας καταμερισμός τῆς ἐργασίας μεταξύ χειροτεχνιῶν καί ἐμπορίου, ἀπ' τή μιά μεριά, καί σχετικά αὐτοδύναμων ἀγροτικῶν κοινοτήτων ἀπ' τήν ἄλλη. Ἡ ἀναδυόμενη πόλη ξεκινάει ἀντανακλώντας τίς κοινωνικές σχέσεις πού ὑπάρχουν στήν ὕπαιθρο, πράγμα πού ἔχει σάν ἀποτέλεσμα νά ὑπάρχουν διαφορετικές πόλεις

πού άντιστοιχοῦν, λίγο - πολύ, σέ διαφορετικές μορφές άγροτικῆς κοινωνίας. Σέ διάφορες φάσεις τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, ἡ πόλη ὑψώνεται ἀπό μιά καθαρά δευτερεύουσα θέση, σέ μιά θέση ἰσορροπίας μέ τήν ὕπαιθρο καί μπορεῖ νά παραμένει ἔτσι γιά μεγάλες χρονικές περιόδους ἤ, ἀφοῦ ξεπεράσει τά ὅρια τῆς ἀγροτικῆς της βάσης, νά ὑποκύψει τελικά στήν ἡγεμονία τῆς ὑπαίθρου, ὅταν οἱ δυό τους γίνουν καθαρά ἀσυμβίβαστες. Θεωρημένη στή διάρκεια τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς προκαπιταλιστικῆς περιόδου, ἡ ζωή στή πόλη δέν εἶχε μιά τόσο τέλεια ἀστική βάση ὅπως φαίνεται νά ἔχει σήμερα. Τά ἀστικά κέντρα ἦταν βασικά οἱ ἑστίες τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων πού τά περιβάλλανε. Ἦταν κηπουρικές πόλεις γενῶν, ἀσιατικές πόλεις, φεουδαρχικές πόλεις, κι ἀκόμα πόλεις χωρικῶν καί γαιωμόρων. Ἡ ἀστική ζωή θά μποροῦσε νά κατανοηθεῖ ξεκάθαρα μόνον ἄν ἀνατρέξουμε πίσω στίς οἰκονομικές σχέσεις πού ἐπικρατοῦσαν στά ἀγροτικά περίχωρα. Μολονότι ἡ ζωή στήν πόλη ἀπόκτησε δικές της κοινωνικές μορφές καί συχνά βρέθηκε σέ ἀντίθεση μέ τήν ὕπαιθρο, ἡ ἀγροτική οἰκονομία καθιέρωσε τά ἱστορικά ὅρια σχεδόν κάθε ἀστικῆς ἀνάπτυξης.

Αὐτό μπορεῖ νά δειχθεῖ πολύ καθαρά μ' ἕνα ἀριθμό παραδειγμάτων. Μιά εἰκόνα τῶν πιό πρώϊμων πόλεων μπορεῖ νά ἀντληθεῖ ἀπό περιγραφές τῆς «πρωτεύουσας» τῶν Ἀζτέκων, τοῦ Τενοχτιτλάν, πού ἐπισκέφτηκαν οἱ Ἰσπανοι κονκισταδόροι μόλις πρίν ἀπό 3 αἰῶνες. Μέ τήν πρώτη ματιά, ἡ καινότητα εἶναι ἀπατηλά παρόμοια στήν ἐμφάνιση μέ μιά σύγχρονη πόλη. Μολονότι ἡ ἀρχιτεκτονική, κι ὁ σχεδιασμός τῆς ζωῆς, ἦταν «ἐξωτική», οἱ διαστάσεις τῆς πόλης, τό ὕψος τῶν οἰκοδομημάτων της, κι ἡ ἀργοπορία τῆς ἀνακάλυψής της ἀπ' τούς λευκούς, φαίνεται νά τήν τοποθετοῦν στό τέλος μᾶλλον παρά στήν ἀρχή τῆς ἀστικῆς ἱστορίας. Σύμφωνα μέ τόν Τζώρτζ Γ. Βαγιάν, στούς Ἰσπανούς εἰσβολεῖς πού τό εἶδαν γιά πρώτη φορά, «σέ ἀντίθεση μέ τίς γκρίζες πόλεις καί τούς κιτρινόμαυρους λόφους τῆς Ἰσπανίας, τό Τενοχτιτλάν θά πρέπει νά τούς φάνηκε παράδεισος, γιατί οἱ πράσινοι κῆποι του καί τά λευκά του κτίρια, βρίσκονταν στή μέση γαλάζιων λιμνῶν, πού τίς περιβάλλανε ψηλά βουνά»[1]. Ὁ Βαγιάν παραθέτει τήν μαρτυρία τοῦ Μπερνάλ Ντιάζ, ἑνός στρατιώτη τοῦ Κορτέζ: «Ἀντικρύζοντας τέτοια θαυμάσια θεάματα, δέν ξέραμε τί νά ποῦμε ἤ ἄν ἦταν πραγματικό ὅτι ἐμφανιζόταν μπροστά μας, γιατί ἀπ' τή μιά μεριά ὑπῆρχαν μεγάλες πόλεις, κι' ἴδια ἡ λίμνη ἦταν γεμάτη μονόξυλα, καί στόν ἐναέριο δρόμο ὑπῆρχαν πολλές γέφυρες κατά διαστήματα, καί μπροστά μας δέσποζε ἡ πόλη τοῦ Μεξικοῦ».[2]

Ἀλλά ὁ Ντιάζ δέν ἦταν κανένας ἐπαρχιώτης πού κοίταξε μαγεμένος μιά κοσμόπολη, οὔτε οἱ πόλεις τῆς Ἰσπανίας ἦταν ἁπλῶς χωριά σέ σύγκριση μέ τό Τενοχτιτλάν. Μιά πιό προσεκτική,

ἴσως πιό ψυχρή διανοητικά ὀπτική, ὑποδείχνει ὅτι ἡ λαμπρότητα τῆς Μεξικάνικης πόλης βρισκόταν βασικά στά ἐξωτερικά της χαρακτηριστικά. Ἡ ὁμοιότητα τῆς πόλης μ' ἕνα σύγχρονο ἀστικό κέντρο βρίσκεται στά ὑψηλά, θρησκευτικά της οἰκοδομήματα, στίς ἐκτεταμένες της πλατεῖες γιά τελετουργίες, στά ἀνάκτορά της, καί στά διοικητικά της κτίρια. Κοιτώντας πέρα ἀπ' αὐτά τά οἰκοδομήματα, ἡ πόλη ἔμοιαζε ἀπό πολλές ἀπόψεις μέ μιά ὑπερμεγενθυμένη κοινότητα τύπου πουέμπλο.*

Θά 'ταν δύσκολο νά καταλάβουμε ξεκάθαρα τή φύση τοῦ Τενοχτιτλάν, δίχως νά κατευθύνουμε τήν προσοχή μας στή δομή γένους καί τήν κηπουρική βάση τῆς 'Αζτέκικης κοινωνίας. Μολονότι ἡ πόλη ἦταν ἀσυνήθιστα μεγάλη γιά μιά τέτοια παραδοσιακή κοινωνία, οἱ κηπουρικές δραστηριότητες τῶν γενῶν προεκτείνονται ἄμεσα στήν ἀστική κοινότητα. Μαζί μέ τίς θρησκευτικές καί στρατιωτικές ὑποθέσεις, ὁ συντονισμός τῶν γενῶν γιά κοινωνικές καί οἰκονομικές δραστηριότητες, ἀποτελοῦσε τό κύριο μέλημα τῶν κυβερνητικῶν σωμάτων τῆς πόλης. Τόσο τέλεια ἦταν ἡ ταύτιση ὑπαίθρου καί πόλης, ἡ ὑπεροχή, ὄντως, τῶν ἀγροτικῶν συμφερόντων πάνω στά ἀποκλειστικά ἀστικά, ὥστε οἱ 'Αζτέκοι ποτέ δέν ἀνάπτυξαν πλήρως τό χρῆμα. Ἡ συναλλαγή γινόταν συνήθως πάνω σέ ἀνταλλακτική βάση — δηλαδή, πάνω σέ ὑπαίθρια βάση — ἐξισούμενη μέ σπόρους κακάου, ὅταν ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος ξεπερνοῦσε τήν ἀξία ἑνός ἄλλου. Ὁ κάτοικος τῆς πόλης γεννιόταν μέσα σέ ἕνα σύνθετο σύστημα κοινωνικῶν σχέσεων, πού ἀναπτύχθηκαν βασικά ἀπ' τή ζωή στήν ὕπαιθρο. Ἡ θέση του στήν κοινωνία καθοριζόταν ἀπό κληρονομικές ρίζες μέσα σέ ὁμάδες συγγενῶν καί σχέσεις αἵματος. Τό γένος ἀποτελοῦσε τή μήτρα τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καί πολιτιστικῆς ζωῆς τῶν 'Αζτέκων.

Ἡ πόλη διαφοροποιοῦσε σίγουρα, ἕνα ὑπολογίσιμο ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ ἀπ' τούς παλιότερους ἀγροτικούς δεσμούς τῶν γενῶν, δημιουργώντας τεχνίτες καί ἐμπόρους. 'Αλλά αὐτές οἱ ὁμάδες ἦταν ἐπίσης ὑποχρεωμένες νά συμμετέχουν στό παραδοσιακό κοινωνικό σχῆμα, ἀναπαράγοντας τυπικά σχέσεις πού ἀναπτύχθησαν στήν ὕπαιθρο. Ὁ Βαγιάν παρατηρεῖ: «Ἡ ἔναρξη τῆς διαφυλετικῆς ἐπαφῆς διαμέσου τοῦ ἐποικισμοῦ καί τοῦ πολέμου κι' ἡ ἀνάπτυξη ὑλικῶν καί τελετουργικῶν ἀναγκῶν, ὁδήγησαν στήν ἐγκαθίδρυση μιᾶς τάξης, τῆς π ο χ τ έ κ α, πού τά μέλη της ταξίδευαν σ' ὅλο τό Μεξικό, ἀνταλλάσσοντας ντόπια προϊόντα μέ ξένα».3

Οἱ ποχτέκα, ὅμως, «εἶχαν τό δικό τους Θεό καί ζοῦσαν προ-

---

* Σ.τ.Ε. Χωριό ἀπό πλίνθους καί πέτρες, ὅπως τό χτίζουν οἱ 'Αμερικάνοι 'Ινδιάνοι στό Μεξικό καί στίς νοτιοδυτικές ΕΠΑ.

φανῶς σέ μιά εἰδική συνοικία» μ' ἕνα τρόπο παρόμοιο μέ τῶν ἄλλων γενῶν τῆς κοινότητας. Κατεῖχαν μιά θέση μέσα στήν πόλη ἤ σάν μέρος της, ὄχι σάν ἡγέτες της· δέν ἀντιπροσώπευαν τήν πόλη σάν τούς ἀστούς στίς μεσαιωνικές πόλεις καί τή σύγχρονη μπουρζουαζία.

Μολονότι ἦταν μιά συγκεντρωτική, μοναρχική «πρωτεύουσα», τό Τενοχτιτλάν διοικούνταν ἀπό 4 ἐκτελεστικούς ἀξιωματούχους καί μιά ποικιλία εὐγενῶν, πού διακανόνιζαν τίς διαφορές μεταξύ τῶν γενῶν καί φρόντιζαν γιά τίς στρατιωτικές ὑποθέσεις. Μέσα σ' αὐτή τήν ὑποδομή, ἀπ' τούς κατωτάτους βαθμούς συγγενείας ὡς τούς ἀνώτατους, ἡ ἐξουσία ἦταν λειτουργία μιᾶς πολύ περίπλοκης κοινωνικῆς στρωματοποίησης. Ὁ Βαγιάν σημειώνει ὅτι ἡ «συνεχής ἐκλογή τέτοιων ἀνώτερων ἀξιωματούχων τῆς ἴδιας οἰκογένειας ἤ καταγωγῆς, ὅταν ἀλλοῦ ἐπικρατοῦσε ἡ δημοκρατική διαδικασία, εἶναι δυσκολότερο νά ἐξηγηθεῖ. Ἡ παράδοση εἶναι ἰσχυρή στίς πρωτόγονες κοινότητες καί μιά οἰκογένεια πού ἔβγαλε ἕναν ἐπιφανή ἄντρα θά μποροῦσε στήν ἑπομένη γενιά νά βγάλει ἄλλον ἕνα».4

Πιό πρόσφατα στοιχεῖα ἀποκαλύπτουν ὅτι ἡ «δημοκρατική διαδικασία», στήν ὁποία δίνει τόση ἔμφαση ὁ Βαγιάν, εἶχε στήν πραγματικότητα ξεφτίσει, σέ σημεῖο πού τό δημοτικό συμβούλιο τοῦ Τενοχτιτλάν, τό ὁποῖο ἦταν κάποτε ἕνα ἀληθινά δημοκρατικό σῶμα συγκροτούμενο ἀπό ἀρχηγούς γενῶν, διοριζόταν ἀπ' τή μοναρχία καί ἐλεγχόταν σέ μεγάλο μέρος ἀπ' τό κυρίαρχο στρῶμα. Τήν ἐποχή τῆς Ἱσπανικῆς κατάκτησης, ἡ Ἀζτέκικη κοινωνία εἶχε γίνει μιά ὑπερβολικά περίπλοκη ἱεραρχία εὐγενῶν καί παρακατιανῶν, μιά ἱεραρχία βασιζόμενη ἀκόμα σέ δεσμούς αἱματοσυγγένειας καί ἐπιβαλόμενη ἐκ τῶν ἄνω σέ μιά δομή γένους, ἀλλά πού μπορεῖ νά ἔκλινε πρός μιά αὐξανόμενα ἐδαφική μορφή κοινωνικῆς ζωῆς. Πόσο πολύ μπορεῖ ν' ἀναπτυσσόταν αὐτή ἡ κοινωνία πρός αὐτή τήν κατεύθυνση — ἤ, πολύ πιθανόν, πρός τήν κατεύθυνση μιᾶς ἄκαμπτης συγκεντρωτικῆς δομῆς παρόμοιας μέ τόν «κρατικό κομμουνισμό» τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἴνκας — εἶναι κάτι πού δέν θά τό μάθουμε ποτέ. Ἡ Ἱσπανική κατάκτηση τερμάτισε τήν Ἀζτέκικη ἀνάπτυξη καί κατεδάφισε ὁλότελα τήν ἐσωτερική δομή.

Αὐτή ἡ ἀστική κοινωνία, εἰδωμένη ἀπ' τή σκοπιά τῶν σχέσεων τῶν γενῶν της, μπορεῖ νά ὑπῆρχε ὁλόκληρους αἰῶνες στήν κεντρική Ἀμερική, πρωτοῦ τήν ἐπισκεφθοῦν οἱ λευκοί. Οἱ αὐτοκρατορίες τῶν Ἴνκας καί τῶν Ἀζτέκων φαίνεται ὅτι σημάδεψαν τό ἀποκορύφωμα τῆς ἰνδιάνικης ἀστικῆς παράδοσης στήν Ἀμερική, ἴσως τά ἔσχατα ὁριά της. Γενικά, σ' ὅλη τήν κεντρική Ἀμερική, καθώς μιά πόλη ἀνερχόταν, μιά ἄλλη παρήκμαζε· μιά συνεχής ἄνοδος καί πτώση τῶν πόλεων ἀποτελοῦσε τόν κανόνα. Ὅταν ἡ παλιά διοικητική δομή κατάρρεε σέ μιά δοσμένη περιοχή — ἐξαι-

τίας ἴσως τῆς ἐξάντλησης τῆς γῆς ἢ τοῦ πολέμου — ἡ πόλη ἐξαφανιζόταν, γιά νά ξαναεμφανισθεῖ κάπου ἀλλοῦ, ὅταν ἀναπτύσσονταν εὐνοϊκές συνθῆκες γιά τήν ἀνάπτυξη πόλεων. Αὐτές οἱ πόλεις γεννιούνταν, ἀνθοῦσαν καί συχνά ἐξαφανίζονταν δίχως νά καταργοῦν τήν δομή γένους.

Εἶναι δίκαιο νά ποῦμε ὅτι ἡ Ἀμερικάνικη Ἰνδιάνικη πόλη ὡς τήν Ἰσπανική κατάκτηση, ἦταν βασικά ριζωμένη στό γένος ἤ σέ παρόμοιες δομές αἱματοσυγγένειας. Καθώς ὁ χρόνος περνοῦσε κι οἱ πληθυσμοί αὐξάνονταν, ἐμφανίστηκε μιά τάση ἐπέκτασης τοῦ «σχεδίου διακυβέρνησης» (γιά νά δανειστοῦμε τή φράση τοῦ Λιούϊς Χ. Μόργκαν) ἀπ' τό γένος στή φυλή κι ἀπ' τή φυλή στήν ὁμοσπονδία τῶν φυλῶν. Αὐτή ἡ τάση πρέπει νά εἰδωθεῖ σάν ἕνας ποσοτικός σύνδεσμος γένους μέ γένος, μιά ἀποίκηση, μέ κοινωνική συγγένεια, σχετικά αὐτοδύναμων κοινωνικοφυσικῶν ὀργανισμῶν πάνω σέ αὐξανόμενα ἱεραρχικές γραμμές. Οἱ προσπάθειες νά συσχετισθοῦν οἱ αὐτοκρατορίες τῶν Ἀζτέκων καί τῶν Ἴνκας μέ τήν ἱστορική πόλη καί τή γαιοκτητική ἀριστοκρατία τῆς Εὐρώπης, παρά τίς πολλές ὁμοιότητές τους, εἶναι συχνά παραπλανητικές. Ἕνα Ἀμερικάνικο Ἰνδιάνικο ἀνάλογο μέ τίς ἱστορικές πόλεις τῆς Εὐρώπης καί τῆς Λεκάνης τῆς Μεσογείου θά μποροῦσε νά νοηθεῖ, μόνον ἄν ἡ κοινωνία τῶν γενῶν εἶχε ἀποσυντεθεῖ τόσο πλήρως, ὥστε νά γεννήσει μιά ταξική κοινωνία πού νά βασίζεται σέ ἐδαφικούς μᾶλλον παρά συγγενικούς δεσμούς, καί τελικά στήν ἀτομική ἰδιοκτησία καί τόν ἔλεγχο τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Κανένας τέτοιος ποιοτικός μετασχηματισμός δέ συνέβηκε πραγματικά στήν Κεντρική Ἀμερική πρίν ἀπ' τήν κατάκτηση. Γενικά, σέ ὅποια μέρη τῆς Ἰνδιάνικης Ἀμερικῆς ἐνδημοῦσαν οἱ πιέσεις τῆς σπάνης καί τῆς ἐπιβίωσης, ἐμφανίστηκε ἐκεῖ μιά ἀρκετά ἑνοποιημένη κοινότητα, πού εἶχε συχνά ἐπιφανειακά ἀστικό χαρακτήρα, ἡ ὁποία ἔτεινε ν' ἀφομοιώσει μᾶλλον παρά νά ὀξύνει τίς ἐσωτερικές διαιρέσεις. «Ὑπῆρχαν ἐλάχιστα πράγματα πού νά μποροῦν νά συμπιέσουν τό ἄτομο διανοητικά ἤ οἰκονομικά», παρατηρεῖ ὁ Βαγιάν. «Ἡ ὕπαρξη ὑπόκειτο στή θεϊκή εὔνοια καί ἕνας ἄνθρωπος πρόκοβε πολύ, ὅπως καί οἱ συνάνθρωποί του. Καθώς μερικές πόλεις ἦταν μεγάλες — ἡ πόλη τοῦ Μεξικοῦ (τό Τενοχτιτλάν) εἶχε 300.000 κατοίκους — τό αἴσθημα τῆς κοινότητας ἦταν ἰσχυρό. Ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης, ἡ ἀτομική ἐλευθερία, ἡ προσωπική περιουσία, ἦταν ἀνύπαρκτες, ἀλλά οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν σύμφωνα μ' ἕνα κώδικα πού εἶχε λειτουργήσει καλά καί συνεχῶς γιά πολλούς αἰῶνες. Ἕνας Ἀζτέκος θά τρομοκρατοῦνταν ἀπ' τήν κατάφωρη ἀπομόνωση τῆς ζωῆς ἑνός ἀτόμου στό δυτικό μας κόσμο».5

Θεωρημένο ἀπ' τή βάση τῆς κοινωνίας, τό γένος καθόρισε τά ὅρια αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀστικῆς ζωῆς. Ἡ πόλη ἦταν τό προϊόν τοῦ

γένους καί θεωρούνταν σά στέγη τῶν ὁμοσπονδιακῶν τάσεων τοῦ γένους.

Ἡ ἱστορία, νοούμενη σάν ὁ ἀπολογισμός συγκρουόμενων κοινωνικῶν συμφερόντων, ἀρχίζει ὅταν τά ἐξωτερικά μέσα ἀπαλλοτρίωσης ὑλικῶν πλεονασμάτων (κυρίως ὁ πόλεμος καί ἡ ἁρπαγή) ἐσωτερικεύονται σά συστηματικοί τρόποι ἐκμετάλλευσης, ἀναδομώντας τό γένος καί μετασχηματίζοντας τήν κοινωνική ζωή ἀπό μέσα. Τό ξεπέρασμα τοῦ γένους ἀπ' τήν κοινωνία εἶναι ἡ μεγαλύτερη καί πιό σημαντική, ξεχωριστή ἀνάπτυξη τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἡ ἀνθρωπότητα ἐξορίζεται ἀπό ἕνα ἐναρμονισμένο σύμπαν στό βασίλειο τῆς κοινωνικῆς ἀντίφασης, ὅπου τά προβλήματα τῆς ὑλικῆς ἀνάγκης γίνονται αἰσθητά σάν σκληροί ἀνταγωνισμοί μεταξύ ἑνός στρώματος καί ἑνός ἄλλου. Ἡ κοινωνία γίνεται μονόπλευρη κι ἀτελής, διαταράσσοντας τήν ἰσορροπία μέσα στήν ἀνθρώπινη κοινότητα, κι ἀνάμεσα στήν ἀνθρωπότητα καί τόν φυσικό κόσμο. Ἡ ἀνθρωπότητα σπρώχνεται σέ μιά ἀκατάπαυστη προσπάθεια νά ὁλοκληρώσει τήν κοινωνική ζωή σέ μιά ἀνώτερη ἰσορροπία. Δέ θάπρεπε νά μᾶς ἐκπλήσσει τό γεγονός ὅτι ἡ ἐσωτερική ἀναδιεργασία τοῦ γένους, κι ἀργότερα, ἡ ὁλοκληρωτική του καταστροφή, συνεπάγεται μιά πιό ἀποφασιστική τεχνολογική ἐπανάσταση ἀπό ὁποιαδήποτε μέχρι τότε γνωστή ἀνάπτυξη. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἐπεκτείνεται καί νέα στρώματα ἀποσποῦνται ἀπ' τήν ἀγροτική ἐργασία, τό καθένα ἀπ' τά ὁποῖα ἀποκρυσταλλώνεται σέ μιά κοινωνική τάξη μέ εἰδικά συμφέροντα, πού βρίσκονται συχνά σέ ὀξεία ἀντίθεση μέ τά συμφέροντα ἄλλων τάξεων.

Τόσο πολύ ἀπομακρυσμένες εἶναι, ὡς τώρα, οἱ πρώϊμες πόλεις ἀπ' τό κύριο ἀστικό ρεῦμα τῆς ἱστορίας, ὥστε οἱ μεταβολές στήν κοινωνία τῶν γενῶν προκαλοῦνται ἀπ' τίς τεχνολογικές ἐξελίξεις στήν ὕπαιθρο μᾶλλον παρά στίς πόλεις, κυρίως ἀπ' τήν ἐξημέρωση τῶν ζώων καί τήν ἀνακάλυψη τῆς γεωργίας τοῦ ἀρότρου. Μ' αὐτή τή νέα μορφή γεωργίας, τό γένος παύει ν' ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἄν εἶχε ἐξαλειφθεῖ τό γένος στήν Ἰνδιάνικη Ἀμερική, θά 'χε διασπασθεῖ ὁλότελα ἡ ὑλική βάση τῆς κοινωνίας: δίχως μιά πολύ ἀφωσιωμένη, κοινωνικά ὑπεύθυνη ἐργατική δύναμη πού μποροῦσε μόνη της νά προσφέρει τήν ἐντατική καλλιέργεια πού ἀπαιτεῖ ὁ ἀραβόσιτος καί μιά τεχνολογία πού δέν εἶχε προχωρήσει πέρα ἀπ' τή σκαπάνη καί τήν ἀνθρώπινη μυϊκή δύναμη, εἶναι ἀμφίβολο ἄν θάταν διαθέσιμα στό Μεξικό καί τό Περοῦ τά ἄφθονα ὑλικά πλεονάσματα, πού χρειάζονταν γιά τή συντήρηση μεγάλων πόλεων. Ἡ καλλιέργεια τῆς τροφῆς ἀπ' τούς Ἰνδιάνους σέ μιά τέτοια κλίμακα ἦταν δυνατή μόνο κάτω ἀπό κοινωνικές συνθῆκες στίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι συνδέονταν μεταξύ τους σά συγγενεῖς μᾶλλον, παρά σάν ἀπομονωμένοι ἀστοί πολίτες. Ἡ σημασία τῆς

δομῆς γένους γίνεται δλο καί πιό κατάφωρη, ἄν πάρουμε ὑπόψη μας δτι ἡ καλλιέργεια τροφῆς σέ περιοχές δπως οἱ Περουβιανές Ἄνδεις ἐξαρτιόταν κατά ἕνα μεγάλο μέρος ἀπ' τήν ἐπίστρωση ἄγονων ὀρεινῶν περιοχῶν, μέ χῶμα πού εἶχε μεταφερθεῖ ἐπίπονα ἀπό μακρινές πεδιάδες. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἔντουαρτ Χάϊαμς, ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος δτι «ἦταν ὑποχρεωμένοι στίς Ἄνδεις... νά δημιουργήσουν τά ἐδάφη τους γιά νά ἐπεκταθοῦν... ἦταν ἀναγκασμένοι νά διατηρήσουν... τήν ἀρχαία δομή τῆς κοινωνίας, τουλάχιστον στόν βαθμό πού σχετιζόταν μέ συστήματα κατοχῆς καί καλλιέργειας τῆς γῆς. Ὅταν λείπουν τά μηχανήματα ἤ μιά ἀναπτυγμένη δουλοκτητική οἰκονομία, μεγάλα ἔργα ἐπίστρωσης ἤ ἀποξήρανσης καί ἄρδευσης μποροῦν νά διεκπεραιωθοῦν μόνο ἀπό κοινοτικές προσπάθειες καί κοινή ἐργασία... Δέν ὑπῆρξε ἴσως ποτέ, παρά μόνο κάτω ἀπ' τήν Εὐρωπαϊκή φεουδαρχία, κανένα σύστημα στό ὁποῖο ἡ γεωργική πρακτική κι ἡ κοινωνική ὀργάνωση νά 'ναι τόσο στενά δεμένες σ' ἕνα τέλειο τεχνούργημα τοῦ μυαλοῦ καί τοῦ πνεύματος. Καί τίποτα δέν κάνει αὐτό πιό ξεκάθαρο ἀπ' τά ἀποτελέσματα πού ἀκολούθησαν τήν ἐπιβολή τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ συστήματος καί θρησκείας στούς κατοίκους τῶν Ἄνδεων. Ἡ γῆ δέ δέχτηκε ἄμεση ἐπίθεση, γιατί οἱ Ἱσπανοί ἐνδιαφέρονταν ἀρχικά μόνο γιά χρυσό, ἀλλά ὁ κοινωνικός ὀργανισμός καταστράφηκε κι ἀμέσως ἡ ἴδια ἡ γῆ ἄρχισε νά πεθαίνει».6

Μέ τήν ἀνακάλυψη τοῦ ἀρότρου καί τῆς μαζικῆς σποράς σκληρῶν δημητριακῶν στήν Ἐγγύς Ἀνατολή — καθώς καί μέ τή γενίκευση τῆς χρησιμοποίησης τῆς ἐργασίας ζώων στήν καλλιέργεια τῆς γῆς — ἡ γεωργία ἔγινε ἐκτατική μᾶλλον παρά εντατική. Ἡ καλλιέργεια τροφῆς ἀπαιτοῦσε τώρα ἕνα κλάσμα τῆς ἐργασίας πού χρειαζόταν γιά νά ἐπιτευχθοῦν ἀντίστοιχα ἀποτελέσματα στήν Ἀμερική. Ἀλλά ἄν τό γένος δέν ἀποτελοῦσε πιά ἕνα δριο σέ παραπέρα κοινωνικές ἀλλαγές, δέν ἦταν ἐπίσης, τουλάχιστον ἀρχικά, ἐμπόδιο. Πραγματικά, διατηρήθηκε σά μιά βασική μορφή κοινωνικῆς σχέσης κι ἐργατικῆς κινητοποίησης ὥς τούς ἱστορικούς χρόνους. Ἐδῶ, θά 'ταν καλό νά τονίσουμε δτι ἡ ἀνθρωπότητα δέ μεταβάλλει τυχαία τίς κοινωνικές της δομές, ἰδιαίτερα, ἄν ἔχουν καθαγιαστεῖ ἀπό χιλιετηρίδες ἐξέλιξης κι ἀπ' τό βάρος τῆς παράδοσης. Ἀναδρομικά, μποροῦμε νά υἱοθετήσουμε, δπως μᾶς βολεύει, πολλές ἐναλλακτικές ἐκδοχές τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης πού συνέβηκε πραγματικά, γιά νά ὑπαινιχθοῦμε ἴσως πιό ὀρθολογικές κι ουμανιστικές κατευθύνσεις κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Ἀλλ' ἄν δχι τίποτ' ἄλλο, ἡ ἱστορία μᾶς διδάσκει δτι οἱ παλιοί θεσμοί σπάνια ἀλλάζουν πρίν νά ἐξαντληθεῖ τό μεγαλύτερο μέρος τῶν δυνατοτήτων τους. Ἡ κοινωνία τῶν γενῶν ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἀνθεκτική στό χρόνο. Ἀκόμα καί κεῖ δπου ὑπάρχει σήμερα, παραμένει ἡ πιό σταθερή μορφή ἀνθρώ-

πινης ὁμαδοποιήσης πού ἀναπτύχθηκε ὡς τώρα. Κανένας ἴσως θεσμός πού τήν ἀκολούθησε δέν ἐξέθρεψε μιά τόσο βαθιά αἴσθηση τῆς ἀλληλεγγύης στό ἄτομο. Χάρη στή φυσική τους ἑδραίωση στούς δεσμούς τῆς αἱματοσυγγένειας, τά γένη ἀποδείχτηκαν οἱ πιό οἰκεῖες κι ἴσως πιό ἱκανοποιητικές κοινωνικές μορφές, πού ἐπινόησε ἡ ἀνθρωπότητα. Συνακόλουθα, τό γένος ἔτεινε νά συντηρήσει τόν ἑαυτό του ἐνάντια σέ πιεστικές κοινωνικές δυνάμεις πού εὔκολα συντρίψανε ἤ μετάβάλλανε δραστικά ἄλλες μορφές ἀνθρωπίνης συνένωσης.

Ἀρχικά, ἡ νέα οἰκονομία τοῦ ἀρότρου καί τοῦ ἀγροῦ δέν ἄλλαξε σημαντικά τίς κοινωνικές μορφές πού βασίζονταν στήν οἰκονομία τῆς σκαπάνης καί τῆς κηπουρικῆς μιᾶς προηγούμενης ἐποχῆς. Ἡ ἀνέλιξη ἑνός συστήματος σ' ἕνα ἄλλο, προχώρησε, στήν πραγματικότητα, τόσο ἀνεπαίσθητα κι ὀργανικά, ὥστε εἶναι συχνά δύσκολο νά προσδιορίσουμε τίς κοινωνικές διαφορές μεταξύ τους. Ἐμφανίστηκαν παραλλαγές στήν κοινοτική ἰδιοκτησία καί στίς παλιές φυσιολατρικές θρησκεῖες, ἀλλά τά κοινοτικά συστήματα ἰδιοκτησίας διατηρήθηκαν γιά πολύ καιρό κάτω ἀπό νέες μορφές κοινωνικῆς διαχείρισης. Ἀκόμα καί τά γένη διατηρήθηκαν ὑποτυπώδικα, ἄν ὄχι ἀνέπαφα, ἀκόμα καί σέ προχωρημένες ἱστορικές περιόδους. Τυπικά μιλώντας, οἱ διάδοχοι τοῦ παραδοσιακοῦ συστήματος τῶν γενῶν ἐμφανίστηκαν ὅταν οἱ φυλετικοί ἀρχηγοί, διακεκριμένοι πολεμιστές, ἤ μιά παγιωμένη ἱερατική κάστα, κατάφεραν νά γίνουν οἱ μόνοι ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς. Κατανέμανε ἐποχιακά τίς περιοχές γιά καλλιέργεια ἀνάμεσα στά μέλη τῶν γενῶν καί συγκέντρωναν ἀγροτικά πλεονάσματα, πού ὑποτίθεται ὅτι θά χρησιμοποιοῦνταν ἀπ' τήν κοινότητα σά σύνολο. Ἡ ἀλλαγή ἀπ' τίς παλιές κοινωνικές μορφές στίς νέες, πῆρε τό χαρακτῆρα μιᾶς στροφῆς στήν ἔμφαση μᾶλλον, παρά μιᾶς καθολικῆς ρήξης μέ τό παρελθόν — μιά ἀλλαγή στό ἀρχικό κοινοτικό σύστημα πού φαινόταν νά συνίσταται στή διεύρυνση τῶν κοινωνικῶν λειτουργιῶν καί διαστάσεών του.

Μέ τόν καιρό, ὅμως, ἡ μορφή τῶν γενῶν ἀπογυμνώθηκε τόσο καθολικά ἀπ' τό ἀρχικό της περιεχόμενο, σάν ὁ καθοριστικός παράγοντας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὥστε ἔγινε λίγο περισσότερο ἀπό ἕνα ὄργανο γιά τήν κατανομή τῆς ἐργασίας καί τῶν πόρων. Τά γένη ἔχασαν οὐσιαστικά ὅλη τους τήν ἐπιρροή στή διοίκηση τῆς κοινότητας. Στά χέρια ἀδίσταχτων ἀρχῶν, τά γένη ἔγιναν συχνά τά ὄργανα γιά τήν αὐτο - ἐκμετάλλευση καί τήν καταλήστευσή τους. Ἡ ἀλλαγή ἀπ' τίς παλιότερες ἐξισωτικές σχέσεις, στήν Αἴγυπτο καί στή Μεσοποταμία, σέ νέα συστήματα ἐκμετάλλευσης καί ταξικῆς στρωματοποίησης δέν ἔγινε δεχτή τελείως παθητικά ἀπ' τούς καταπιεζόμενους· πραγματικά, οἱ ἀρχαιολογικές πηγές ἐπιβεβαιώνουν ἐκτεταμένες λαϊκές ἐξεγέρσεις καί διαλείμματα κοινωνικῆς ἀταξίας,

στά όποία έγιναν μάταιες προσπάθειες ν' άποκατασταθεί ή παλιά τάξη πραγμάτων. Είναι σημαντικό ότι, ξέχωρα άπό αύτονομιστικές τάσεις κι έξεγέρσεις τών κατακτημένων πληθυσμών, έσωτερικές κοινωνικές συγκρούσεις τέτοιου μεγέθους είναι άγνωστες στούς πολιτισμούς τής 'Ινδιάνικης 'Αμερικής, γιατί οί έξουσιαζόμενες φυλές δέν άπασχολούνταν σ' αύτή τήν περιοχή μέ τήν κοινωνική δομή σάν τέτοια, μέ τήν μορφή της τού γένους κατάφωρα, άλλά μέ τό φόρο ύποτέλειας πού άξίωναν οί κυρίαρχες φυλές, όπως οί 'Αζτέκοι κυρίαρχοι τού Μεξικού.

'Οφείλουμε βασικά στό Μάρξ τόν όρο «'Ασιατικό γαιοχτητικό σύστημα»*, σά χαρακτηρισμό ένός τρόπου γεωργίας όπου ή γή είναι άκόμα άναπαλλοτρίωτη, πού δουλεύεται όντως συλλογικά, άλλά πού ή διεύθυνσή της έλέγχεται άπό έναν πανίσχυρο κρατικό μηχανισμό.7 Πρόκειται ίσως γιά τήν πιό άρχαϊκή ταξική κοινωνία, πού τά στοιχεία της τείνουν νά έμφανίζονται όπου ή φυλετική κοινωνία έχει άρχίσει ν' άποσυντίθεται κι ή άνάγκη γιά βιώσιμες δομές γένους έχει έξαφανιστεί άπ' τήν οίκονομική άνάπτυξη τής κοινότητας. Τό άσιατικό γαιοχτητικό σύστημα έμφανίζεται όχι μόνο στήν πρώϊμη Αίγυπτο καί τήν Μεσοποταμία, άλλά καί μ' έμβρυακή μορφή όταν άγροτικά βασίλεια έγκαθιδρύθηκαν πάνω στίς 'Ελληνικές Ρωμαϊκές καί Γερμανικές φυλές, στή διάρκεια τής έγκατάστασής τους στήν άντίστοιχη περιοχή. Σ' όλες αύτές τίς περιπτώσεις, έχουμε ένδείξεις ότι ή κοινωνία προσπαθεί νά δημιουργήσει ένα συμβιβασμό άνάμεσα σέ μιά καταξιωμένη άπ' τό χρόνο παράδοση, ότι ή γή είναι άναπαλλοτρίωτη κι άνήκει στήν κοινότητα σά σύνολο, καί σέ νέες τάσεις πού όδηγούν στήν άτομική ίδιοκτησία τής γής, ή, τουλάχιστον, στόν έλεγχο τών γεωργικών πλεονασμάτων άπό ένα προνομιούχο στρώμα. Μέσα σ' αύτές τίς άρχαϊκές παραμέτρους, ή έκμετάλλευση άνθρώπου άπό άνθρωπο έμφανίζεται πρίν άκόμα παγιωθεί ή άτομική ίδιοκτησία στή γή καί στούς πόρους.

Μέ τό 'Ασιατικό γαιοχτητικό σύστημα, άντιμετωπίζουμε μιά κοινωνία πού άπολαμβάνει μιά σταθερότητα ή όποία μπορεί νά συγκριθεί μ' έκείνη τής δομής γένους: στήν Αίγυπτο, τή Μεσοποταμία, τήν 'Ινδία καί τήν Κίνα, παράμεινε ή βάση τών κοινωνικών σχέσεων γιά χιλιάδες χρόνια· πραγματικά, άν έξαιρέσουμε τή Μεσοποταμία, ούσιαστικά δέ διαβρώθηκε μέχρι άρκετά σύγχρονους καιρούς. Ούτε είναι δύσκολο νά καταλάβουμε γιατί αύτοί οί πολιτισμοί, πού 'ταν βασικά παραποτάμιοι, άπότυχαν ν' άνελιχθούν σέ ίδιοκτητικές μορφές κοινωνίας. 'Η άρδευση, έξαιτίας τών τεχνικών της άπαιτήσεων, ένισχύει συνεργατικές άν όχι δημόσιες μορφές άγροτικής διαχείρισης.8 Στόν άρχαίο κόσμο, έναν κόσμο

* Σ.τ.Ε. 'Ο 'Ασιατικός τρόπος παραγωγής.

πού συνέχιζε νά 'ναι κληρονόμος τῆς κοινωνικῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς καί μιᾶς καινοτικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας, μιά κοινωνία βασισμένη στήν ἄρδευση διατηροῦσε ἀναγκαστικά στοιχεῖα ἀπ' τήν ἀρχαϊκή δομή τοῦ γένους καί τῆς φυλῆς, ἄν καί μέσα σ' ἕνα ὑπερβολικά συγκεντρωτικό κρατιστικό πλαίσιο. Στό βαθμό πού ἡ καλλιέργεια τῆς τροφῆς ἀπαιτοῦσε τή συντονισμένη διαχείριση ὑδατίνων πόρων κι ἕνα ἐκτεταμένο σύστημα καναλιῶν, κάθε περιφερειακός ἐπιμερισμός — καί πολύ λιγότερο κάθε ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — θά ἐμπόδιζε τήν ἐπιτυχία τῆς γεωργίας. Ὁ Κρίστοφερ Ντάουζον παρατηρεῖ: «Ἡ μετατροπή τῶν ζουγκλῶν καί τῶν βάλτων τῆς προϊστορικῆς κοιλάδας στίς πλούσιες φυτεῖες καλαμποκιοῦ, πού ἔκαναν τήν Αἴγυπτο παγκόσμιο θαῦμα, ἐπιτεύχθηκε μόνο μετά ἀπό αἰῶνες κοινοτικῆς, συντονισμένης προσπάθειας. Ἡ εὐημερία τῆς χώρας ἐξαρτιέται, ὄχι ὅπως στίς βόρειες χῶρες ἀπ' τήν ἐργατικότητα τοῦ μεμονωμένου χωρικοῦ καί τῆς οἰκογενείας του, ἀλλ' ἀπ' τήν ὀργανωμένη λειτουργία τῶν ἀρδευτικῶν ἀναχωμάτων κι ἀπ' τά γονιμοποιητικά νερά τῆς ἐτήσιας πλημμύρας, γιατί ἡ γῆ καθαυτή εἶναι ἄχρηστη, δίχως τό νερό πού προμηθεύει ὁ Νεῖλος καί τ' ἀρδευτικά κανάλια. Ἀπ' τούς ἀρχαίους χρόνους, ἡ μέτρηση τῆς ροῆς τοῦ Νείλου κι ἡ συντήρηση τῶν ἀρδευτικῶν ἔργων, ὑπῆρξε τό πρωταρχικό καθῆκον κάθε Αἰγυπτιακῆς κυβέρνησης. Τό ἀρχαῖο αἰγυπτιακό ἔτος ἄρχιζε στίς 19 Ἰούλη, τή μέρα πού ἡ πλημμύρα ἔφτανε κοντά στήν κεφαλή τοῦ Δέλτα κι ἤδη ἀπ' τήν ἐποχή τῆς Πρώτης Δυναστείας, ἡ ἐτήσια φορολογία καθορίζονταν σύμφωνα μέ τό ἐπίπεδο τοῦ ποταμοῦ, γιατί τό προϊόν τῆς ἐπόμενης, συγκομιδῆς ἐξαρτιέται ἀπόλυτα ἀπό 'να καλό Νεῖλο,... Ἔτσι, ἡ δύναμη πού ρυθμίζει κι ἐλέγχει τήν πλημμύρα εἶναι ὁ κύριος τῆς ζωῆς καί τῆς ἰδιοκτησίας ὁλόκληρου τοῦ πληθυσμοῦ, κι ἡ ἀρχή τῆς ὑποχρεωτικῆς δημόσιας ἐργασίας — ἡ ἀγγαρεία — πού ἀλλοῦ ἐμφανίζεται σάν τυραννικός περιορισμός τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου, εἶναι στήν Αἴγυπτο ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὁλόκληρης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς».[9]

Ἡ ἄρδευση, καθιστώντας ἀναγκαία τή συντονισμένη κοινοτική ἐργασία, ἐνθάρρυνε τόν κρατικό συγκεντρωτισμό καί τή γραφειοκρατικοποίηση. Ἤδη ἀπ' τήν ἐποχή τῆς Πρώτης Δυναστείας στήν Αἴγυπτο, ξέρουμε ἀπ' τίς ἱστορικές πηγές γιά τήν ὕπαρξη ἑνός βεζίρη, ἑνός καγκελλάριου, ἑνός παρακοιμώμενου, ἑνός τελετάρχη, ἑνός βασιλικοῦ ἀρχιτέκτονα, ἑνός Ἐπόπτη τῆς Πλημμύρας καί πάει λέγοντας ὥς ἕνα φύλακα τοῦ Κουτιοῦ Καλλυντικῶν τοῦ Βασιλιᾶ — κοντολογῆς, ἕνα πλατύ φάσμα ἀξιωματούχων, πού ἐπιλέγονταν βασικά ἀπ' τίς ἐξέχουσες οἰκογένειες τῆς κοιλάδας, πού μᾶς θυμίζουν περισσότερο βασιλικούς αὐλικούς καί γραφειοκράτες, παρά ἀνεξάρτητους φεουδάρχες εὐγενεῖς. Στήν Αἴγυπτο, ἐκτός ἀπό τίς ἀ-

ξιώσεις πού πρόβαλλε τό ἱερατεῖο, ἡ γῆ ἀνῆκε στόν Φαραώ. Ἦταν βασικά στ' ὄνομά του πού οἱ τοπικοί κυβερνῆτες μάζευαν τό φόρο ὑποτέλειας καί φόρους σέ εἶδος, οἱ ὁποῖοι ἔπειτα ἀποθηκεύονταν σέ βασιλικές ἀποθῆκες. Ἡ ἀγροτιά, δεμένη βασικά μέ τή γῆ, ἤ ἔμενε μ' ἕνα ὑπόλειμμα τοῦ προϊόντος της ἤ ἀμοίβονταν σέ εἶδος ἀπ' τό δημόσιο ταμεῖο. Στή Μεσοποταμία, αὐτά τά προνόμια ποσαγοράζονταν ἀπό ἱερατικά σωματεῖα, γιά νά μεταβιβαστοῦν ἀργότερα στό πρόσωπο ἑνός μονάρχη, πού ἀπολάμβανε μιάν ἐξουσία, ὄχι διαφορετική ἀπό κείνη τῶν Φαραώ. Στήν πορεία τοῦ χρόνου, αὐτό τό ὑπερβολικά συγκεντρωτικό σύστημα κατάρρευσε μπροστά στήν ἐπίθεση τῶν γαιοκτητῶν εὐγενῶν, ἀλλά ἀνασυγκροτοῦνταν πάλι, σχεδόν σταθερά, ἀνάλογα μέ τή δύναμη τῶν διαδοχικῶν δυναστειῶν καί σφετεριστῶν. Τό Ἀσιατικό γαιοκτητικό σύστημα παράμεινε ἡ βασική κοινωνική μορφή τῶν Ἐγγύς Ἀνατολικῶν κι Ἀνατολικῶν πολιτισμῶν ὥς τούς σύγχρονους καιρούς.

Αὐτές οἱ ἀγροτικές κοινωνίες εἶναι τό κλειδί γιά τήν κατανόηση τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀρχαίας πόλης, γιατί δέν προωθοῦν μόνο, ἀλλά καί περιορίζουν τήν ἀνέλιξη τῆς ἀστικῆς ζωῆς. Τά ἀγροτικά συμφέροντα, χάρη στή συγκεντρωτική ἐξουσία καί τόν πλοῦτο πού ἐλέγχουν, ὑποτάσσουν τήν πόλη στήν ὕπαιθρο. Μολονότι ἀναπτύχθηκαν στή Μεσοποταμία μεγάλες καί πλούσιες πόλεις (καί σέ μικρότερη ἔκταση στήν Αἴγυπτο), αὐτές οἱ ἀστικές κοινότητες δέ δημιούργησαν μιά διαρκή ἰσορροπία μέ τήν ἐξουσία, πού ἀσκοῦνταν ἀπ' τίς γαιοκτητικές τάξεις. Τό ἐμπόριο, οἱ τέχνες κι οἱ νέες τεχνικές παραγωγῆς, ἦταν ἀμέτρητες, ἀλλά βρίσκονταν στήν ὑπηρεσία τῶν ἀγροτικῶν στρωμάτων. Ὁ ἀστικός πλοῦτος, ἀντί νά ἐπιστρέφει σέ μιά τοπική μπουρζουαζία μέ τή μορφή συσσώρευσης κεφαλαίου, ἀπαλλοτριώνονταν ἀπ' τίς μοναρχίες, τίς κρατικές γραφειοκρατίες καί τούς τοπικούς κυβερνῆτες. Στήν πραγματικότητα, ὁ σχηματισμός κεφαλαίου, περιοριζόταν πολύ κι οὐσιαστικά αναχαιτίζονταν. Ἡ ἐμφάνιση μιᾶς ἀνεξάρτητης ἀστικῆς τάξης, ἐμποδίζονταν ἀπ' τή φορολογία, τούς δασμούς καί τίς κρατικές ἐπιχειρήσεις.

Μέ τήν ἔκταση στήν ὁποία ἡ βιομηχανία καί τό ἐμπόριο καταληστεύονταν, μόνο συνοπτικά μποροῦμε ν' ἀσχοληθοῦμε. Ἀκόμα καί στούς Πτολεμαϊκούς χρόνους, ἡ Αἰγυπτιακή οἰκονομία ἀσφυκτιοῦσε ἀνάμεσα σέ πάνω ἀπό 200 φόρους. Ἡ ἐσωτερική ἀγορά τῆς κοιλάδας περιοριζόταν ἀποτελεσματικά ἀπό ἕναν φόρο 10% πάνω στίς πωλήσεις, ἀπό ἕνα φόρο 5% πάνω στά νοίκια κατοικιῶν, ἀπό ἕνα φόρο κληρονομίας, καί, μ' ἐξαίρεση τά προνομιοῦχα στρώματα, ἀπό ἕνα κεφαλικό φόρο. Οἱ εὔπορες τάξεις ἐπιβαρύνονταν συνήθως μέ δαπανηρές τελετές κι ὑποχρεώσεις νά προσφέρουν δῶρα στήν μοναρχία. Φόροι ἐμπορευμάτων ἐπιβάλλονταν ὄχι μόνον

στά λιμάνια καί τίς συνοριακές διόδους, ἀλλά καί στά ὅρια τῶν ἐπαρχιῶν. Οὐσιαστικά ὅλες οἱ τέχνες καί τά ἐπαγγέλματα ἐλέγχονταν ἀπ' τό κράτος. Βασιλικά μονοπώλια καθιερώθηκαν στήν παραγωγή λαδιοῦ, παπύρου, ὑφασμάτων καί στά ὀρυχεῖα καί τή χρηματοδότηση, ἐνῶ κρατικές ἐπιχειρήσεις συναγωνίζονταν μέ τόν ἰδιωτικό τομέα στήν παραγωγή προϊόντων ὅπως οἱ βαφές, τά δέρματα, τά κολλυντικά, τ' ἀρώματα, τό γυαλί, τ' ἀγγεῖα κι ἡ μπύρα.

Οἱ οἰκονομικοί ἔλεγχοι πού ἀσκοῦνταν ἀπ' τούς Πτολεμαίους Φαραώ, διαφέρανε, οὐσιαστικά, ἐλάχιστα ἀπ' τίς ρυθμίσεις καί τούς δασμούς πού βάρυναν τό ἐμπόριο καί τή βιομηχανία σ' ὅλους σχεδόν τούς ἀγροτικούς πολιτισμούς τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς καί τῆς Ἀνατολῆς. Τά πρῶτα κύματα ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, πού 'ταν τόσο βασικά γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς αὐθεντικῆς ἀστικῆς κοινωνίας, διαρκορπίστηκαν ἔτσι ἀπ' τούς ὀγκώδεις βράχους, στεγανῶν, ἀγροτικῶν οἰκονομιῶν πού διευθύνονταν ἀπ' τό Κράτος. Ἐκτός ἀπό μερικές ἐξαιρέσεις, ἡ ζωή στήν πόλη ἔγινε ἕνα στολίδι τῆς ἀγροτικῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καί τό προϊόν ἑνός ἀγροτικοῦ πλεονασμοῦ, πού δέν ξεχώριζε ἀπ' τά τεράστια μνημεῖα, τούς ναούς καί τούς τάφους, πού ἡ κατασκευή τους ἀπορρόφησε τήν πλεονάζουσα ἐργασία καί πόρους τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Μεσοποταμίας. Μέσα σ' αὐτή τήν κοινωνική ρύθμιση, ἡ συσσώρευση κεφαλαίου, πού ἀργότερα σχημάτισε τή βάση γιά μιά ἀνεξάρτητη μπουρζουαζία καί μιά βιομηχανική οἰκονομία στήν Εὐρώπη, ἦταν οὐσιαστικά ἀδύνατη κάτω ἀπ' τό Ἀσιατικό σύστημα ἔγγειας ἰδιοκτησίας.

Ἐνῶ ξεπεράστηκε ἀπ' τό χρόνο, ἡ γρανιτένια δομή αὐτοῦ τοῦ συστήματος ποτέ δέ ράγισε ἤ καταστράφηκε. Γιά χιλιάδες χρόνια μετά τή χαραυγή τῆς ἱστορίας, διατηροῦνταν μ' ἐκπληκτική ἀντοχή — ἐνῶ ἀλλοῦ οἱ ἄνθρωποι διάλεξαν τήν κύρια κατεύθυνση τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης καί προχώρησαν σέ πιό ἐνθαρρυντικές κι εὔκαμπτες ἀστικές μορφές.

Μετά τήν πρώτη χιλιετηρίδα π.Χ., ἕνα νέο ἀγροτικό σύστημα κι ἕνας νέος τρόπος ἀστικῆς ζωῆς ἄρχισαν νά ἐμφανίζονται στίς βόρειες ἀκτές τῆς Μεσογείου. Οἱ ποιμενικές φυλές πού διείσδυσαν στήν Ἑλληνική χερσόνησο, κατέχτησαν κι ἀναμίχθηκαν σταδιακά μέ προϋπάρχουσες, σταθερές ἀγροτικές κοινότητες, ἀναπτυσσόμενες ραγδαία πέρα ἀπ' τή φυλετική κοινωνία. Ἡ Ἑλληνική κοινωνία, παίρνοντας ὑπόψη τίς πολλές, μοναδικές της ἰδιότητες, ἀνακεφαλαιώνει μέ τόν τρόπο της τήν ἐξέλιξη τῶν ἀγροτικῶν βασιλείων, ἀπ' τίς κοινοτικές σχέσεις σ' ἕνα χαλαρό εἶδος φεουδαρχίας, περνώντας μέσα ἀπό κοινωνικές μορφές ὄχι ἀνόμοιες μέ τό Ἀσιατικό γαιοκτητικό σύστημα. Τό ὅτι αὐτή ἡ φάση ἐμφανίστηκε μέ ὁλότελα πρωτότυπο τρόπο, ἐπιβεβαιώνεται ἀπό ἕνα μεγάλο ἀριθμό εὑρημάτων πού προέρχονται ἀπ' τήν ἀρχαϊκή Ἑλληνική κουλτούρα.

'Η θρυλική μορφή τοῦ Θησέα φαίνεται νά συνενώνει κάτω ἀπό ἕνα ὄνομα ἕνα ἀριθμό ἑλλήνων φυλάρχων, οἱ ὁποῖοι ὀργάνωσαν τίς Ἑλληνικές φυλές σέ ὁμοσπονδίες, πού θύμιζαν κάπως τήν πρώιμη κοινωνία τοῦ Νείλου. «Τό πρῶτο ἀναμφισβήτητο γεγονός πού συναντᾶμε στή ζωή αὐτοῦ τοῦ νέου εἴδους κοινότητας, εἶναι ὅτι κυβερνιόταν ἀρχικά ἀπό βασιλιάδες», παρατηρεῖ ὁ Γουίλλιαμ Φ. Φόουλερ. «Αὐτό ἐκφραζόταν μέ διάφορες λέξεις — βασιλεύς, ἄρχων, πρύτανης (κι ἀνάμεσα στούς Λατίνους) βασιλιάς, δικτάτορας — ἀλλ' ἀπ' ὅτι ξέρουμε, ὑπῆρχε πάντα στήν παιδική ἡλικία τοῦ ἀρχαίου Κράτους. Ἡ παράδοση, τόσο στήν Ἑλλάδα ὅσο καί στήν Ἰταλία, μιλοῦσε πάντα γιά κάποια ἐποχή ὅπου οἱ βασικές πράξεις διακυβέρνησης ἐκτελοῦνταν εἴτε ἀπό ἤ κάτω ἀπό τήν ἐξουσία ἑνός μόνο ἀνθρώπου· καί σ' αὐτή τήν περίπτωση μποροῦμε νά 'μαστε βέβαιοι ὅτι ἡ παράδοση ἦταν σωστή. Τόσο ὁ Θουκυδίδης, ὅσο κι ὁ Ἀριστοτέλης τήν υἱοθέτησαν· στή συντηρητική Σπάρτη, ὁ ἴδιος ὁ βασιλιᾶς ἐπέζησε σ' ὅλη τήν ἱστορία της· καί στήν Ἀθήνα καί τή Ρώμη, ἡ βασιλεία ἄφησε πίσω της ἴχνη ὅταν ἐξαφανίστηκε...».10

Πράγματι, ἡ ἀρχαϊκή Ἑλληνική κοινωνία βρῆκε τήν αἰσθητική της ἔμπνευση σέ μιά Ἀνατολικοποιημένη τέχνη, πού 'ταν τόσο ξένη μέ τή γλυπτική ἡ ὁποία ἄνθησε στή διάρκεια τῆς μεταγενέστερης κλασσικῆς περιόδου. ὥστε φαίνεται δύσκολο νά πιστέψουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού δημιούργησαν τόν ἄκαμπτο, ὑπερβολικά στυλιαρισμένο Ἀπόλλωνα τῆς Τενέας, θά μποροῦσαν νά 'χαν ὁποιαδήποτε ἱστορική σχέση μ' ἐκείνους πού σκάλισαν τίς μορφές πού στόλιζαν τούς ναούς τῆς Ἀθήνας τοῦ Περικλῆ.

Ὡστόσο, ξέρουμε ὅτι αὐτή ἡ σχέση ὑπῆρχε καί θά πρέπει νά βροῦμε τήν ἐξήγησή μας γιά τίς διαφορές μεταξύ τῶν δυό περιόδων στή γεωγραφία τῆς Ν. Εὐρώπης. Τό ἀνώμαλο, ὀρεινό πεδίο τῆς Ἑλλάδας ἔκανε οὐσιαστικά ἀδύνατη τήν ἐπίτευξη τοῦ βαθμοῦ πολιτικῆς ἀποκρυστάλλωσης καί συγκεντρωτισμοῦ, ὁ ὁποῖος διακρίνει τόσο κατάφωρα τούς ἀνώτερους πολιτισμούς τῆς Ἀσίας καί τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς. Οἱ πρώιμες Ἑλληνικές κοινότητες, σάν τά Ἀσιατικά τους ἀντίστοιχα, ἔδιναν τήν ἔγγεια ἰδιοκτησία στούς φυλάρχους, ἀλλά οἱ φυγόκεντρες δυνάμεις, πού διαπλάθανε ἐπεισοδιακά τίς Ἀσιατικές κοινωνίες πάνω σέ φεουδαρχικές κι ἐπιμεριστικές κατευθύνσεις, ἔγιναν, στήν Ἑλλάδα, οἱ κυρίαρχοι παράγοντες πού καθοδήγησαν τήν ἀνάπτυξη τῆς πολιτικῆς δομῆς. Ὡς τούς Ὁμηρικούς χρόνους, ἡ ὑποτέλεια στό φεουδάρχη μᾶλλον, παρά ἕνα ὑπερβολικά συγκεντρωτικό κράτος, εἶχε γίνει ἡ βάση τῆς Ἑλληνικῆς Ὁμοσπονδίας. Ὁ Τζώρτζ Θόμψον μᾶς δίνει ἀναμφίβολα μιά ἀκριβή εἰκόνα τῆς ζωῆς στήν Ὁμηρική ἐποχή, ὅταν παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἕλληνας βασιλιᾶς «ζεῖ σ' ἕνα παλάτι, πού εἶναι χτισμένο σέ κάποιο βραχῶδες ὕψωμα, περιβαλλόμενο ἀπ' τίς κατοικίες τῶν ὑποτελῶν

του. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στό βασιλιά καί τόν ὑποτελή εἶναι τέτοια ὅπως αὐτή πού βρίσκουμε, κάτω ἀπό παρόμοιες συνθῆκες, μεταξύ τῶν πρωτόγονων Γερμανῶν, 2000 χρόνια ἀργότερα. Σ' ἀνταμοιβή γιά τή στρατιωτική ὑπηρεσία, ὁ ὑποτελής κρατάει δικαιωματικά τή διοίκηση ἑνός τρήματος τῆς κατακτημένης περιοχῆς καί, μέ τή σειρά του, παίρνει τά ὅπλα ὑπέρ τοῦ βασιλιᾶ, ὅταν καλεῖται νά τό κάνει. Τέτοια ἦταν ἡ σχέση τοῦ Βελλεροφόντη μέ τό βασιλιά τῆς Λυκίας, τοῦ Φοίνικα μέ τόν πατέρα τοῦ Ἀχιλλέα· καί θυμόμαστε πῶς ὁ Ὀδυσσέας προσπάθησε μάταια ν' ἀποφύγει τή στρατιωτική ὑπηρεσία. Ὁ ὑποτελής δικαιοῦται ν' ἀκουστεῖ σέ ζητήματα πολιτικῆς καί νά φάει στό βασιλικό τραπέζι. Ὑπάρχουν πολλά τέτοια συμβούλια στήν Ἰλιάδα καί τήν Ὀδύσσεια, ἡ παράβαση τῶν μνηστήρων ἔγκειται στό ὅτι ἔκαναν κατάχρηση ἑνός ἀναγνωρισμένου προνόμιου. Τελικά, κάθε ὑποτελής, ἦταν σά βασιλιάς σέ σχέση μέ τούς δικούς του ὑποτελεῖς. Ὁ Ὀδυσσέας ἦταν ὑποτελής τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἀλλά σέ σχέση μέ τούς πρίγκηπες τῆς Ἰθάκης, ἦταν βασιλιάς».11

Ὅπως ἡ ἐπένδυση τοῦ ἐλέγχου πάνω στίς φυλετικές γαῖες στό πρόσωπο τῶν ἀγροτικῶν μοναρχῶν τείνει ν' ἀποσυντεθεῖ μετατρεπόμενη σέ φεουδαρχία, ἐκτός ἄν ἡ βασιλική ἐξουσία ἐνισχύεται ἀπ' τήν κοινωνική ἀνάγκη νά συντονιστεῖ ἕνα πολύπλοκο ἀρδευτικό σύστημα, ἔτσι κι ἡ φεουδαρχία, μέ τή σειρά της, τείνει νά παραχωρήσει τή θέση της σέ ἀνεξάρτητες ἀγροτικές κοινότητες, πού βασίζονται σέ μικρῆς κλίμακας καλλιέργεια τροφῆς, ἰδιαίτερα μετά τήν ἐμφάνιση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς σέ μιά ἀγροτική κοινωνία. Οἱ πόλεις, ἀφοῦ ἀπελευθερωθοῦν ἀπ' τή φθίνουσα ἐξουσία τῶν γαιοκτημόνων, ἀντεπιδροῦν στήν ὕπαιθρο γιά ν' ἀναπαράγουν τίς ἴδιες οἰκονομικές συνθῆκες πού ἐπικρατοῦν στίς ἀστικές ἀγορές κι ἐργαστήρια. Οἱ ἐμπορευματικές σχέσεις καί τό ἐμπόριο μετατρέπουν τόν ὑποτελή καί τό δουλοπάροικο σέ ἀνεξάρτητους χωρικούς, τό ἀγροτικό ἀντίστοιχο τοῦ ἐλεύθερου ἀστοῦ χειροτέχνη κι ἀφεντικοῦ. Αὐτή ἡ βασική κοινωνική τάση, ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα, ἐπρόκειτο ν' ἀκολουθηθεῖ στήν ὄψιμη Μεσαιωνική Εὐρώπη.

Στήν ἀρχαία Ἑλλάδα κι Ἰταλία, ἡ ἀνάπτυξη τροποποιήθηκε σημαντικά ἀπ' τήν ἐπίδραση διαδοχικῶν εἰσβολῶν διάφορων φυλῶν ἀπ' τό βορρᾶ κι ἀπ' τήν ἐγκατάσταση τεχνιτῶν κι ἐμπόρων ἀπ' τούς πιό ἀναπτυγμένους Μεσογειακούς πολιτισμούς. Οἱ βόρειοι εἰσβολεῖς ὑποβίβασαν τίς παλιότερες, προϋπάρχουσες ἀγροτικές κοινότητες στήν κατάσταση δουλοπαροίκων, ἐνῶ οἱ κατακτητές βρέθηκαν συχνά σέ μιά κατάσταση μισο - χωρικοῦ, ὄντας ἐλεύθεροι κατ' ὄνομα κι ὄχι πραγματικά. Ὁ χωρικός κι ὁ δουλοπάροικος καλλιεργοῦσαν τή γῆ δίπλα - δίπλα, ἐνῶ κοινωνικά ὁ καθένας τους εἰσχωροῦσε σταδιακά στήν κατάσταση τοῦ ἄλλου. Μέ τόν καιρό, μιά κοι-

γωνία ἐλεύθερων, μικροκτηματιῶν χωρικῶν, ἄρχισε ν' ἀποκρυσταλλώνεται μέσα ἀπ' τίς ρευστές, συχνά ταραχώδεις συνθῆκες ἑνός ἀποσυντιθέμενου συστήματος φεουδαρχικῆς γαιοκτησίας. Ἕνα νέο εἶδος πόλης ἐμφανίζεται τώρα, μιά πόλη πού σχηματίζει τό πολιτικό, πολιτιστικό κι ἐμπορικό κέντρο ἐλεύθερων γεωργῶν καί τεχνιτῶν — πού ὁ καθένας τους εἶναι ἀνεξάρτητος καί παράγει πρωταρχικά γιά τόν ἄλλο σέ μιά ἀξιοσημείωτα καλο-ἰσορροπημένη οἰκονομία.

Τόν 6ο καί τόν 5ο αἰώνα π.Χ., ἕνας ἀριθμός ἑλληνικῶν πόλεων ἄρχισε κιόλας νά μοιάζει, τουλάχιστον ἐπιφανειακά, μέ τή σύγχρονη εἰκόνα μιᾶς ἀστικῆς κοινότητας. Ἡ Ἀθήνα, ἡ Ἑλληνική πόλη μέ τήν ὁποία εἴμαστε πιό ἐξοικειωμένοι, συντηροῦσε ἴσως κάπου 30.000 ἀρσενικούς πολίτες (κι ἄν προσθέσουμε τίς γυναῖκες καί τά παιδιά τους, ἕνα συνολικό πληθυσμό 150.000 ἀνθρώπων), ἴσως 100.000 δούλους, κι ἕνα ἀριθμό, ἐκτιμούμενο σέ 350.000, μέτοικων ἤ ἐλεύθερων ξένων. Στή διάρκεια τῆς κλασσικῆς περιόδου τῆς Ἀθήνας, ὁ πληθυσμός τῆς πόλης μπορεῖ νά ξεπερνοῦσε τίς 250.000 κατοίκους. Γενικά, πρέπει νά δοῦμε τίς νέες Ἑλληνικές πόλεις σάν ἀνεξάρτητες ἀστικές ὀντότητες, ἀπαλλαγμένες ἀπ' τήν ἐπικυριαρχία φεουδαρχῶν καί μεγαλοκτηματιῶν. (Αὐτό τό γεγονός διαχωρίζει ἀποφασιστικά τίς Ἑλληνικές πόλεις — κράτη ἤ, πιό σωστά, τίς π ό λ ε ι ς* ἀπ' τίς πόλεις τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς καί Ἀνατολῆς). Ἡ ἀστική ζωή ὑπάρχει τώρα σάν αὐτοσκοπός, ὄχι σά συμπλήρωμα μιᾶς ἀγροτικῆς κοινωνίας κι ἀπολαμβάνει μιά αὐτονομία, πού θά 'ταν ἀδιανόητη μέσα στά πλαίσια τῶν πιό πρώιμων Ἀσιατικῶν γαιοκτητικῶν συστημάτων.

Ἀλλά οἱ Ἑλληνικές πόλεις δέν εἶναι ἀληθινά σύγχρονες πόλεις, μέ τήν πολιτική καί κοινωνική ἔννοια τοῦ ὅρου. Σάν πολιτικές δομές, διαφέρουν κατάφωρα ὄχι μόνο ἀπό τίς Ἀσιατικές πόλεις, ἀλλά κι ἀπ' τίς μητροπόλεις τῆς ἐποχῆς μας. Αὐτό πού μᾶς εντυπωσιάζει ἀμέσως ἀναφορικά μέ τήν Ἀθήνα, τήν πιό ἀναπτυγμένη ἀπ' τίς Ἑλληνικές πόλεις, εἶναι ὅτι ἡ πολιτική δραστηριότητα συνεπάγεται ἕνα ἐξαιρετικά ὑψηλό βαθμό συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν. Ὅλες οἱ πολιτικές ἀποφάσεις παίρνονται ἄμεσα ἀπό μιά λαϊκή συνέλευση, ἤ Ἐ κ κ λ η σ ί α, τήν ὁποία ἀναμένεται νά παρακολουθεῖ κάθε ἀρσενικός πολίτης τῆς πόλης καί τῶν περιχώρων της (τῆς Ἀττικῆς). Ἡ ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων τῆς Ἐ κ κ λ η σ ί α ς ἐμπίπτει στήν ἐξουσία τῆς Βουλῆς τῶν 500, πού συγκροτεῖται ἀπό ἐκλεγμένους πολίτες ἀπ' ὅλα τά μέρη τῆς Ἀττικῆς, οἱ ὁποῖοι, σέ ὁμάδες ἀπό 50 ἄτομα ἀσκοῦν ἐκ περιτροπῆς τό ἀξίωμά τους κάθε 10 μῆνες. Οἱ πρακτικές πλευρές τῆς ἀστικῆς διοίκησης ἀνατίθονται

* Σ.τ.Μ. Μέ τήν ἀρχαία ἔννοια τοῦ ὅρου. Τό «ἄστυ», ἡ πόλη - κοινότητα.

κατόπιν ἐκλογῆς ἤ κλήρου σέ συμβούλια πολιτῶν, ὄχι σέ μιά ἐπαγγελματική γραφειοκρατεία — κυρίως στούς 9 Ἄρχοντες, σέ 10 ἐκλεγμένους Στρατηγούς, σέ συμβούλια δημοσιονομίας, ἐκπαίδευσης ναυστάθμων καί πάει λέγοντας. Στό βαθμό πού ὅλοι οἱ πολιτικοί φορεῖς τῆς Ἀθήνας ἀνανεώνονται κάθε χρόνο, συνάγεται ὅτι ἕνας ἀξιόλογος ἀριθμός ἁπλῶν πολιτῶν συμμετέχει σέ ὁποιοδήποτε δοσμένο χρόνο στά ἐκτελεστικά σώματα τῆς πόλης. Ὁ Γουίλλιαμ Φόουλερ ὑπολογίζει ὅτι στίς μέρες τοῦ Περικλῆ, 1900 πολίτες, ἀπό ἕνα ἐνήλικο πληθυσμό 30.000 ἀντρῶν, ἐμπλέκονταν ἐνεργά στήν ὑπηρεσία τῆς πόλης, καθιστώντας ἔτσι τήν πλατιά λαϊκή συμμετοχή ἕνα ἐγγενές χαρακτηριστικό τῆς ἀστικῆς διοίκησης: «Τώρα ἄν πάρουμε αὐτό σέ συνάρτηση μέ τό καθολικό δικαίωμα τῶν πολιτῶν νά παίρνουν μέρος στήν Ἐ κ κ λ η σ ί α καί τό δικαίωμα ἐκείνων πού εἶναι πάνω ἀπό 30 χρονῶν, νά παρακάθονται σά δικαστές στά δικαστήρια, γίνεται ἀμέσως φανερό ὅτι ὁ Ἀθηναϊκός λαός διεύθυνε πραγματικά τή διακυβέρνησή του κι ὅτι τό Κράτος* ἦταν μιά πραγματική δημοκρατία. Δέν ὑπάρχει ἐδῶ καμιά προνομιοῦχα τάξη, καμιά τάξη ἐπαγγελματιῶν πολιτικῶν, καμιά γραφειοκρατεία, κανένα σῶμα ἀνθρώπων ὅπως ἡ Ρωμαϊκή Σύγκλητος, πού μόνο αὐτή καταλάβαινε τά μυστικά τοῦ Κράτους καί πού τή θεωροῦσαν καί τήν ἐμπιστεύονταν σάν τή συγκεντρωμένη σοφία ὅλης τῆς κοινότητας. Στήν Ἀθήνα δέν ὑπῆρχε καμιά διάθεση καί, στήν πραγματικότητα, καμιά ἀνάγκη, νά ἐμπιστευθοῦν τήν ἐμπειρία κανένός· καθένας ὑπεισέρχονταν ἐπιδέξια στίς λεπτομέρειες τῶν προσωρινῶν του καθηκόντων καί τά διεκπεραίωνε, στό βαθμό πού μποροῦμε ν' ἀντιληφθοῦμε, μ' ἐπιμέλεια κι ἀμεροληψία. Σάν τούς μουσικούς σέ μιά καλο-ἐκπαιδευμένη ὀρχήστρα, ὅλοι ἐπ·δίωκαν νά μάθουν τούς ρόλους τους καί νά 'ναι ἱκανοποιημένοι μέ τόν κλῆρο πού ἔλαχε σ' αὐτούς».12

Ἀλλά οἱ διοικητικές πλευρές τῆς Ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς ζωῆς παίρνουν μόνο μιάν ὄψη τῆς ὁλόπλευρης, ἰσορροπημένης, κι ἔντονα κοινωνικῆς φύσης ἐκείνου πού ἡ Ἔντιθ Χάμιλτον τόσο εὔστοχα περίγραψε σάν «ὁ Ἑλληνικός Δρόμος». Γιά αἰῶνες μετά, οἱ ἄνθρωποι ἔμελλε ν' ἀνατρέχουν πίσω στήν Ἀττική ὅπου, γιά μιά σύντομη περίοδο, ἄνθησε μιά κοινότητα πού ἡ ἀνάπτυξή της δέν ἐπρόκειτο νά ξεπεραστεῖ στήν ποσεία τῆς κατοπινῆς ἱστορίας. Αὐτό πού αἰχμαλωτίζει ἀμέσως τό μάτι σέ μιά μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας, εἶναι ἡ πλούσια ροή τῆς Ἀθηναϊκῆς ζωῆς — ἡ ὀρθολογικότητα πού ἀγκάλιαζε τά πάντα κι ἡ ἀνθρώπινη κλιμάκωσή της. Οἱ «Ἄντρες τοῦ Μαραθώνα» παίρνουν τά ὅπλα ἐνάντια στούς Πέρσες εἰσβολεῖς τῆς χώρας τους, μέ τήν ἴδια προθυμία πού παίρνουν

* Σ.τ.Ε. Μέ τήν ἀρχαία ἔννοια τοῦ ὅρου. Ἡ πολιτεία.

τό δρεπάνι γιά νά θερίσουν τά χωράφια τους. Καλλιεργοῦν τό πνεῦμα τους μέ τό ἴδιο σθένος πού πολεμᾶνε στά βραχώδη φρούρια τῆς χώρας τους. Ἡ Ἑλληνική μυθολογία, ἀναμφίβολα νατουραλιστική κάτω ἀπ' τό φωτεινό Μεσογειακό οὐρανό, συνδυάζεται χαριτωμένα μέ τίς μνημειώδεις δρῦς τῆς Ἀττικῆς τραγωδίας, τό Ἑλληνικό μυαλό, καλλιεργημένο στίς πιό ἀπαιτητικές σχολές τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ποτέ δέν παύει νά σταματάει — σχεδόν παιδιάστικα — γιά νά θαυμάσει τή φυσική ὀμορφιά τῆς γῆς καί τῆς θάλασσας καί, πάνω ἀπ' ὅλα, τήν εὔπλαστη μορφή τοῦ ἀνθρώπου, πού ἡ μοίρα του στήν Ἀθηναϊκή λογοτεχνία ἀναμιγνύει ἕνα φιλοσοφικό πάθος μέ μιά γαλήνια ἀξιοπρέπεια.

Ἡ Ἀθηναϊκή ζωή, στίς πιό ὑπέροχες στιγμές της, σχημάτιζε μιά ὁλότητα πού ἐνισχύονταν ἀπό τήν ἰσορροπία καί τήν ἑνότητα τῆς ἴδιας τῆς π ό λ ε ω ς. Σ' ἕναν Ἕλληνα θά φαινόταν παράλογο ὅτι ὁ νοῦς θά 'πρεπε νά χωριστεῖ ἀπ' τό σῶμα, ἡ τέχνη ἀπ' τήν κοινωνία, ὁ ἄνθρωπος ἀπ' τή φύση, ἡ κουλτούρα ἀπ' τήν πολιτική. Ἡ π ό λ ι ς ἦταν ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος ἡ π ό λ ι ς· τό νά 'σαι ἐξορισμένος ἀπ' τήν π ό λ ι ν ἦταν σά νά ὑφίστασαι μιάν ἐξόντωση χειρότερη κι ἀπ' τό θάνατο. Ὁ Ἕλληνας πολίτης τρέφονταν ἀπό τήν κοινότητά του ὅπως ἕνα δέντρο ἀπ' τό χῶμα. Τόσο ἀδιαχώριστα ζευγαρωμένοι ἦταν οἱ ἄνθρωποι κι ἡ κοινωνία, ὥστε ἕνα κοινωνικό ἦλ'όφως διαπερνοῦσε κάθε τί τό Ἑλληνικό. Δέν παύουμε ποτέ νά θαυμάζουμε πόσο ἀξιοσημείωτα διαβάζονται καί σήμερα ἀκόμα οἱ σάτιρες τοῦ Ἀριστοφάνη, πόσο προχωρημένες εἶναι σέ σχέση μ' ἕνα τόσο μεγάλο μέρος τῆς σύγχρονης φιλολογίας μας τοῦ ἴδιου εἴδους, πόσο ἀνυπέρβλητες εἶναι στό σθένος τους, πόσο ἀναζωογονητικός εἶναι ὁ ἐπίγειος χαρακτήρας κι ὁ ρεαλισμός τους, πόσο γενναιόδωρη εἶναι ἡ ἀνθρωπιά τους, καί πόσο ἔντεχνα φιλοσοφ'κές εἶναι οἱ ἀποχρώσεις τους. Κι ὅμως αὐτά τά θεατρικά ἔργα ἦταν πολιτικά ἔργα — τολμηρά δηκτικές σάτιρες ἐπ'φανῶν πολιτικῶν τῆς ἐποχῆς καί βίαια σχόλια πάνω σέ ἄμεσα πολιτικά προβλήματα. Χρωστᾶμε τήν ἀνυπέρβλητη θέση τους μέσα στή δυτική φιλολογία στήν καθαρή ὀρθολογικότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ νοῦ, στήν οὐσιαστικότητα ὅλων τῶν σχέσεων μέσα στήν π ό λ ι ν, σέ μιά εἰλικρίνεια ἀπέναντι στή ζωή, πού ἐξαφάνιζε τίς ψευδεῖς σκιές τῆς ἐνδοσκόπησης καί τίς πλαστότητες τοῦ νευρωτικοῦ αἰσθητικισμοῦ.

Ἀπ' τήν ὁλότητα τῆς π ό λ ε ω ς ἀναδύθηκε ἡ Ἑλληνική σκοπιά, πού ὁ Πώλ Λάντις τόσο εὔγλωττα περιγράφει στήν πραγματεία του γιά τό Ἀθηναϊκό δράμα: «Μιά στάση ἀπέναντι στή ζωή, τόσο εἰλικρινής καί συνάμα τόσο ἔξυπνη, πού τά μυαλά τῶν ἀνθρώπων, ὅσο πολύ κι ἄν ἔχουν ἐξαπατηθεῖ ἀπ' τή φαντασία ἤ τή

φιλοσοφία, πρέπει τελικά νά ἐπιστρέφουν πάντα σ' αὐτή. Χάρη σέ κάτι πού μοιάζει σχεδόν σά φυλετική εὐφυΐα, οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ 5ου αἰώνα κατάφεραν ν' ἀτενίσουν τή ζωή μέ εἰλικρίνεια. Δέν τήν ἀντιμετώπισαν οὔτε μέ θρασύτητα καί κομπασμό, οὔτε μέ φόβο καί τρόμο· οὔτε μέ μιά ἀμαθή ἀποδοχή τῆς ὑπόθεσης τοῦ ἐξουσιασμοῦ της, οὔτε μ' ἕναν ἐξίσου ἀμαθές καί δειλό αἴσθημα κατωτερότητας...». Τό μήνυμα τοῦ Ἀθηναϊκοῦ δράματος εἶναι «αὐτός ὁ ἔντιμος διανοητικισμός, αὐτό τό πάθος γιά τήν ἀλήθεια, αὐτή ἡ γαλήνια κι εἰλικρινής ἐνατένιση τῆς ζωῆς — κι αὐτό ἦταν πάντα τό σύγχρονο πνεῦμα... Εἶναι ἡ πάλη γιά ν' ἀπελευθερωθεῖ τό πνεῦμα, ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπ' τά πέπλα τῆς ἐλπίδας καί τοῦ φόβου, ἔτσι ὥστε νά μπορέσει νά κοιτάξει ξεκάθαρα κι ἄφοβα τό πρόσωπο τῆς ζωῆς καί νά τή γνωρίσει ὅπως εἶναι, φοβερή κι ἀξιολύπητη κι ἔνδοξη κι ὁλότελα παράλογη».13

Τό ὅτι ἡ Ἑλληνική κοινωνία στιγματίζονταν ἀπ' τή δουλεία κι ἀπό ἕνα ἔντονα πατριαρχικό ἀποκλεισμό τῶν γυναικῶν, εἶναι περιττό νά τονισθεῖ. Μοιραζόταν αὐτά τά ἀπάνθρωπα χαρακτηριστικά πού 'ταν μέρος τῆς γενικῆς βαρβαρότητας τῆς ἐποχῆς. Ἀλλά αὐτά δέν ἐξηγοῦν γιατί ἡ π ό λ ι ς πέτυχε τόσο θαυμάσια νά ξεπεράσει ἐκείνη τή βαρβαρότητα, τίς φρικαλεότητες, ὄντως, πού ἔμελλε ν' ἀκολουθήσουν ἀκριβῶς μετά τήν παρακμή τῆς π ό λ ε ω ς, κυρίως μετά τήν ἐμφάνιση τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καί τοῦ πρώιμου Μεσαίωνα. Γιά νά μή χάσουμε κάθε αἴσθηση τῆς προοπτικῆς πού ὁδήγησε στήν ἀστική ἀνάπτυξη, δέν πρέπει νά πάψουμε ποτέ νά συγκεντρώνουμε τήν προσοχή μας πάνω στά οὐσιώδη γεγονότα, πού γέννησαν μιά τόσο ἀναπτυγμένη κοινωνία σάν τήν Ἀθηναϊκή π ό λ ι ν. Τό πολιτικό πνεῦμα τῆς Ἀθήνας ἔχει τήν πηγή του στίς μικροκτηματιαχές ἀρετές, ὄχι στή δουλεία ἤ τήν πατριαρχία. Ἡ Ἀθηναϊκή ἐσωτερική ἑνότητα πηγάζει ἀπό ἀνθρώπους ἰσχυροῦ χαρακτήρα, πού 'ταν ἄκαμπτα προσηλωμένοι στά κοινωνικά τους πιστεύω κι εἶχαν ὁλοκληρωμένους δεσμούς μέ τή γῆ κι ἦταν ἀνεξάρτητοι οἰκονομικά. Ἡ ἐργασία κι ἡ γῆ, ἡ πόλη κι ἡ ὕπαιθρος, οἱ ἄνθρωποι κι ἡ κοινωνία ἦταν δεμένοι μέ μιά κοινή μοίρα. Στήν ἀστική κοινωνία, ἡ κοινότητα διαλύεται σέ ἀνταγωνιστικές μονάδες καί διαποτίζεται ἀπό πνευματική μετριότητα, στό μέτρο πού τό ὑλικό ε ἶ ν α ι τοῦ ἀνθρώπου γίνεται ἄμεσα ὑπόδουλο, ἀνασφαλές καί μονόπλευρο. Στήν π ό λ ι ν, ἡ κοινότητα πετυχαίνει τήν ἑνότητα κι ἀνθεῖ πνευματικά, καθώς τό ὑλικό εἶναι τοῦ ἀνθρώπου ἀποκτάει σχετική ἐλευθερία, ἀνεξαρτησία καί πληρότητα. Στήν ἀστική κοινωνία, τό ἐμπόρευμα, πού διαπερνάει ὅλες τίς ἀνθρώπινες σχέσεις, ὄχι μόνο «ἑνώνει» τήν κοινωνία μ' ἕνα χρηματικό δεσμό κι ἕνα λεπτομερή καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ἀλλά καί χωρίζει ταυτόχρονα τόν ἄνθρωπο ἀπ' τά μέσα παραγωγῆς, τήν

ἐργασία ἀπ' τή δημιουργικότητα, τό ἀντικείμενο ἀπ' τό ὑποκείμενο, καί, τελικά, ἄνθρωπο ἀπό ἄνθρωπο. Στήν π ό λ ι ν, ἡ σχετική ἀνεξαρτησία τοῦ ἀτόμου, μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά δοῦμε τήν ἀληθινή ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τήν κοινότητα, ταυτίζοντας ἀπόλυτα τόν 'Αθηναῖο μέ τήν κοινωνία του.

Τελικά, ἐπειδή ἀκριβῶς στήν ἀστική κοινωνία ὁ ἄνθρωπος ἔχει «δαμάσει» τή φύση, δίχως νά συντονίσει ὀρθολογικά τήν κοινωνική του ζωή, ἡ συνείδηση δέν ἔχει παρά ν' ἀντικατροπτίσει τήν κοινωνία ὅπως εἶναι, γιά νά παράγει τά πιό καταστροφικά καθώς καί τά πιό κενά ἀποτελέσματα. Ἡ ἀκαλλιέργητη δράση τῆς σκέψης ὁδηγεῖται στήν ὑπηρεσία φρικαλεοτήτων, πού ἀκόμα κι οἱ πιό τυφλές δυνάμεις τῆς φύσης δέ θά μποροῦσαν ποτέ νά παράγουν. Ὅσο πιό παθητική παραμένει ἡ σκέψη μπροστά σέ συνθῆκες πού δέν μπορεῖ πιά νά καταλάβει, τόσο πιό ἐνεργά δαιμονιακή γίνεται, μέ τό νά συγκατατίθεται ἁπλῶς στό στάτους κβό. Στήν π ό λ ι ν, ἡ σκέψη φθάνει στίς πιό ψηλές σφαῖρες τῆς φιλοσοφίας, τῆς ποίησης καί τῆς τέχνης, μόνο καί μόνο χάρη στήν ἀλληλεγγύη, τήν ἐλευθερία καί τήν ἀνεξαρτησία πού παρέχει στό ἄτομο, μιά ἀνεξαρτησία πού δέν εἶναι ριζωμένη μόνο στίς πολιτικές συνθῆκες, ἀλλά καί στίς ὑλικές.

Τό κλασσικό 'Αθηναϊκό δράμα δέν τελειώνει μ' ἕναν ἄλλο Αἰσχύλο, πού οἱ τραγωδίες του ἀσχολοῦνται λεπτομερειακά μέ τήν ἑδραίωση τῆς π ό λ ε ω ς, ἀλλά μέ τόν 'Αριστοφάνη, τοῦ ὁποίου ἡ ἄγρια διακωμώδηση ἀπηχεῖ τήν τραγική σύλληψη τῆς κοινωνικῆς διάλυσης. Ἡ εἰρωνεία τῶν Ἑλληνικῶν συνθηκῶν, παίρνει, ἐδῶ, τήν κατάλληλη μορφή της, γιατί οἱ ἴδιες ἀκριβῶς δυνάμεις πού παράγουν τούς Ἕλληνες γεωμόρους — τούς «Ἄντρες τοῦ Μαραθῶνα» — ὁδηγοῦν στήν ἐξαφάνισή τους. Δοσμένης τῆς περιορισμένης ὑλικῆς βάσης τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἡ ἀριστοκρατία πού ἀναδύεται μέσα ἀπ' τή φυλετική ζωή, δέν μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπ' τό γεώμορο,δίχως νά δημιουργήσει, ἐπίσης, εὐνοϊκές συνθῆκες γιά μιά νέα καί πιό πεζή ἀριστοκρατία — τήν ἀριστοκρατία τοῦ ἐμπορίου, τῆς τοκογλυφίας καί τοῦ πλούτου.

Αὐτή ἡ κρίση δέν ἦταν μέ κανένα τρόπο νέα γιά τήν Ἑλληνική κοινωνία. Ἤδη ἀπ' τόν καιρό τοῦ Ἡσιόδου, στή διάρκεια τοῦ 8ου αἰώνα π.Χ., οἱ ἔμποροι κι ὁ τοκογλύφοι ἄρχισαν νά σφετερίζονται τή μικροϊδιοκτησία, νά μετατρέπουν τ' ἀγροκτήματα σέ τιμάρια καί νά ὑποβιβάζουν πολλούς πολίτες σέ ὀφειλέτες δούλους. Στούς 2 αἰῶνες πού χωρίζουν τόν Ἡσίοδο ἀπ' τόν Κλεισθένη, ἡ 'Αττική σπαράζονταν ἀπό ἔντονους κοινωνικούς ἀγῶνες, πού ἔμελλε ἀργότερα νά παραλληλιστοῦν μέ παρόμοιες συγκρούσεις στήν πρώιμη Ρωμαϊκή Δημοκρατία. 'Αντίθετα μέ τήν Ρώμη, τῆς ὁποίας οἱ ληστρικές ἐκστρατεῖες στό ἐξωτερικό ἐνίσχυαν τή δύναμη καί τόν

πλοῦτο τῶν ἀρχουσῶν τάξεων, ἡ κρίση τῆς Ἀττικῆς παράμεινε βασικά ἐσωτερικευμένη κι ἡ π ό λ ι ς μπόρεσε νά φτάσει σέ μιά πιό ὀρθολογική λύση τῶν προβλημάτων της. Ἐνῶ ἡ Ρώμη ὑπόκυψε γρήγορα στό σύστημα τῶν λατιφούντιων (μιά μορφή γεωργίας σέ φυτεῖες, πού διευθυνόταν ἀπό πλούσιους μεγαλογαιοκτήμονες καί διεκπεραιωνόταν ἀπό ὁμάδες δούλων), ἡ Ἀττική ξαναγύρισε στή μικρή ἰδιοκτησία. Ὁ Σόλων, ὁ Πεισίστρατος, κι ὁ Κλεισθένης μοίρασαν τά μεγάλα κτήματα σέ ἄκληρους κι ἐπέτρεψαν ἕνα περιορισμένο ὅριο ἀνεξαρτησίας στούς τεχνίτες καί τούς ἐμπόρους. Ὁ Πεισίστρατος, μετά τή δεύτερη ἐξορία του, ξερίζωσε ἀλύπητα τούς μεγάλους γαιοκτήμονες. Τά τιμάριά τους δημεύτηκαν καί μοιράστηκαν ἀνάμεσα στούς ἀγρότες, στούς ἄκληρους ἀγροτικούς ἐργάτες καί στούς φτωχούς Ἀθηναίους. Ὁ Κλεισθένης ὁλοκλήρωσε αὐτό τό τεράστιο ἔργο: κατέστειλε ὅλες τίς ἀπόπειρες πού ἀπόβλεπαν σέ μιά παλινόρθωση τῆς ἀριστοκρατίας καί κατοχύρωσε νομοθετικά τήν Ἀθηναϊκή Δημοκρατία, πού ἔμελλε νά περάσει στήν ἱστορία σάν τό πολιτικό μοντέλο τῆς κλασσικῆς π ό λ ε ω ς. Ἦταν πραγματικά «κάτι πού μοιάζει σχεδόν μέ φυλετική εὐφυΐα», ὅπως τό διατύπωσε ὁ Λάντις, ἤ ἦταν ἴσως πιό γήινοι οἱ παράγοντες πού καθοδήγησαν τούς Ἀθηναίους σέ μιά τόσο ὀρθολογική ἐπίλυση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων τους; Τό ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν, μέ τά λόγια τοῦ Μάρξ, «τά φυσιολογικά παιδιά» τῆς πρώιμης ἱστορίας, μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μερικά ἀπ' τή βαρύτητα τῆς παράδοσής τους καί τή γεωγραφική τους θέση. Ἡ Ἀθηναϊκή κοινωνία δέν ἦταν τόσο πολύ ἀπομακρυσμένη ἀπ' τή φυλετική της καταγωγή, οὔτε τόσο πολύ θολωμένη ἀπ' τά σκουπίδια τῆς ἱστορίας, ὥστε νά τῆς λείπει μιά ξεκάθαρη, ἄμεση κι οὐμανιστική ἀντίληψη τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων της. Ἡ μνήμη τῆς πρωτόγονης δημοκρατίας της ἦταν ἀρκετά ἰσχυρή γιά νά τήν κάνει νά βρεῖ μιά πιό κοσμική ἐκπλήρωση στήν ἐγκαθίδρυση τῆς Ἐ κ κ λ η σ ί α ς. Ὄντας κοντά στή φύση, βρισκόμενη σ' ἕνα φιλόξενο κλίμα, οὔτε τόσο πλούσια ὥστε νά παράγει καταπιεστικά πρότυπα ἀφθονίας, οὔτε τόσο φτωχή ὥστε νά στραγγαλιστεῖ ἀπό καταπιεστική φτώχεια, ἀποκεντρωμένη ἀπό ἕνα ὀρεινό πεδίο, ἀλλά συνεχῶς ἀνανεούμενη πολιτιστικά ἀπ' τή θάλασσα, ἡ Ἀττική παράμεινε ἀξιοσημείωτα εὔκαμπτη καί γενναιόδωρα δεκτική στά ἐκπολιτιστικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς. Συνακόλουθα, οἱ Ἀθηναῖοι ἡγέτες εὐνοήθηκαν ἀπό κάθε εὐκαιρία ὥστε νά δράσουν μέ σοφία — νά συμφιλιώσουν καί νά ἐνισχύσουν τά συμφέροντα τῆς κοινότητας σέ μιά κοινή κι ἁρμονική κοινωνική προοπτική. Ὁ Χ. D. Φ. Κίττο ἔχει δίκιο ὅταν ἀντιπαραθέτει τήν πορεία πού ἀκολουθήθηκε ἀπ' τό Σόλωνα, τόν Πεισίστρατο καί τόν Κλεισθένη μ' ἐκείνη τῆς σύγχρονης Εὐρώπης: στήν Ἀθήνα, ἡ συμφιλίωση τῆς κοινότητας μέ νέες κοινωνικές ἀπαιτήσεις, συνέβηκε σ'

ἕνα ὑψηλό σημεῖο κοινωνικῆς ρώμης, ὅταν ὅλα τά στρώματα τῆς π ό λ ε ω ς ἦταν ἱκανά νά συνεισφέρουν ζωτικά στήν κοινότητα· στήν Εὐρώπη, συνέβηκε μετά τήν ὁλοκληρωτική ἐξάντληση καί παρακμή τῆς παλιᾶς κοινωνίας, ὅταν ἀπόμεναν πολύ λίγα ἀπό πιό πρώιμες παραδόσεις. Ἡ Ἑλληνική κοινωνία ἔλυσε τά προβλήματά της πιό ὀρθολογικά· ἡ Εὐρώπη δέν εἶχε ἀκόμα ἀπελευθερωθεῖ ἀπ' τίς τυφλές καί δαιμονιακές κοινωνικές δυνάμεις.

Ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Ἀθηναϊκή κοινωνία βασιζόταν σέ μιά τάξη γεωμόρων καί στή μικρή ἀγροτική ἰδιοκτησία, ἡ πόλη κι ἡ ὕπαιθρος ὁδηγήθηκαν σέ μιά ἐκλεπτυσμένη ἰσορροπία. Μέ τή σειρά της, ἡ διατήρηση αὐτῆς τῆς ἰσορροπίας ἐξαρτιόταν ἀπ' τήν ἐσωτερική αὐτάρκεια πού πρόσφερε ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στήν ἀστική καί τήν ἀγροτική κοινωνία. Ἡ π ό λ ι ς ἀνθοῦσε μόνο στό βαθμό πού ἡ μιά δέν ὑπερφαλάγγιζε τήν ἄλλη. Στούς Ἕλληνες, αὐτή ἡ κοινωνική ἰσορροπία συνοψιζόταν μέ τόν ὅρο α ὐ τ ά ρ κ ε ι α: μιά ἀντίληψη τοῦ συνόλου, τῆς ὁλικῆς αὐτάρκειας καί τῆς ἰσορροπίας, νά ποιός εἶναι ὁ πυρήνας τῆς Ἑλληνικῆς σκοπιᾶς. Ἀλλ' αὐτή ἡ σκοπιά δέν ἀποδείχθηκε ἀκατανίκητη μπροστά στίς πανίσχυρες οἰκονομικές δυνάμεις πού συγκεντρώνονταν στή λεκάνη τῆς Μεσογείου κι ἀναδομοῦσαν σταδιακά τήν Ἑλληνική κοινωνία. Μέ τήν ἐπέκταση τῶν χειροτεχνιῶν καί τῆς ἐμπορικῆς ἐπαφῆς μέ τόν ἔξω κόσμο, ἡ ἐμβρυακή Ἑλληνική μπουρζουαζία γινόταν ὅλο καί πιό ἰσχυρή κι ἄρχισε νά μεταβάλλει τήν ἰσορροπία ἀνάμεσα στήν πόλη καί τήν ὕπαιθρο, στήν ὁποία στηριζόταν ἡ ἑνότητα τῆς π ό λ ε ω ς. Τά Ἀθηναϊκά συμφέροντα ἐπεκτάθηκαν τώρα ἀπό μιά τοπική κλίμακα γιά ν' ἀγκαλιάσουν τήν περιοχή τῆς Μεσογείου. Ἡ π ό λ ι ς γινόταν κοσμόπολις, μιά μεταβολή πού τήν ὁδήγησε σέ σύγκρουση μέ τήν αὐτάρκη, μικροϊδιοκτησία, γιά νά μή μιλήσουμε γιά τίς Ἑλληνικές κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ. Στά 434 π.Χ., μέ τό ξέσπασμα τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, ἡ Ἀθήνα τοῦ Περικλῆ ἄρχισε μιά καταστροφική πάλη γιά νά ἡγεμονεύσει πάνω στίς ἄλλες Ἑλληνικές πόλεις καί γιά νά καταλάβει ἡγετική θέση στό Μεσογειακό ἐμπόριο. Ὁ πόλεμος κράτησε κάπου 30 χρόνια, ἐρημώνοντας τά χωράφια τῆς Ἀττικῆς κι ἐξαντλώντας τούς πόρους της. «Ὁ Πελοποννησιακός Πόλεμος», παρατηρεῖ ὁ Κίττο, «ὁδήγησε οὐσιαστικά στό τέλος τῆς πόλης - κράτους σά δημιουργικῆς δύναμης πού διέπλαθε κι ὁλοκλήρωνε τή ζωή ὅλων τῶν μελῶν της».14 Μολονότι ἡ Ἀθηναϊκή οἰκονομία ἀνάρρωσε ἀπ' αὐτή τή σύγκρουση, ἡ Ἀθήνα ἔπαψε νά 'ναι μιά σταθερή κοινότητα μικροϊδιοκτητῶν, προορισμένη νά ἱκανοποιεῖ τοπικές ἀνάγκες. Ἡ γεωργία τῆς Ἀττικῆς προσανατολιζόταν τώρα πρός τό Μεσογειακό ἐμπόριο. Ὁ πλοῦτος κι ἡ ἰδιοκτησία συγκεντρώνονταν σέ ὅλο καί λιγότερα χέρια· ἡ πολι-

τική ζωή διαφθειρόταν κι ἀπονεκρωνόταν δλο καί περισσότερο, ὥσπου ἡ ἀνεξαρτησία τῆς 'Αθήνας σαρώθηκε ἀπό μιά Μακεδονική φάλαγγα.

'Η Ρώμη εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἕνας ἐπίλογος στήν 'Αθήνα. Εἶναι ἀρκετά εὔκολο νά κάνουμε παραλληλισμούς ἀνάμεσα στή Λατινική ἀνάπτυξη καί τήν 'Ελληνική: 'Ο Κάμιλλος στή θέση τοῦ Σόλωνα, οἱ Γράκχοι στή θέση τῶν Πεισιστρατιδῶν, ὁ Κικέρωνας στή θέση τοῦ Δημοσθένη. 'Αλλά ὅσο κι ἄν τό Λάτιο φαίνεται ν' ἀκολουθεῖ τ' ἀχνάρια τῆς 'Ελλάδας, ἀπ' τό φυλετισμό στή φεουδαρχία κι ὕστερα σέ μιά κοινότητα ἀνεξαρτήτων γεωργῶν, διαφέρουν μεταξύ τους πάνω στό ζήτημα τοῦ δημόσιου ἔλεγχου τῶν διοικητικῶν ὀργάνων τῆς κοινωνίας. Σέ ἀντίθεση μέ τήν 'Εκκλησία καί τή Βουλή τῶν 500, ἡ Ρωμαϊκή Σύγκλητος ἐξελίσσεται σ' ἕνα ἐξειδικευμένο ἐπαγγελματικό σῶμα, διαχωρισμένο ἀπ' τό λαό. Γίνεται μιά νομοθετική ἀριστοκρατία. 'Επιπλέον, ἀντίθετα μέ τό Σόλωνα καί τόν Πεισίστρατο, ὁ Κάμιλλος κι οἱ Γράκχοι ἀποτυχαίνουν νά ἐπαναφέρουν τή μικρή ἰδιοκτησία, σά μιά ζωτική οἰκονομική βάση τῆς Ρωμαϊκῆς πόλης - κράτους. 'Η 'Ελληνική π ό λ ι ς, ἀπ' τή στιγμή πού παρήκμασε, δέν μποροῦσε πιά ν' ἀναπαραχθεῖ ἀπό ἄλλες κοινότητες μέσα στό κοινωνικό πλαίσιο τῆς ἀρχαιότητας. 'Ο θάνατός της ἐπιβεβαιώνει τό γεγονός ὅτι τά στοιχεῖα πού γέννησαν τήν π ό λ ι ν, εἶχαν ἐξαντληθεῖ. Πραγματικά, οἱ περιπλοκότητες τῆς Μεσογειακῆς κοινωνίας εἶχαν ἤδη ἐμφανιστεῖ μέ τήν ἐδραίωση τοῦ Λάτιου καί τῆς ἱστορικῆς ὑπεροχῆς τῆς Ρωμαϊκῆς πόλης - κράτους.

'Αφ' ὅτου τό ἐμπόριο κι οἱ ἐλεύθερες πόλεις ἀπόκτησαν κοσμοπολίτικες διαστάσεις, ὁ ἀρχαῖος κόσμος βρέθηκε ἀντιμέτωπος μέ 2 ἐναλλαγές: εἴτε οἱ ἐμπορικές σχέσεις θά ἐπεκτείνονταν σέ σημεῖο πού νά γεννήσουν μιά γνήσια καπιταλιστική οἰκονομία, ἤ οἱ πόλεις θά γίνονταν παρασιτικές ὀντότητες, ἀπομυζῶντας σά βρυκόλακες τόν ἀγροτικό πλοῦτο τοῦ παλιότερου κοινωνικοῦ συστήματος τῆς 'Εγγύς 'Ανατολῆς καί τῆς Βόρειας 'Αφρικῆς. 'Η ὑλοποίηση τῆς πρώτης ἐναλλαγῆς ἀποκλειόνταν σχεδόν ὁλοκληρωτικά ἀπ' τή φύση τῆς Μεσογειακῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Τό ἐμπόριο, ἐνῶ ἀναπτυσσόταν σημαντικά, δέν θά μποροῦσε ποτέ νά πάρει ἐπαρκεῖς διαστάσεις γιά νά μετασχηματίσει τή Μεσογειακή κοινωνία σά σύνολο. Δέν ὑπῆρχε ἁπλῶς ἀρκετή ποσότητα, σά νά λέμε, γιά νά προκαλέσει μιά ἀλλαγή στήν ποιότητα. Μολονότι τό ἐμπόριο κατάφερε νά ὑπονομέψει τή μικροϊδιοκτησία, πού παραχώρησε τή θέση της στή μεγάλη ἰδιοκτησία στό Λάτιο, οἱ ἐλεύθερες πόλεις ἦταν πολύ λίγες σέ ἀριθμό καί πάρα πολύ ἀδύναμες οἰκονομικά γιά νά διαλύσουν τά αὐτάρκη, πλούσια γαιοκτητικά συστήματα τῆς 'Εγγύς 'Ανατολῆς καί νά τά ἀνοίξουν σάν ἐμπορικές ἀγορές. Τό 'Ασιατικό γαιο-

κτητικό σύστημα ἐπέβαλε τά ἴδια ὅρια στήν ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς στό ἐξωτερικό, μ' ἐκεῖνα πού ἀντιμετώπιζαν τά ντόπια ἐμπορικά του στρώματα στό ἐσωτερικό. Χάρη στή συνοχή του, ἀπόκλεισε τή μόνη πιθανή ἀγορά ἱκανοποιητικῶν διαστάσεων, πού θά μποροῦσε ἴσως νά μετασχηματίσει τόν ἐμπορικό καπιταλισμό σέ βιομηχανικό! Τό ἀρχαῖο ἐμπόριο παράμεινε πρωταρχικά ἕνα διαμετακομιστικό ἐμπόριο, ἕνας συνδετικός κρίκος μεταξύ τῶν ἐλεύθερων πόλεων καί τῶν οἰκονομικά ἀδιαπέραστων κοινωνιῶν, πού βασίζονταν σέ καταξιωμένες ἀπ' τό χρόνο γεωργικές μεθόδους.

Ἡ «Πτώση τῆς Ρώμης» μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ τήν ἄνοδο τῆς Ρώμης. Ἡ Λατινική πόλη ὁδηγήθηκε σέ αὐτοκρατορικά ὕψη, ὄχι ἀπ' τούς πόρους τοῦ ἀγροτικοῦ της περίγυρου, ἀλλ' ἀπ' τά λάφυρα πού ἀποκτήθηκαν ἀπό τή συστηματική καταλήστευση τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς, τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Β. Ἀφρικῆς. Ἡ ἴδια ἀκριβῶς ἡ διαδικασία πού συνεπαγόταν ἡ διατήρηση τῆς κοσμόπολης, κατάστρεψε τήν κοσμόπολη. Κάθε ἀπόπειρα ἀπό μέρους τῆς Ρώμης ν' ἀποσπάσει περισσότερους φόρους ὑποτέλειας ἀπ' τίς ἀποικίες της, συνεπαγόταν ἕναν αὐξανόμενο ἐξαναγκασμό καί δαπάνες, πού μέ τή σειρά τους ἀπαιτοῦσαν περισσότερους φόρους. Τελικά προσεγγίστηκε ἕνα σημεῖο ὅπου ἡ ἀρνητική πλευρά αὐτῆς τῆς κλιμακούμενης ἐξέλιξης κυριάρχησε πάνω στή θετική: τά ἔξοδα συντήρησης τῆς πόλης ἄρχισαν νά ξεπερνοῦν τά ἔσοδά της. Καθώς οἱ ἀνάγκες τῆς πόλης καί τῶν ἀστικῶν της δορυφόρων ἄρχισαν νά ξεπερνοῦν δυσανάλογα τή ροή τοῦ φόρου ὑποτέλειας, αὐξάνονταν ἐπίσης κι ἡ πτώχευση κι ἡ ἐξαχρείωση· ἡ τοπική φορολογία στραγγάλιζε τήν ντόπια οἰκονομική ζωή, ὁ ἀστικός πληθυσμός ἄρχισε νά στρέφεται πρός τήν ὕπαιθρο κι ὁ ρυθμός τῶν γεννήσεων στήν πόλη ἔπεσε. Ἡ Ρώμη δέν μποροῦσε πιά νά διατηρηθεῖ σά βιώσιμη ὀντότητα. Οἱ αὐτοκρατορικοί ἀετοί μετανάστευσαν ἀπ' τή δύση στήν ἀνατολή, ἀπ' τό τεχνητό κέντρο διοίκησης στίς πηγές τοῦ πραγματικοῦ πλούτου. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἀντικατέστησε τή Ρώμη σά γνήσιο κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας κι ἡ Ἰταλία βρέθηκε τώρα κάτω ἀπ' τό πέλμα τῶν βαρβάρων. Ἔχοντας ξεπεράσει τά τοπικά της ὅρια, ἡ Ρώμη «ἔπεσε», μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ πόλη συρρικνώθηκε στήν ἀγροτική της βάση — καί ξέπεσε ἀκόμα περισσότερο σάν ἀποτέλεσμα τῶν τεραστίων ὑψῶν ἀστικῆς ἐπέκτασης ἀπ' τά ὁποῖα εἶχε πέσει.

Αὐτό πού οἱ παλιότεροι ἱστορικοί περιγράψανε κάποτε σάν τούς «σκοτεινούς αἰῶνες» τῆς Εὐρώπης, ἀποτελεῖ μιά σαρωτική αναπροσαρμογή τῆς ἀστικῆς ζωῆς στίς μόνες ἀγροτικές δυνατότητες πού τῆς προσφέρονταν. Κάτω ἀπ' τή ρωμαϊκή αὐτοκρατορία, ἡ πόλη κι ἡ ὕπαιθρος εἶχαν βρεθεῖ σέ ὀξεία ἀντίθεση μεταξύ τους. Στε-

ρούμενη μιά δική της, έπαρκή άγροτική καί διομηχανική δάση, ή Ρώμη είχε διογκωθεῖ, παίρνοντας τεράστιες διαστάσεις, γύρω ἀπό ἕνα σύστημα λεηλασίας καί παρασιτισμοῦ. Ἡ πόλη εἶχε στραφεῖ ἐνάντια στήν ὕπαιθρο κι εἶχε καθιερώσει ἀνεπαρκεῖς — κι ἀκόμα καί καταστροφικές — μορφές ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης, ὅπως τά καλλιεργούμενα ἀπό δούλους λατιφούντια, πού ἀνῆκαν σέ ἀπόντες ἰδιοκτῆτες. Δέν εἶναι λοιπόν ἐκπληκτικό τό ὅτι ἡ Ρώμη ὑπόκυψε σ' αὐτές τίς ἐσωτερικές ἀδυναμίες, ὅταν τό παρασιτικό σύστημα ξεπέρασε τόν ἑαυτό του κι ἄρχισε ν' ἀποκτάει λιγότερα ἀπ' ὅσα ἔχανε. Ἐγκαταλείποντας σταδιακά μιά δουλευόμενη ἀπό δούλους γεωργία γιά χάρη μιᾶς φεουδαρχικῆς, ἡ Ἰταλία ξαναγύρισε ἁπλῶς στίς μόνες σταθερές, ἀγροτικές μορφές πού μποροῦσαν νά ἱκανοποιήσουν τίς ἀνάγκες της. Ἡ «πτώση τῆς Ρώμης» σάν πόλης, τελείως ξέχωρα ἀπ' τή μοίρα τῆς αὐτοκρατορίας, ἦταν μιά τοπική «ὀπισθοδρόμηση». Πραγματικά, ἔξω ἀπ' τή Ρωμαϊκή Εὐρώπη, καμιά παρόμοια ὀπισθοδρόμηση δέ συνέβηκε ἀλλοῦ. Καμιά παρακμή τῆς ἀστικῆς ζωῆς δέ συνέβηκε στήν Ἐγγύς Ἀνατολή, ὅπου οἱ ἀγροτικοί πόροι ἦταν ἀρκετοί γιά τήν ἀνάπτυξη μεγάλων πόλεων. Παρόμοια καί στή Β. Ἀφρική. Σ' αὐτές τίς περιοχές, οἱ ἐλεύθερες πόλεις διαμορφώθηκαν μέ πρότυπο τίς προϋπάρχουσες ἀγροτικές κοινωνικές μορφές κι ἔγιναν οὐσιαστικά τά ἀστικά δημιουργήματα τοῦ Ἀσιατικοῦ γαιοκτητικοῦ συστήματος. Ὅσο γιά τίς κεντρικές καί βόρειες περιοχές τῆς Εὐρώπης, ὅπου οἱ Γερμανικοί λαοί ἀναδύονταν ἀπ' τό φυλετισμό καί τ' ἀγροτικά βασίλεια, ἡ ἀνάπτυξη τῆς φεουδαρχίας ἦταν μιά λογική προέκταση τῆς πορείας πού ἀκολούθησαν οἱ φυλετικές κοινότητες στήν πρώιμη Ἑλλάδα καί τό Λάτιο. Μέ τήν ἄνοδο τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας, ἡ Εὐρωπαϊκή ἤπειρος ξαναγύρισε στίς ἀρχαϊκές παραδόσεις της. Μιά νέα σχέση ἀνάμεσα στήν ὕπαιθρο καί τήν πόλη ἄρχισε νά ἐμφανίζεται, μιά σχέση πού ἐγκαινίασε μιάν αὐθεντική ἀνάπτυξη, πού ὁδηγοῦσε σέ πιό ἀνώτερες μορφές κοινωνικῶν σχέσεων.

2. Ἡ Ἄνοδος τῆς Ἀστικῆς Πόλης

Μόνο στή δυτική καί κεντρική Εὐρώπη, ἡ ἄνοδος τῆς ἀστικῆς ζωῆς ἐπέφερε ὄντως μιά διαρκή κυριαρχία τῆς πόλης πάνω στήν ὕπαιθρο — ὄχι σά μιά εἰδική περίπτωση μέσα στίς ρωγμές τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀλλά σά γενικό χαρακτηριστικό τῆς ἠπειρωτικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς Εὐρώπης ἀνακεφαλαιώνει πιστά τήν ἐξέλιξη τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας μέσα ἀπ' τίς κοινωνικές φάσεις πού συζητήσαμε, σέ συνάρτηση μέ τήν Ἑλλάδα καί τό Λάτιο· ἀλλά ἐνῶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς ζωῆς στήν ἀρχαιότητα ὁδήγησε σ' ἕνα ἀδιέξοδο, στήν Εὐρώπη οἱ πόλεις ἀνάπτυξαν τόν καπιταλισμό κι ἐγκαθίδρυσαν τήν ἀστική πόλη.

Οἱ ἐκπληκτικές κοινωνικές πρόοδοι πού πραγματοποιήθηκαν ἀπ' τίς Εὐρωπαϊκές πόλεις, μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν ἀπό πολλούς παράγοντες, πού προσιδιάζουν στήν ἴδια τήν ἤπειρο, μολονότι ἐκεῖνος πού ἐμφανίζεται σά βασικότερος εἶναι ξανά ἡ ἐπίδραση τῆς γεωγραφίας πάνω στίς ἀγροτικές σχέσεις. Ὅπου ἡ δασική κάλυψη ἀπογυμνώνονταν, ὁ γεωργός ἔβρισκε ἀπέραντες ἐκτάσεις καλλιεργήσιμης γῆς — μιά ἀξιοσημείωτη ἀντίθεση μέ τήν Ἐγγύς Ἀνατολή καί τή Β. Ἀφρική, ὅπου οὐσιαστικά πλεονάσματα τροφῆς μποροῦσαν νά συλλεγοῦν μόνο ἀπό στενές λουρίδες προσχωματικῆς γῆς. Ἐνῶ οἱ ποτάμιες κοιλάδες τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς καί τῆς Β. Ἀφρικῆς περιβάλλονταν ἀπό ἀφιλόξενες ἐρήμους καί βουνά, οἱ Εὐρωπαϊκοί ποταμοί ἔρρεαν μέσα στά βάθη ἀπέραντων δασῶν, στά ὁποῖα θά μποροῦσαν νά ἱδρυθοῦν νέες κοινότητες, δίχως τήν παρέμβαση ἑνός συγκεντρωτικοῦ κράτους πού θ' ἀγκάλιαζε τά πάντα. Πραγματικά, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης ὁποιασδήποτε ἀνάγκης γιά ἐκτεταμένα ἀρδευτικά ἔργα, δέν ὑπῆρχε καμιά ἀνάγκη γιά τόν περίπλοκο γραφειοκρατικό καί μοναρχικό μηχανισμό, πού στραγγάλιζε τήν ἐμπορική ζωή τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἡ ἴδια ἡ ἔκταση τῆς γῆς, τῶν βουνῶν καί τῶν δασῶν της, ἀναιροῦσε κάθε τάση γιά συγκεντρωτισμό, πού μπορεῖ νά 'ταν μιά πολιτική κληρονομιά τῶν Μεσογειακῶν πολιτισμῶν. Ἡ κλασσική Εὐρωπαϊκή φεουδαρχία τρέφονταν ἀπ' τή γεωγραφία καί τό κλίμα τῆς ἠπείρου, μέ ἀποτέλεσμα οἱ Εὐρωπαϊκές ἀστικές κοινότητες ν' ἀποκτήσουν ἕνα βαθμό ἀνεξαρτησίας, πού 'ταν ἄγνωστος, ξέχωρα ἀπ' τήν Ἑλλάδα, στήν ἀρχαία κοινωνία.

Εὐτυχῶς, ἐπίσης, γιά τίς πόλεις, ἡ Εὐρωπαϊκή φεουδαρχία παράμενε σέ χρόνιο πόλεμο μέ τόν ἑαυτό της. Αὐτό ὄχι μόνο προώθησε τήν παραπέρα ἀποκέντρωση, ἀλλά καί πρόσφερε συχνά στίς ἀστικές κοινότητες ἕνα πλατύ πεδίο γιά ἀνεξάρτητη ἀνάπτυξη. Ὡς τό 10ο αἰώνα, οἱ πόλεμοι τῶν Γαλλικῶν βαρωνιῶν μεταξύ τους εἶχαν διαιρέσει τή χώρα σέ κάπου 10.000 πολιτικές μονάδες. Ὅταν ἄρχισαν νά ἀναδύονται οἱ Εὐρωπαϊκές πόλεις, βρῆκαν μιά ἀγροτική κοινωνία ἀσύγκριτα λιγότερο ἑνοποιημένη κι ὑλικά πιό ἀδύναμη ἀπ' τά κυρίαρχα καί πλούσια Ἀσιατικά γαιοκτητικά συστήματα τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς καί τῆς Β. Ἀφρικῆς. Μέ τόν καιρό καί τή σταδιακή σταθεροποίηση τῆς ἠπείρου, πολλές μεσαιωνικές πόλεις ἀπαλλάχθηκαν ἀπ' τόν ἔλεγχο τῶν φεουδαρχῶν καί πέτυχαν μιά μετριοπαθή κυριαρχία πάνω στ' ἀγροτικά συμφέροντα.

Γιά νά καταλάβουμε τή μοναδικότητα τῆς μεσαιωνικῆς κομμούνας (ὅπως ὀνομάζονταν στή Γαλλία αὐτές οἱ πόλεις καί κωμοπόλεις), θά 'ταν χρήσιμο νά τίς διακρίνουμε ἀπ' τά ἀστικά τους προηγούμενα στήν Ἰνδιάνικη Ἀμερική, τήν Ἐγγύς Ἀνατολή καί τήν Ἀσία. Μολονότι ὅλες οἱ πόλεις ἐμφανίζονται, σέ ποικίλους βαθμούς, ἀπ' τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στήν καλλιέργεια τροφῆς, τίς τέχνες καί τό ἐμπόριο, ἡ ἔκταση στήν ὁποία στηρίζονται πάνω σ' αὐτό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, διακρίνει συχνά τή μιά πόλη ἀπ' τήν ἄλλη. Πολύ συχνά, λειτουργίες, πού δέν εἶναι οἰκονομικές δραστηριότητες, καθορίζουν τή φύση καί τήν ἀνάπτυξη μιᾶς ἀστικῆς ὀντότητας. Τό μέγεθος κι ὁ πληθυσμός τοῦ Τενοχτιτλάν, λογουχάρη, δέν ἐξηγοῦνται εὔκολα ἀπ' τίς ἐμπορικές καί χειροτεχνικές του δραστηριότητες. Στήν πραγματικότητα, ὅπως ἔχουμε ἤδη πεῖ, οἱ κύριες λειτουργίες τῆς πόλης ἦταν τελετουργικές, στρατιωτικές καί διοικητικές. Οἱ διοικητικές ἀνάγκες ἦταν σημαντικές ἀναφορικά μέ τήν ἀνάπτυξη πολλῶν πόλεων τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς καί τῆς Ἀσίας: στήν Αἴγυπτο καί τή Μεσοποταμία, καθώς ἐπίσης καί στήν Ἰνδία καί τήν Κίνα. Αὐτό δέ σημαίνει ὅτι οἱ τέχνες καί τό ἐμπόριο ἦταν ἀσήμαντες σ' αὐτές τίς κοινότητες, ἀλλά ἁπλῶς ὅτι καταλάμβαναν μιά δευτερεύουσα θέση σέ σχέση μέ τίς πολιτικές καί διοικητικές δραστηριότητες.

Ἀντίθετα, ἡ μεσαιωνική κομμούνα ἦταν ἀφοσιωμένη σχεδόν ὁλοκληρωτικά στίς χειροτεχνίες καί τό τοπικό ἐμπόριο. Οἱ πόλεις στήν ἀκμή τοῦ Μεσαίωνα ἦταν πρωταρχικά παζάρια καί κέντρα παραγωγῆς ἐμπορευμάτων. Μόνο σέ λίγες περιπτώσεις, στήν Εὐρωπαϊκή ἱστορία, συναντᾶμε πόλεις πού ἐπεκτάθηκαν γιά λόγους ὄχι οἰκονομικούς — κυρίως τό Αἴξ - Λά - Σαπέλ, μιά πόλη πού ἀναπτυσσόταν ἤ ὀπισθοδρομοῦσε ἀνάλογα μέ τίς πολιτικές τύχες τῶν Καρολιγκιανῶν βασιλιάδων καί φυσικά ἡ Ρώμη, ἡ ὁποία μεγάλωνε χάρη στό φόρο πού συλλεγόταν ἀπ' τόν παπισμό διαμέσου τῶν ἐπι-

σκοπῶν ὅλης τῆς Εὐρώπης. Στό μεγαλύτερο μέρος τους, ὅμως, οἱ μεσαιωνικές κομμοῦνες προμήθευαν τίς εἰδικότητες καί τά προϊόντα, τά ὁποῖα δέ θά μποροῦσαν ν' ἀποκτηθοῦν ἀπ' τήν τιμαριακή, ντόπια οἰκονομία. Ἔτσι αὐτές οἱ πόλεις ποτέ δέν ὑποφέρανε ἀπ' ὁποιαδήποτε σύγχυση γύρω ἀπ' τίς λειτουργίες τους ἤ γύρω ἀπ' τούς παράγοντες πού καθόριζαν τή μοίρα τους. Εἶχαν μιά ἀρκετά ξεκάθαρη αὐτο - κατανόηση τῶν ἐμπορικῶν καί χειροτεχνικῶν τους συμφερόντων. Ἀπέχοντας πολύ ἀπ' τό νά διαστρεβλωθοῦν σάν τά προηγούμενά τους, μετατρεπόμενες σέ πειθήνια ὄργανα τῶν ἀγροτικῶν τάξεων, φύλαγαν ζηλότυπα τήν αὐτονομία τους καί πρόσφεραν ἕνα φιλόξενο περιβάλλον στούς ἀνεξάρτητους ἐμπόρους καί χειροτέχνες — τούς πρόδρομους τῆς σύγχρονης μπουρζουαζίας.

Ὡστόσο ἡ μεσαιωνική κομμούνα ἦταν μιά φεουδαρχική, ὄχι μιά ἀστική πόλη. Οὐσιαστικά, ἡ οἰκονομία της βασιζόταν στήν ἁπλή ἐμπορευματική παραγωγή — ἕνα τρόπο παραγωγῆς, στόν ὁποῖο οἱ χειροτέχνες χρησιμοποιοῦν τό παζάρι γιά νά ἱκανοποιήσουν τίς ἀνάγκες τους, ὄχι γιά νά συσσωρεύσουν κεφάλαιο. Μολονότι τ' ἀγαθά παράγονταν γι' ἀνταλλαγή, δηλαδή, σάν ἐμπορεύματα (γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν ἔννοια πού ἔδωσε στόν ὅρο ὁ **Μάρξ**), ὁ ἰδιοκτήτης τῶν παραγωγικῶν μέσων, παράμεινε ὁ ἄμεσος παραγωγός μᾶλλον, παρά ἕνας μπουρζουάς «ἐπόπτης» τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Εἶναι σίγουρο ὅτι ἕνας ἀρχιμάστορας βοηθούνταν ἀπό μαθητευόμενους, ἀλλά οἱ τελευταῖοι θά μποροῦσαν πραγματικά νά ἐπιδιώξουν νά γίνουν ἀρχιμάστορες, μόλις ἀποκτοῦσαν τήν ἱκανότητα γι' αὐτό. Μέ τυπικό φεουδαρχικό τρόπο, οἱ συντεχνίες ρύθμιζαν τήν οἰκονομική δραστηριότητα ὥς τήν παραμικρή σχεδόν λεπτομέρεια· ἡ ποσότητα, ἡ ποιότητα κι οἱ τιμές τῶν ἀγαθῶν πού διοχετεύονταν στήν ἀγορά, ἐλέγχονταν προσεχτικά ἀπ' τίς συντεχνιακές ἑνώσεις τῶν ἀρχιεργατῶν. Ἡ ἀτομικοποίηση τῆς ἐργασίας καί τό χάος τῆς ἀγορᾶς, πού 'ναι τόσο ἀνεξίτηλα χαραγμένα πάνω στό σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα, ἦταν ἄγνωστα στή μεσαιωνική κομμούνα. Κάθε ἄτομο εἶχε τή σταθερή του θέση μέσα στήν οἰκονομία τῆς κοινότητας, μιά θέση πού προσδιοριζόταν προσεχτικά ἀπό ἕνα σύστημα δικαιωμάτων καί καθηκόντων, καί τό καθένα ἐκπλήρωνε τίς ὑποχρεώσεις του μέ ἀξιοπρέπεια, ἐπιδεξιότητα καί μιά βαθιά περηφάνεια γιά τήν ποιότητα τῆς δουλειᾶς του.

Σέ μιά τόσο κλειστή, αὐτο - ὁλοκληρωνόμενη κοινωνία, λοιπόν, πῶς συνέβηκε ν' ἀντικατασταθοῦν αὐτές οἱ ἁπλές ἐμπορευματικές σχέσεις ἀπό ἀστικές κι ἡ ὁμορφιά τῆς μεσαιωνικῆς κομμούνας ἀπ' τήν ἀθλιότητα τῆς ἀστικῆς πόλης;

Ἡ ἐποχή μας τείνει ν' ἀπαντήσει σ' αὐτό τό ἐρώτημα μέ τούς δικούς της ὅρους, κυρίως τεχνολογικούς, ὅπως ἡ ἐμφάνιση τῆς

ἀτμομηχανῆς κι ἡ ἐκτεταμένη χρήση μηχανῶν — σάν ἀκόμα καί μιά οἰκονομική ἑρμηνεία τῶν ἱστορικῶν ἀλλαγῶν νά μήν περιλαμβάνει τήν ὁλότητα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου. Ἀναμφίβολα, ἡ Εὐρωπαϊκή φεουδαρχία δέ στερούνταν τά δικά της τεχνολογικά ἐπιτεύγματα· πραγματικά, ἡ παραδοσιακή εἰκόνα τοῦ Μεσαίωνα σά μιᾶς τεχνολογικά στάσιμης ἐποχῆς, ἔχει ἀπό τότε ὑποστεῖ σημαντική ἀναθεώρηση στό φῶς τῆς πρόσφατης ἔρευνας. Η φεουδαρχική κοινωνία πραγματοποίησε σημαντικές προόδους στήν γεωργική τεχνική, τήν ἀνάπτυξη νέων πηγῶν ἐνεργείας καί τήν ἀνακάλυψη νέων μηχανικῶν μέσων. Ὡστόσο ὑπάρχει πραγματικά μιά ἔννοια σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ μεσαιωνική τεχνολογία δέν ξεπέρασε κατά πολύ τά ὅρια τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας τῆς νεολιθικῆς περιόδου, πού κράτησε χιλιάδες χρόνια — τίς βασικές τέχνες τοῦ ὀργώματος μέ τά χέρια, τῆς μαζικῆς σπορᾶς, τῆς κηπουρικῆς, τῆς κατασκευῆς κατοικιῶν μέ τά χέρια καί τῆς μικρῆς κλίμακας ὑφαντουργίας, ἀγγειοπλαστικῆς καί μεταλλουργίας. Αὐτή ἦταν μιά οἰκονομία ἐργαλείων κι ἐπιδεξιότητας, ὄχι μηχανῶν καί βιομηχανικῆς διοίκησης. Στίς μεθόδους πού ἐπικρατοῦσαν, ἄς ποῦμε, στήν ἀρχαία Αἴγυπτο, ἡ μεσαιωνική Εὐρώπη δέν πρόσθεσε οὐσιαστικά τίποτα περισσότερο ἀπ' τίς προσαρμογές μιᾶς παραδοσιακῆς τεχνολογίας στά δικά της ἐδάφη καί τό δικό της κλίμα. Πραγματικά, ἀπό μερικές ἀπόψεις, οἱ Εὐρωπαϊκές δεξιότητες καί τέχνες ἦταν κατώτερες ἀπ' τίς Ἀσιατικές, πράγμα πού δικαιολογεῖ τήν ἕλξη πού ἀσκοῦσαν ὁλόκληρους αἰῶνες τά Ἀνατολίτικα ἀγαθά στούς μεσαιωνικούς ἐμπόρους. Οἱ Εὐρωπαϊκές γεωργικές μέθοδοι θά 'ταν ἄχρηστες, ἀκόμα κι ἐπιβλαβεῖς, σέ πολλά μέρη τοῦ κόσμου. Αὐτό πού πέτυχε πρωταρχικά ἡ Εὐρώπη, στή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, ἦταν ν' ἀναπτύξει τή δική της ἠπειρωτική οἰκονομία. Ἡ πιό σημαντική ὑλική πρόοδος πού ἔκανε ἡ φεουδαρχική κοινωνία, δέν ἦταν ἡ ἀνακάλυψη ὁποιουδήποτε μοναδικοῦ σώματος νέων ἐφευρέσεων, πού θά ἔκαναν ἴσως τόν καπιταλισμό ἐφικτό, ἀλλά μᾶλλον τό ἄνοιγμα, τό ξεκαθάρισμα, κι ἡ ἐποίκηση τῆς ἴδιας τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου κι ἡ προσαρμογή τῆς Μεσογειακῆς τεχνολογίας στά δύσκολα ἐδάφη, βαρύτερα κλίματα κι ἀραιότερους πληθυσμούς τοῦ βορρᾶ. Κι ἡ μεγαλύτερη κοινωνική πρόοδος πού ἐπιτελέστηκε ἀπ' τήν Εὐρώπη, ἦταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς σέ πόλεις πού 'χαν ἱδρυθεῖ δίχως ἀποφασιστική παρέμβαση ἀγροτικῶν συμφερόντων — δηλαδή σέ ἀστικά κέντρα μέ τό δικό τους νόμο ζωῆς, ἕνα νόμο ζωῆς πού βοήθησε τήν ἔκφρασή του στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς.

Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, οἱ ἐμπορευματικές σχέσεις ἄρχισαν ν' ἀνατρέπουν ὁλόκληρη τή δομή τῆς Εὐρωπαϊκῆς φεουδαρχίας, ὑπονομεύοντας τίς παραδοσιακές σχέσεις τόσο στήν ὑ-

παιθρο όσο καί στίς πόλεις. Ἀπ' τόν 13ο αἰώνα καί μετά, ἡ Εὐρωπαϊκή κοινωνία ἔγινε τό θέατρο κοινωνικῶν κι οἰκονομικῶν ἐξελίξεων, πού δέν εἶχαν ὥς τότε προηγούμενο στήν ἱστορία. Στή Β. Ἰταλία καί σ' ὅλη τήν κεντρική καί δυτική Εὐρώπη, οἱ κομμοῦνες ἄρχισαν νά συμμαχοῦν μεταξύ τους γιά νά ἐγκαθιδρύσουν ὁμοσπονδίες ἐνάντια στούς τοπικούς μεγαλογαιοκτήμονες. Οἱ πρῶτοι ἄνεμοι τῆς γερμανικῆς ἑνοποίησης φύσηξαν καταμῆκος τῆς χώρας ὅταν, στά 1256, οἱ πόλεις τῆς κοιλάδας τοῦ Ρήνου, ἐγκαθίδρυσαν τήν Ἕνωση Πόλεων τοῦ Ρήνου καί μολονότι ἡ Ἕνωση αὐτή διαλύθηκε σύντομα, βρῆκε λίγο - πολύ μόνιμους διάδοχους στή Χανσεατική Ἕνωση τῆς περιοχῆς τῆς Βαλτικῆς καί τή Σουαβική Ἕνωση.

Αὐτή ἡ ἀξιοσημείωτα διεγερτική δραστηριότητα τῶν πόλεων δέν περιορίστηκε μόνο στή Γερμανία. Τά Ἑλβετικά καντόνια χειραφετήθηκαν ἀπ' τήν Αὐστρία· οἱ Φλαμανδικές πόλεις ἐξεγέρθηκαν ἐνάντια στόν Κόμητα Λουδοβίκο, στήν πρώτη ἀπό μιά σειρά ἐμφύλιων συγκρούσεων στίς Κάτω Χῶρες· καί τό Παρίσι, μ' ἐπικεφαλῆς τόν Ἐτιέν Μαρσέλ, πῆρε τά ὅπλα ἐνάντια στό Γάλλο δελφίνο. Μολονότι πολλές ἀπ' τίς ἀστικές ἐξεγέρσεις ἦταν πρόωρες κι ἀνεπιτυχεῖς, οἱ ἀποτυχίες τους ἀποζημιώθηκαν μέ τό παραπάνω ἀπ' τήν ἐπιτυχία πού ἀπολαύσανε οἱ Ἰταλικές πόλεις. Στή Β. Ἰταλία, ἡ μία πόλη μετά τήν ἄλλη, κατάφεραν ὄχι μόνο νά ὑποτάξουν ἤ ν' ἀφομοιώσουν τούς μεγαλογαιοκτήμονες στά ἐμπορικά τους συμφέροντα, ἀλλά κι ἡ κάθε μιά τους, ἀπό κάθε σχεδόν ζωτική ἄποψη, ἦταν τώρα μιά ἀστική πόλη.

Αὐτό πού ἔχει ἐδῶ τεράστια σημασία εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ ἀστική ζωή ἀναπτυσσόταν μέ βάση τά δικά της αὐθεντικά κριτήρια. Στό παρελθόν, ἡ ὕπαιθρος εἶχε, κατά κάποιο τρόπο, πολιορκήσει τήν πόλη — ἄν ὄχι πάντα μέ τό νά κυριαρχήσει ἤ ν' ἀναχαιτίσει τήν ἐξέλιξή της, τοὐλάχιστο μέ τό νά τή διαστρεβλώσει καί τελικά νά τήν ὑπονομέψει. Στήν ὄψιμη Μεσαιωνική Εὐρώπη, ἀντίθετα, τό ἐμπορευματικό σύστημα πού ἀναπτύχθηκε ἀπ' τίς πόλεις, ἄρχισε νά εἰσχωρεῖ στήν ἴδια τήν ἐνδοχώρα καί νά μετατρέπει τήν ὕπαιθρο σέ μιά κοινωνική εἰκόνα τῆς πόλης. Τό ἐμπόριο, δημιουργώντας νέες ἀνάγκες μέσα στό τιμάριο, διέλυσε ἀργά τήν αὐτάρκη ἀγροτική οἰκονομία κι ἀκόμα καί τόν ἐπαρχιωτισμό τῆς ἴδιας τῆς μεσαιωνικῆς κομμούνας. Οἱ φεουδαρχικές σχέσεις ἀντικαταστήθηκαν, σ' ἕνα αὐξανόμενο βαθμό, ἀπό ἀνταλλακτικές σχέσεις καί τό παραδοσιακό τιμαριωτικό σύστημα — μιά ἱεραρχία ἀποκρυσταλλωμένη σ' ἕνα καταξιωμένο ἀπ' τό χρόνο σύμπλεγμα ἀμοιβαίων δικαιωμάτων κι ὑποχρεώσεων — μέ τή μεσολάβηση ἐμπορευμάτων ἀνάμεσα σέ κυρίαρχους κι ἀνεξάρτητους παραγωγούς. Τό 14ο αἰώνα, ἡ δουλοπαροικία ἄρχισε νά ἐξαφανίζεται ἀπ' τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Δ. Εὐρώπης. Ὁ ἀνερχόμενος ἐλεύθερος ἀγρότης κι ὁ γεώμορος

έγιναν τό άγροτικό άντίστοιχο τοῦ ἀρχιμάστορα τῆς πόλης. Μολονότι εἶχε διαδραματιστεῖ στήν Ἑλλάδα καί τό Λάτιο ἡ ἴδια περίπου ἐξέλιξη πρίν ἀπό αἰῶνες, ἡ ἐξέλιξη τῆς Εὐρώπης εὐνοήθηκε ἀπ' τό γεγονός ὅτι τό ἐμπόριό της ἦταν ἠπειρωτικό μᾶλλον παρά τοπικό, τό ἀγροτικό της σύστημα ἀσθενέστερο καί πιό ἐλαστικό, μέ ἀποτέλεσμα ἡ ἐμπορική της ἀνάπτυξη νά μήν ἀναχαιτιστεῖ ἀπ' τά μεγάλα, Ἀσιατικά γαιοκτητικά συστήματα, πού 'χαν ἐκτρέψει τή Ρωμαϊκή κοινωνία ἀπό μιά γνήσια ἀστική ἀνάπτυξη σέ παρασιτικές ἐναλλαγές. Πρωταρχικά, οἱ Εὐρωπαῖοι ἐμπορευόμενοι πρίγκηπες τοῦ ὄψιμου Μεσαίωνα, ζητοῦσαν ἐμπορεύματα ἀπ' τήν Ἀνατολή μᾶλλον, παρά φόρο ὑποτέλειας — μολονότι πλιατσικολογοῦσαν στά σίγουρα ὅποτε μποροῦσαν — κι ἀποκτοῦσαν αὐτά τ' ἀγαθά γιά τίς ἠπειρωτικές ἀγορές μᾶλλον, παρά γιά τήν τοπική κατανάλωση. Ἡ ἀνακάλυψη νέων ἀγαθῶν στό ἐξωτερικό, χρησίμεψε μάλιστα στή διεύρυνση τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς καί, μέ τόν ἐποικισμό τῆς Ἀμερικῆς, πρόσφερε ἕνα ἰσχυρό κίνητρο στήν ἐμπορική καί βιομηχανική ἀνάπτυξη.

Γιά νά σχηματίσουμε μιά ἀρκετά ξεκάθαρη ἰδέα γιά τό πῶς ἐμφανίστηκε ἡ ἀστική πόλη, πρέπει νά σταθοῦμε, ἐδῶ, γιά νά ἀσχοληθοῦμε μέ τή διαλεκτική τῆς ἐμπορευματικῆς σχέσης καί τίς μεθόδους ἐργασίας πού γεννάει — μιά διαλεκτική γιά τήν ὁποία τό ἔργο τοῦ Μάρξ ἀποτελεῖ ἕναν ἀναντικατάστατο ὁδηγό. Τό νά ποῦμε ὅτι ὁ καπιταλισμός ἀντιπροσωπεύει τήν πιό ἀναπτυγμένη μορφή ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, εἶναι τώρα κοινοτοπία, ἀλλά ἡ ἔννοια μέ τήν ὁποία αὐτή ἡ πρόταση εἶναι ἀληθινή, ἀπαιτεῖ κάποιο σχόλιο. Ἡ ἀφηρημένη ἐπεξεργασία τῆς διαλεκτικῆς τῆς ἐμπορευματικῆς σχέσης ἀπ' τό Μάρξ — ἡ διαδοχική ἀνάπτυξη τῶν δυνατοτήτων της ἀπ' τήν τυχαία ὥς τήν διευρυμένη καί τελικά στίς χρηματικές μορφές — τείνει ν' ἀποκρύψει μιά ζωντανή ἱστορική διαδικασία. Ὅπως δείχνει ὁ Μάρξ, ἡ ἐσώτερη λογική, ἡ ὁποία γεννάει αὐτές τίς μορφές εἶναι βασικά ποσοτική· δοσμένου τοῦ πρόσφορου ἐδάφους γιά ἐπεκτεινόμενη ἀνταλλαγή, σχεδόν κάθε πλευρά τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἴδιας τῆς ἐργασιακῆς δύναμης, γίνεται ἐμπόρευμα, ἕνα ἀντικείμενο ἀνταλλαγῆς. Στόν ἀρχαῖο κόσμο, ἡ ἐπέκταση τοῦ ἐμπορίου ἐμποδίζονταν ἀπ' τόν πλοῦτο καί τή δύναμη μιᾶς ἰσχυρῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας· πραγματικά, οἱ ἀγροτικές ἀξίες ἦταν τόσο καταπιεστικές, ὥστε τά κοινωνικά ἰδανικά τοῦ ἔμπορου στρέφονταν γύρω ὄχι ἀπ' τή συσσώρευση κεφαλαίου, ἀλλά μᾶλλον ἀπ' τήν κυριότητα τῆς ἔγγειας ἰδιοκτησίας. Στήν Εὐρώπη, αὐτό τό ἐμπόδιο δέν ὑπῆρχε σέ σημαντικό βαθμό. Τό ἐμπόριο ἔγινε ὅλο καί πιό πολύ ἕνας αὐτοσκοπός καί, στόν ὄψιμο Μεσαίωνα, τό ἴδιο συνέβηκε καί μέ τή συσσώρευση κεφαλαίου. Ἡ φεουδαρχική κοινωνία στερούνταν τή βιωσιμότητα

πού χρειαζόταν γιά νά ἐνσωματώσει τό ἠπειρωτικό φιλτράρισμα τῶν ἐμπορευματικῶν σχέσεων. Μόλις ἡ ἀνταλλακτική διαδικασία διαδόθηκε ἀρκετά, κατάπιε ἁπλῶς τήν παλιότερη τάξη σχέσεων. Ἡ ἀνταλλαγή δημιούργησε νέους καταμερισμούς στήν ἐργασιακή διαδικασία καί, μέ τή διαδικασία ἁπλῶς τῆς διαίρεσης καί τῆς ὑποδιαίρεσης, κατεδάφισε τήν αὐτάρκη οἰκιακή οἰκονομία τοῦ τιμάριου. Ἀπό μιά περιθωριακή πηγή ἀγαθῶν κι ὑπηρεσιῶν, ἡ ἀγορά μεταφέρθηκε στό κέντρο τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς.

Δέν χρειάζονταν μεγάλες τεχνολογικές καινοτομίες γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτός ὁ βαθύς μετασχηματισμός. Μολονότι τό καπιταλιστικό σύστημα γέννησε ἀργότερα τίς πιό σημαντικές τεχνολογικές προόδους πού γνώρισε ἡ ἱστορία, ἡ μπουρζουαζία χρησιμοποίησε ἀρχικά τά ἐργαλεῖα καί τά ὑλικά τοῦ χειροτέχνη, γιά νά προωθήσει τό νέο τρόπο παραγωγῆς. Τό Κεφάλαιο ἄλλαξε ἁπλῶς τήν παραδοσιακή ἐργασιακή διαδικασία, μισθώνοντας ἐργάτες γιά νά παράγουν προϊόντα γι' ἀνταλλαγή, δίχως ν' ἀλλάξει οὐσιαστικά τίς βιομηχανικές μεθόδους τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐργατική δύναμη μετατράπηκε σέ ἐμπόρευμα. Ὅλες οἱ ἀποφασιστικές τεχνολογικές πρόοδοι πού ἐπιτεύχθηκαν ἀπό τότε ἀπ' τό καπιταλιστικό σύστημα, στρέφονταν γύρω ἀπ' τήν προσαρμογή τῶν φυσικῶν δυνάμεων κι ἐνέργειας σ' αὐτό τόν τρόπο ἐργασίας. Ἡ τεχνολογία ἔγινε μιά προέκταση τῆς ἐργασίας, πού θεωρήθηκε ὄχι ἁπλῶς σάν ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ἀλλά σά μισθωτή ἐργασία, ἕνας πόρος γιά οἰκονομική ἐκμετάλλευση. Ἡ οἰκονομική δραστηριότητα ἄρχισε νά ὑποτάσσει τήν ἱκανοποίηση συγκεκριμένων ἀνθρώπινων ἀναγκῶν στούς ἀφηρημένους σκοπούς τῆς ἀνταλλαγῆς καί τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου. Ἡ παραγωγή, εἶχε γίνει οὐσιαστικά αὐτοσκοπός. Αὐτό σημάδεψε μιά θεμελιακή ἀλλαγή σ' ὅλες τίς ἀξίες τῶν κοινωνιῶν πού προϋπῆρχαν, ὅσο ἐκμεταλλευτική κι ἄν ἦταν ἡ φύση τους.

Πρέπει νά συγκεντρώσουμε ἀκόμα πιό πολύ τήν προσοχή μας σ' αὐτό τό μοναδικό οἰκονομικό μετασχηματισμό καί πίς κοινωνικές του συνέπειες. Ὁποιεσδήποτε ἄλλες κι ἄν ἦταν οἱ πρωταρχικές λειτουργίες τῆς πρώιμης πόλης, εἶναι βέβαιο ὅτι σέ μιά ἀναπτυγμένη ἀστική κοινωνία, ὁ αὐθεντικός πυρήνας τῆς πόλης εἶναι τό παζάρι — ὁ χῶρος ὅπου ἀνταλλάσσονται τά εἴδη πρώτης ἀνάγκης κι ὅπου διαδραματίζεται καθημερινά ἡ ἀστική ἐπαφή. Ἡ φύση τοῦ παζαριοῦ σέ ὁποιαδήποτε δοσμένη περίοδο τῆς ἱστορίας, ἐξαρτιέται σέ μεγάλο βαθμό ἀπ' τόν κυρίαρχο τρόπο ἐργασίας. Δέν ὑπάρχει κανένα μυστήριο γύρω ἀπ' αὐτή τή χαρακτηριστικά Μαρξιανή διατύπωση. Ὅπως ἔχουμε ἤδη παρατηρήσει, τό παζάρι τοῦ Τενοχτιτλάν ἦταν πρωτόγονο, ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι τό Ἀζτέκικο ἐμπόριο ποτέ δέν ἀναπτύχθηκε στό ἐπίπεδο τῆς Χρηματικῆς μορφῆς. Ἡ συγκεκριμένη ἐργασία — ὅπως οἱ εἰδικές δεξιότητες

τοῦ καλλιεργητῆ τροφῆς, τοῦ κτίστη, τοῦ ὑφαντουργοῦ, τοῦ ἀγγειοπλάστη, ἤ τοῦ γλύπτη — καθόριζε λίγο πολύ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετωπίζονταν στό παζάρι τά ἐμπορεύσιμα ἀγαθά. Μολονότι κάθε ἀντικείμενο ἔβρισκε τήν «ἀντανάκλασή» του, στή διάρκεια τῆς ἀνταλλακτικῆς διαδικασίας, σ' ἕνα ἄλλο ἀνταλλάξιμο ἀντικείμενο, ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἐμπλέκονταν στήν παραγωγή, δέν ἔφτανε στό ἐπίπεδο τῆς ποσοτικοποίησης, τῆς ἀφαίρεσης καί τῆς γενίκευσης, πού ἀπαιτούνταν γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ χρήματος. Ἡ ἀνταλλαγή καθοδηγούνταν πρωταρχικά ἀπ' τήν ὑλική ἀνάγκη κι ἀπ' τήν ποιότητα τῶν ἀντικειμένων πού θ' ἀνταλλάσσονταν. Ἡ ἐργασία, ὅπως τό ἀντικείμενο, διατηροῦσε τά ποιοτικά, ἀνθρώπινα, συγκεκριμένα της χαρακτηριστικά: δέν ἀναλυόταν σ' ἕνα ἁπλό ἄθροισμα μυϊκῆς ἤ διανοητικῆς ἐνέργειας καί δέν ἔχανε τήν ταυτότητά της σά μιά ἔκφραση τῶν ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων. Τό ὅτι ἡ χρησιμότητα ἤ ἡ ἀξία χρήσης ἑνός ἀντικειμένου διατηροῦσε τήν ὑπεροχή της πάνω στήν ἀνταλλακτική ἀξία, ἀποδείχνεται ἀρκετά καθαρά ἀπ' τό γεγονός ὅτι πολλές ἀξίες χρήσης στήν πρωτόγονη κοινωνία ἦταν ἀναπαλλοτρίωτες. Ἡ γῆ στήν Ἰνδιάνικη Ἀμερική, λογουχάρη, ποτέ δέν ἦταν «ἐμπορεύσιμο εἶδος»· δέν μποροῦσε νά μετουσιωθεῖ σέ «ἀκίνητη περιουσία», πρίν ἀπ' τόν ἐρχομό τοῦ λευκοῦ.

Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς χρηματικῆς μορφῆς κάτω ἀπό συνθῆκες ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ἡ ἐργασία φτάνει σίγουρα σ' ἕνα ἀρκετά ὑψηλό βαθμό ἀφαίρεσης, ἀλλά σπάνια ὁδηγεῖται στό βαθμό τῆς ποσοτικοποίησης, πού πετυχαίνεται στόν καπιταλισμό. Ἡ ἀλλοτρίωση τῶν ἐμπορευμάτων συνεχίζει νά διατηρεῖ βασικά ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά. Τό ἐμπόριο παραμένει μιά ἀτομική πράξη, στήν ὁποία οἱ ἄμεσοι παραγωγοί ἔρχονται πρόσωπο μέ πρόσωπο, προκειμένου ν' ἀνταλλάξουν τά προϊόντα τῆς ἐργασίας τους. Ἡ ἀμοιβαία ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν διατηρεῖ τήν ὑπεροχή της πάνω στήν ἀλόγιστη συσσώρευση ἐμπορευμάτων καί κεφαλαίου. Ἡ συγκεκριμένη ἐργασία ἐπικρατεῖ, σά νά λέμε, πάνω στήν ποσοτικοποιημένη, γενικευμένη, ἀφηρημένη ἐργασία. Ἕνα μεγάλο πεδίο ἀνθρώπινων ἀναγκῶν ἱκανοποιεῖται ἀκόμα ἔξω ἀπ' τό παζάρι — δηλαδή, ἀπ' τήν οἰκιακή οἰκονομία — κι ἀκόμα κι ἐκεῖνοι πού μπορεῖ νά ἐξαρτιοῦνται ἀπ' τήν ἀγορά γιά νά ἐπιβιώσουν, δέν εἶναι τόσο τά θύματα, ὅσο οἱ δημιουργοί της. Ἔχουν δαμάσει ἀτομικά τίς συνθῆκες παραγωγῆς κι ἀνταλλάσσουν τά προϊόντα τους κάτω ἀπό συνθῆκες ὅπου οἱ ἀνάγκες τῆς κοινότητας, ἡ ταυτότητα παραγωγῶν καί καταναλωτῶν, κι ὁ ἀριθμός τῶν ἐμπορευμάτων πού χρειάζεται ἡ ἀγορά, μποροῦν νά καθοριστοῦν μ' ἕναν ἱκανοποιητικό βαθμό ἀκρίβειας. Ὅσο μεγάλος κι ἄν εἶναι ὁ ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς κοινότητες, ὑπάρχει ἐλάχιστος ἀνταγωνισμός μέσα στήν ἴδια τήν κοινότητα. Καί δέν ὑπάρχει παραγωγή σάν αὐτοσκοπός. Ἡ ἀξία

ἑνός ἐμπορεύματος καθορίζεται πρωταρχικά ἀπ' τήν ἐπιδεξιότητα καί τό ταλέντο πού ἐμπλέκονται στήν παραγωγή του κι ἀπό παράγοντες ὅπως ἡ διάρκεια κι ἡ ποιότητά του — κοντολογῆς, ἀπ' τή συγκεκριμένη ἐργασία, κι αὐτό εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἐξαιρετικῆς όμορφιᾶς τῶν τελείως ἀπέριττων ἀντικειμένων, πού παράγονται ἀπό πολλές, μή — καπιταλιστικές κοινότητες.

Μολονότι κάθε ἐμπόριο εἶναι ἀλλοτρίωση, στή μεσαιωνική κομμούνα ἦταν ἐπίσης καί σχέση. Στό βαθμό πού αὐτό ἦταν ἕνα συγκεκριμένο γεγονός τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἐξαιτίας τοῦ τρόπου ἐργασίας πού ἐπικρατοῦσε, ἡ μεσαιωνική κομμούνα δημιούργησε ἀξιοθαύμαστες μορφές συνεργασίας, ὄχι μόνο στήν πολιτική ζωή, ἀλλά καί στήν ἴδια τήν οἰκονομία. Ὁ Λιούις Μάμφορντ παρατηρεῖ ὅτι «τό ἐργαστήριο ἦταν μιά οἰκογένεια, ὅπως καί τό λογιστήριο τοῦ ἐμπόρου. Τά μέλη ἔτρωγαν στό ἴδιο τραπέζι, δούλευαν στά ἴδια δωμάτια, κοιμοῦνταν στόν ἴδιο κοιτώνα, προσεύχονταν ἀπό κοινοῦ, συμμετεῖχαν σέ κοινές διασκεδάσεις».[1]

Ἡ στενή σχέση ἐργασίας καί ζωῆς, ἀποκαλυπτόταν ἀπ' τό γεγονός ὅτι «τό οἰκογενειακό πρότυπο κυριαρχοῦσε στή βιομηχανία». Ἡ ἀστική ζωή ἦταν ἔντονα, ἀκόμη καί περίτεχνα, συλλογική. Τό παζάρι ἦταν ἕνα κέντρο ὄχι μόνο γιά τό ἐμπόριο, ἀλλά καί γιά «δημόσιες τελετουργίες, γιατί στά προπύλαια τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ εἶναι πού ἐκτελοῦνταν τά ἁγιογραφικά δράματα*: μέσα στήν πλατεία εἶναι πού οἱ συντεχνίες ἔστηναν τίς σκηνές γιά τά μυστήριά τους· ἐδῶ ἦταν πού διεξάγονταν οἱ μεγάλες κονταρομαχίες. Δέν ἦταν μόνον ἀκρόπολη, ἀλλά κι ἀμφιθέατρο».[2]

Ὡστόσο ἀκόμα κι αὐτές οἱ παρατηρήσεις δέν μποροῦν νά ξαναζωντανέψουν γιά χάρη μας τή δημοκρατική ἀτμόσφαιρα πολλῶν μεσαιωνικῶν κομμουνῶν στό ἀποκορύφωμα τῆς ἀνάπτυξής τους. Σχεδόν ὅλες οἱ κομμοῦνες ἀστυνομεύονταν ἀπ' τούς ἴδιους τούς πολίτες τους, πού σχημάτιζαν μέ τή σειρά τους τή νυχτοφυλακή καί γέμιζαν τίς τάξεις τῆς πολιτοφυλακῆς τῆς πόλης. Οἱ δήμαρχοι καί τά συμβούλια τῆς πόλης ἐκλέγονταν συνήθως ἀπ' τίς συντεχνίες ἤ ἀπό δημόσιες συνελεύσεις τοῦ λαοῦ, πού θύμιζαν τήν Ἀθηναϊκή Ἐ κ κ λ η σ ί α. Πραγματικά, σάν τήν π ό λ ι ν, αὐτές οἱ πόλεις σχημάτιζαν μιά τέλεια κι ὁλοκληρωμένη ὁλότητα. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μάμφορντ: «Ἡ προσευχή, ἡ λειτουργία, ἡ πομπή, τό εὐχέλαιο, τό βάπτισμα, ὁ γάμος ἤ ἡ κηδεία — ἡ ἴδια ἡ πόλη ἦταν ἡ σκηνή ὅπου διαδραματίζονταν αὐτές οἱ ξεχωριστές πράξεις τοῦ δράματος κι ὁ ἴδιος ὁ πολίτης ἦταν ὁ ἠθοποιός».[3]

Καμιά ἴσως περιγραφή τῆς κομμούνας δέν ἀποκαλύπτει πιό δραματικά τήν ἀλληλεγγύη πού συνέδεε αὐτό τόν ἀστικό τρόπο

* Σ.τ.Ε. Ἕνα εἶδος λειτουργικοῦ δράματος τοῦ Μεσαίωνα

ζωῆς, ἀπ' τήν περιγραφή μιᾶς θρησκευτικῆς τελετῆς, ἀπ' τόν Ἄλμπρεχτ Ντίρερ, πού ἔγινε στήν Ἀμβέρσα στό 16ο αἰώνα: «Εἶδα τήν πομπή νά περνάει καταμῆκος τοῦ δρόμου, τούς ἀνθρώπους νά 'ναι διατεταγμένοι σέ σειρές, ὅπου ὁ καθένας κρατοῦσε κάποια ἀπόσταση ἀπ' τό διπλανό του, ἀλλά οἱ σειρές ἦταν κοντά ἡ μιά πίσω ἀπ' τήν ἄλλη. Ὑπῆρχαν οἱ Σιδηρουργοί, οἱ Μπογιατζῆδες, οἱ Χτίστες, οἱ Κεντητές, οἱ Γλῦπτες, οἱ Ξυλουργοί, οἱ Ἐπιπλοποιοί, οἱ Ναυτικοί, οἱ Ψαράδες, οἱ Χασάπηδες, οἱ Βυρσοδέψες, οἱ Ὑφαντουργοί, οἱ Φουρνάρηδες, οἱ Ράφτες, οἱ Τσαγγάρηδες — πραγματικά, κάθε λογῆς ἐργάτες καί πολλοί τεχνίτες κι ἔμποροι πού δουλεύουν γιά νά ζήσουν. . . . . Μιά πολύ μεγάλη κομπανία ἀπό χῆρες ἔπαιρνε ἐπίσης μέρος στήν πομπή. Συντηροῦν τόν ἑαυτό τους δουλεύοντας χειρωνακτικά καί τηροῦν ἕναν εἰδικό κανόνα. Ἦταν ντυμένες ἀπό πάνω ὡς κάτω μέ λευκά, λινά φορέματα, φτιαγμένα εἰδικά γιά τήν περίσταση. . .».[4] Ὁ Μάμφορντ προσθέτει σ' αὐτά: «Παρατηρεῖστε τό μεγάλο ἀριθμό ἀνθρώπων πού παίρνουν μέρος σ' αὐτή τήν πομπή. Ὅπως καί στήν ἴδια τήν ἐκκλησία, οἱ θεατές ἦταν ἐπίσης καί κοινωνοί καί συμμέτοχοι: ἐμπλέκονταν στό θέαμα, παρακολουθώντας το ἀπό μέσα ὄχι ἀπ' ἔξω, ἤ, μᾶλλον, τό αἰσθάνονταν ἀπό μέσα, ἐνεργώντας ἀπό κοινοῦ, ὄχι σά διαμελισμένα ὄντα, πού ἔχουν περιοριστεῖ σ' ἕνα καί μόνο εἰδικευμένο ρόλο».[5]

Στή διάρκεια τῆς Μεγάλης Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, οἱ Παριζιάνοι ἀντικατάστησαν τή φεουδαρχική ὀνοματολογία μέ τή μοναδική λέξη π ο λ ί τ η ς, γιά νά ἐκφράσουν τήν ἐθνική ἀλληλεγγύη τους πού μόλις ἀνακάλυψαν. Μεταγενέστερα γεγονότα ἔμελλε ν' ἀποκαλύψουν ὅτι κάτω ἀπ' τή φαινομενική ἑνότητα τοῦ Ἔθνους κρύβονταν βαθιά ἀντιτιθέμενα κι ἀνταγωνιστικά κοινωνικά συμφέροντα. Ἡ μεσαιωνική κομμούνα, ἀπ' τή μεριά της, χρησιμοποιοῦσε τόν πιό ὀργανικό ὅρο «ἀδελφός» «Umust subvenie alteri tamquam fratri suo» — «Ὁ καθένας ἄς θεωρεῖ τόν ἄλλο σάν ἀδελφό» — λέει ἕνα Φλαμανδικό καταστατικό τοῦ 12ου αἰώνα κι αὐτά τά λόγια ἦταν ἀληθινά μιά πραγματικότητα» παρατηρεῖ ὁ Ἀνρύ Πιρέν. «Ἤδη ἀπ' τό 12ο αἰώνα οἱ ἔμποροι ξόδευαν ἕνα μεγάλο μέρος ἀπ' τά κέρδη τους πρός ὄφελος τῶν συμπολιτῶν τους — χτίζοντας ἐκκλησίες, ἱδρύοντας νοσοκομεῖα, ἐξαγοράζοντας τό φόρο τῶν παζαριῶν. Ἡ ἀγάπη τοῦ κέρδους συνδεόταν σ' αὐτούς μέ τόν τοπικό πατριωτισμό. Κάθε ἄνθρωπος ἦταν περήφανος γιά τήν πόλη του κι ἀφοσιωνόταν αὐθόρμητα στήν εὐημερία της. Κι αὐτό συνέβαινε γιατί, στήν πραγματικότητα κάθε ἀτομική ζωή ἐξαρτιόταν ἄμεσα ἀπ' τή συλλογική ζωή τῆς κοινοτικῆς ἕνωσης. Ἡ κομμούνα τοῦ Μεσαίωνα εἶχε, πράγματι, ὅλες τίς ἁρμοδιότητες πού ἀσκεῖ σήμερα τό Κράτος. Ἐγγυόταν σ' ὅλα τά μέλη της τήν προσωπική τους ἀσφάλεια καί περιουσία. Ἔξω ἀπ' τούς κόλπους της, τό ἄτομο βρισκό-

ταν σ' ἕνα ἐχθρικό κόσμο, περιβαλλόμενο ἀπό κινδύνους κι ἐκτεθειμένο σέ κάθε ἀπειλή. Μόνο σ' αὐτή ἔβρισκε ἕνα καταφύγιο καί γι' αὐτό τό λόγο ἔνιωθε μιάν εὐγνωμοσύνη πού πλησίαζε τά ὅρια τῆς ἀγάπης. Ἦταν πρόθυμο ν' ἀφοσιωθεῖ σ' αὐτήν γιά νά τήν ὑπερασπίσει, ὅπως ἀκριβῶς ἦταν πάντα πρόθυμο νά τή στολίσει καί νά τήν κάνει πιό ὄμορφη ἀπ' τίς γειτονικές κοινότητες. Ἐκεῖνοι οἱ μεγαλοπρεπεῖς καθεδρικοί ναοί, τούς ὁποίους εἶδε ν' ἀνεγείρονται ὁ 13ος αἰώνας, θά 'ταν ἀδιανόητοι δίχως τή χαρούμενη προθυμία μέ τήν ὁποία οἱ ἀστοί συνεισφέρανε δωρεές γιά τήν ἀνέγερσή τους. Δέν ἦταν μόνο οἶκοι τοῦ Θεοῦ· τιμοῦσαν ἐπίσης τήν πόλη, τῆς ὁποίας ἦταν τό μεγαλύτερο στολίδι καί τήν ὁποία διαφήμιζαν ἀπό μακριά οἱ ἐπιβλητικοί πῦργοι τους. Ἦταν γιά τίς πόλεις τοῦ Μεσαίωνα ὅτι οἱ ναοί γιά τίς πόλεις τῆς ἀρχαιότητας».6

Ὡστόσο, ἀκόμα κι αὐτές οἱ γενναιόδωρες γραμμές τοῦ Πιρέν, ἀποτυχαίνουν νά προσδιορίσουν ἱκανοποιητικά τή στάση τοῦ μεσαιωνικοῦ κάτοικου ἀπέναντι στήν πόλη του. Ἡ κομμούνα δέν πρόσφερε μόνο ἀσφάλεια στό λαό της, ἀλλά κι ἕνα βαθύ αἴσθημα ἐπικοινωνίας. Πρόσφερε ὄχι μόνο προστασία, ἀλλά καί τήν ἄνεση τῆς κοινωνικότητας καί μιά ἀνθρώπινη κλιμάκωση πού μποροῦσε νά καταλάβει ὁ ἀστός καί στήν ὁποία μποροῦσε νά βρεῖ ἕνα μοναδικά ἀτομικό χῶρο. Ἡ κομμούνα ἦταν τό σπίτι του — ὄχι ἁπλῶς ἕνα περιβάλλον πού περιτριγύριζε τό σπίτι του. Ἡ συγκεκριμένη φύση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας, ἡ ἀμεσότητα κι ὁ οἰκογενειακός, ὄντως, χαρακτήρας ὅλων σχεδόν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, κι ἡ ἀνθρώπινη κλιμάκωση τῆς πολιτικῆς ζωῆς, πού καλλιεργοῦσε ἕναν ὑψηλό βαθμό προσωπικῆς συμμετοχῆς στίς ἀστικές ὑποθέσεις — ὅλα αὐτά συνδυάζονταν γιά νά διατηρήσουν μέσα στήν κοινωνική ζωή ἕναν φυσικό πυρήνα, πού οἱ κοσμοπόλεις εἶχαν διαλύσει μέ τό θάνατο τῆς π ό λ ε ω ς. Θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι ὁ φυσικός πυρήνας τῆς μεσαιωνικῆς κομμούνας δέν ἦταν διαφορετικός ἀπ' τό σεξουαλικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πού στήριζε τήν οἰκονομική ζωή τῆς φυλετικῆς κοινωνίας. Ὁ Μάρξ, μὲ ἀξιοσημείωτη διορατικότητα, παρατηρεῖ ὅτι «Οἱ κάστες καί οἱ συντεχνίες ξεπροβάλλουν μέσα ἀπ' τή δράση τῶν ἴδιων φυσικῶν νόμων πού ρυθμίζουν τή διαφοροποίηση τῶν φυτῶν καί τῶν ζώων σέ εἴδη καί ποικιλίες, ἔξω ἀπ' τό ὅτι, ὅταν ἔχει προσεγγιστεῖ ενας ορισμένος βαθμός ἀνάπτυξης, ἡ κληρονομικότητα τῶν καστῶν κι ἡ στεγανότητα τῶν συντεχνιῶν ορίζονται σά νόμος τῆς κοινωνίας».7

Ὅπως ἀκριβῶς οἱ συντεχνίες χαρακτηρίζουν τήν κομμούνα, ἔτσι κι ἡ κομμούνα καί τό τιμάριο θά μποροῦσε νά εἰπωθεῖ ὅτι χαρακτηρίζουν τή φεουδαρχική κοινωνία. Ὅσο γιά τήν κομμούνα, ἕνας φυσικός, πολιτικός πυρήνας κατασιγάζει τίς ἐξωτερικευτικές κι ἀποσυνθετικές δυνάμεις, πού κρύβονται μέ λανθάνουσα μορφή μέσα

στό ἐμπόριο. Ἀκόμα κι ἡ ἐπικρατοῦσα τεχνολογία διατηρεῖ αὐτό τό φυσικό ἤ ὀργανικό χαρακτήρα: τά ἐργαλεῖα προσαρμόζονται στήν ἐπίδοση τοῦ χειροτέχνη, στήν ἐπιδεξιότητα, τό ταλέντο καί τή φυσιολογία του. Ἡ ἰδέα ὅτι ἕνας ἄνθρωπος εἶναι ἁπλῶς ἕνα ἐξάρτημα μιᾶς ἀπρόσωπης μηχανῆς πού καθορίζει τό ρυθμό καί τή φύση τῆς ἐργασίας του, θά τρόμαζε σίγουρα τά μέλη μιᾶς μεσαιωνικῆς συντεχνίας.

Συγκρίνετε αὐτή τή νοοτροπία μ' ἐκείνη τῆς ἀστικῆς κοινωνίας — μιᾶς κοινωνίας πού διαλύει τή φυσική βάση τῆς πολιτικῆς ζωῆς, μέ τό νά μεταμορφώνει τίς ἀδελφικές σχέσεις τῆς μεσαιωνικῆς κομμούνας σέ ὠμές ἐμπορευματικές σχέσεις — καί θά 'μαστε ἴσως καλύτερα ἐξοπλισμένοι γιά νά κρίνουμε τίς τεράστιες ψυχικές καθώς ἐπίσης κι οἰκονομικές ἀλλαγές πού ἔμελλε νά καθιερωθοῦν ἀπ' τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς. Τό ἐμπόρευμα, σά μιά μυστηριώδης ἐξωτερική δύναμη, φαίνεται τώρα νά ὑψώνεται πάνω ἀπ' τούς ἀνθρώπους καί νά καθορίζει τή μοίρα τους σύμφωνα μέ ὑπερανθρώπινους αὐτόνομους νόμους. Μέ τήν αὐξανόμενα προβληματική ἀφαίρεση τῆς ἐργασίας ἀπ' τίς συγκεκριμένες μορφές της, ὅλες οἱ σχέσεις, τά ἀντικείμενα κι οἱ εὐθῦνες ἀποκτοῦν ἕνα χρηματικό ἀντίστοιχο. Ἡ φυσική ζωή συρρικνώνεται ἀπ' τήν κοινότητα στό ἄτομο· ἡ πόλη γίνεται ἕνα ἁπλό ἄθροισμα ἀπομονωμένων ἀνθρώπινων μονάδων — μιά γκρίζα, ἄτονη μάζα, ἡ πρώτη ὕλη τῆς γραφειοκρατικῆς κινητοποίησης καί χειραγώγησης. Ἡ συντεχνία, πού σχημάτιζε κάποτε τόν αὐθόρμητο στίβο τῆς αὐθεντικῆς ἀνθρώπινης ἀδελφότητας, βρίσκει τή γελοία της ἀπομίμηση στή βιομηχανική κι ἐμπορική ἑταιρία, μέ τήν ὑποκριτικά ὀργανωμένη ἀτμόσφαιρά της τῆς «σύμπνοιας» καί τῆς «ὁμαδικῆς συνεργασίας». Ἡ πομπή πού περιγράφεται ἀπό τόν Ντίρερ γίνεται ἡ παρέλαση, ἡ θρησκευτική τελετουργία, τό ἀντικειμενοποιημένο θέαμα. Μέ τήν ἐμφάνιση μιᾶς ὑπερβολικά χρηματοποιημένης οἰκονομίας, τά ἀνθρώπινα ὄντα γίνονται ἀνταλλάξιμα μέ τά ἴδια ἀκριβῶς τά ἐμπορεύματα, πού ἀποτελοῦν τό προϊόν τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεών τους. Γίνονται κι αὐτά ἐμπορεύματα, τά παθητικά ἀντικείμενα — εἴτε σάν ἐργάτες ἤ σά θεατές — τῶν οἰκονομικῶν νόμων.

Ἄν ἡ ἁπλή ἐπέκταση τῶν ἐμπορευματικῶν σχέσεων μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι ἔχει μεταμορφώσει τή μεσαιωνική κομμούνα σέ ἀστική πόλη, τό ἐργοστάσιο μπορεῖ νά ἐντοπιστεῖ σάν ὁ φορέας πού δίνει σ' αὐτή τήν πόλη τήν δομική της μορφή καί τόν κοινωνικό της σκοπό. Μέ τή λέξη «ἐργοστάσιο» ἐννοῶ κάτι περισσότερο ἀπό μιά βιομηχανική ἐπιχείρηση: τό ἐργοστάσιο εἶναι ὁ τόπος τῆς κινητοποιημένης ἀφηρημένης ἐργασίας, τῆς ἐργατικῆς δύναμης σάν ἐμπόρευμα, ἐνταγμένης στήν ὑπηρεσία τοῦ ἐμπορίου καθώς ἐπίσης καί τῆς παραγωγῆς. Συνακόλουθα, ὁ ὅρος αὐτός ἰσχύει τόσο γιά ἕνα

κτίριο γραφείων καί γιά ἕνα σοῦπερ μάρκετ ὅσο καί γιά ἕνα ἐργοτάξιο κι ἕνα ἐργοστασιακό συγκρότημα. Μόλις τό ἐργοστάσιο γίνει ἕνα στοιχεῖο τῆς ἀστικῆς ζωῆς, κυριαρχεῖ πάνω στήν πόλη σχεδόν ὁλοκληρωτικά. Ἐδῶ, πρέπει νά τονιστεῖ μιά πολύ σημαντική ἱστορική ἀντιδιαστολή. Στή μεσαιωνική κομμούνα, τό ἐργαστήριο ἦταν ἕνα σπίτι: ἦταν ὁ τόπος ὄχι μόνο ἐξαιρετικά ἐξατομικευμένων τεχνικῶν δραστηριοτήτων, ἀλλά ἐπίσης (ὅπως ἤδη ἔχει τονίσει ὁ Μάμφορντ) πολύπλοκων προσωπικῶν καί πολιτιστικῶν εὐθυνῶν. Μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ ἐργοστάσιου, τό σπίτι κι ὁ τόπος ἐργασίας χωρίζονται. Τό ἐργοστάσιο εἶναι ἕνα μέρος ὅπου πηγαίνει ὁ ἐργάτης προκειμένου νά ἀναλώσει τίς ἀνθρώπινες ἱκανότητές του — ἱκανότητες πού ὑποβιβάζονται σταθερά σέ σημεῖο πού νά ἀφηρημενοποιοῦνται καί νά ποσοτικοποιοῦνται σάν ἁπλός «χρόνος ἐργασίας» — στήν ὑπηρεσία αὐξανόμενα ἀνώνυμων ἰδιοκτητῶν καί διευθυντῶν. Τό ἐργαστάσιο δέν ἔχει προσωπικές ἤ πολιτιστικές λειτουργίες· εἶναι ἁπλῶς τό κέντρο συγκέντρωσης καί κινητοποίησης ἀλλοτριωμένης, ἀπροσωποποιημένης ἐργασίας.

Ἄν αὐτές οἱ σημαντικές διαφορές εἰδωθοῦν ἀπό τή σκοπιά μιᾶς πλατύτερης προοπτικῆς, ἀποκαλύπτουν ἀποφασιστικές διαφορές ἀνάμεσα στήν ἴδια τή φύση τῆς μεσαιωνικῆς κομμούνας καί τήν ἀστική πόλη. Ἡ συντεχνία, πού συνενώνει σπίτια τά ὁποῖα εἶναι ἐπίσης ἐργαστήρια, προσδίνει ἕνα ἔντονα οἰκιακό χαρακτῆρα στήν κομμούνα: μετατρέπει τήν πόλη σέ σπίτι, σέ μιά γνήσια ἀνθρώπινη κοινότητα πού ἀνάγει τίς προσωπικές συμπάθειες κι εὐθῦνες σ' ἕνα κοινωνικό ἐπίπεδο. Ἀντίστροφα, τό ἐργοστάσιο μετατρέπει τήν πόλη σέ μιά ἐμπορική καί βιομηχανική ἐπιχείρηση. Ἀρνιέται τό ρόλο τῆς πόλης σάν προσωπικῆς καί πολιτιστικῆς ὀντότητας καί διογκώνει τή σημασία τῶν οἰκονομικῶν της λειτουργιῶν σέ σημεῖο πού ν' ἀγγίζει τά ὅρια ἀστικῆς παθολογίας. Ἡ μεσαιωνική κομμούνα ἦταν πρωταρχικά ἕνας τόπος γιά νά ζήσεις· ἡ ἀστική πόλη εἶναι πρωταρχικά ἕνας τόπος γιά νά δουλέψεις. Οἱ συντεχνίες μετάτρεψαν τήν πόλη σ' ἕνα κέντρο ἀνθρωπίνης ἀλληλεγγύης, θρησκευτικῆς ἐπικοινωνίας καί πολιτιστικῆς ζωτικότητας· μολονότι ἡ ἐργασία ἦταν ἀπαραίτητη γιά τήν ἐπίτευξη αὐτῶν τῶν στόχων, ἔγινε τό ὄργανο τῆς καλλιτεχνίας καί τῆς ἔκφρασης τῶν δημιουργικῶν ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων, ὄχι ἕνας αὐτοσκοπός. Τό ἐργοστάσιο ὑποβιβάζει τήν πόλη σ' ἕνα κέντρο παραγωγῆς γιά τήν παραγωγή καί κατανάλωσης γιά τήν κατανάλωση. Τό ὅτι οἱ ἄνθρωποι πρέπει νά «ζήσουν» σέ μιά πόλη προκειμένου νά ἐργαστοῦν, εἶναι κατάφωρα ἀναγκαῖο γιά τήν ὕπαρξη τοῦ ἐργοστάσιου, ἀλλά τό γεγονός ὅτι μένουν σέ κατοικίες εἶναι δευτερεῦον σέ σχέση μέ τό γεγονός ὅτι ἐργάζονται σέ κτίρια γραφείων, σοῦπερ μάρκετ, ἐργοστάσια καί ἐργοτάξια.

Θά ἐξετάσουμε τά μοναδικά χαρακτηριστικά τῆς ἀστικῆς πόλης σ' ἕνα κατοπινό κεφάλαιο, ἀλλά σ' αὐτό τό σημεῖο, θά πρέπει νά ρωτήσουμε πῶς ἡ μεσαιωνική κοινότητα μεταμορφώθηκε σέ ἀστική πόλη. Τό ἐργοστάσιο ἀπαιτεῖ τό χωρισμό τοῦ μικροῦ, ἀνεξάρτητου παραγωγοῦ ἀπ' τά μέσα παραγωγῆς: τήν ἀλλοτρίωση τῆς ἐργασίας τοῦ παραγωγοῦ καί τόν ὑποβιβασμό τῆς ἐργατικῆς του δύναμης σέ ἐμπόρευμα. Γενικά, καθώς ἡ ἀγορά ἀρχίζει νά ἐπεκτείνεται πέρα ἀπ' τόν περίγυρο τῆς κομμούνας, ἐμφανίζονται σημαντικές διαφορές στόν πλοῦτο, ἀνάμεσα στά μέλη τῆς ἴδιας συντεχνίας κι ἀνάμεσα στά μεμονωμένα μέλης τῆς ἴδιας κοινότητας. Μέ τόν καιρό, οἱ πλούσιοι ἀρχιμάστορες, οἱ ἔμποροι (πού ὀργανώνονται συχνά σέ δικές τους συντεχνίες) καί τελικά οἱ ἴδιες οἱ συντεχνίες, τείνουν νά γίνουν ἕνα στρῶμα μέσα στήν κοινότητα, μέ δικά του συμφέροντα πού διαχωρίζονται καί συχνά ἀντιτίθονται σ' ἐκεῖνα τῆς κοινότητας σά σύνολο. Τέτοιες συντεχνίες ἀρχίζουν ν' ἀποκλείουν τούς μαθητευόμενους καί τούς ἄπειρους ἐργάτες ἀπ' τό νά γίνουν μάστορες, μετατρέποντάς τους σέ γνήσιους προλετάριους, πού πρέπει νά ἐργάζονται γιά ἄλλους προκειμένου νά ἐπιβιώσουν. Σέ μερικές περιοχές τῆς Εὐρώπης αὐτή ἡ διαδικασία προλεταριοποίησης διαδραματίστηκε τόσο ἀργά, ὥστε δέ διατάραξε αἰσθητά τή σταθερότητα τῆς κομμούνας. Οἱ Ἑλβετικές πόλεις ἀποτελοῦν ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ἐκεῖ, ὁ μετασχηματισμός ἀπ' τό συντεχνιακό ἐργαστήριο στό ἐργοστάσιο ἦταν τόσο ὀργανικός, ὥστε οἱ Ἑλβετικές κοινότητες, σχεδόν μέχρι σήμερα, θά μποροῦσαν νά παρατεθοῦν σάν πρότυπα πολιτικῆς ἰσορροπίας, σταθερότητας, κι ἐνσωμάτωσης τῶν χειροτεχνικῶν δεξιοτήτων μέ τή μαζική παραγωγή.

Ἀλλά σ' ἄλλες περιοχές, ἡ ἐπέκταση τῆς ἀγορᾶς ἀπό μιά τοπική ἤ περιφερειακή κλίμακα σέ διεθνή, συνέβηκε μ' ἕνα ρυθμό πού διατάραξε σοβαρά τήν ἁρμονία τῆς κομμούνας. Ἀπ' τό 13ο αἰώνα κιόλας, ἡ Φλάντρα μᾶς προσφέρει ἕνα ὄχι καί τόσο ἀσυνήθιστο παράδειγμα πόλεων, πού βασίζονταν σέ μεγάλο βαθμό στό διεθνές ἐμπόριο, ὅπου οἱ συντεχνίες ἐξελίχτηκαν σ' ἕνα καταπιεστικό ἱεραρχικό στρῶμα, πού ἐκμεταλλευόταν πολύ μιά μεγάλη μάζα ἀπαλλοτριωμένων τεχνιτῶν. Αὐτή ἡ μεταβολή δέ διαδραματίστηκε ἤρεμα. Στά 1280, ὅλες σχεδόν οἱ κομμοῦνες τῆς Φλάντρας ἐμπλακήκανε σ' ἕνα αἱματηρό ταξικό πόλεμο ἀνάμεσα σέ προλεταριοποιημένους τεχνίτες καί πλούσιους ἀρχιμάστορες, πού 'ταν ὀργανωμένοι σέ κλειστά συντεχνιακά μονοπώλια.

Ἡ σύγκρουση αὐτή δέν τερματίστηκε ἀποφασιστικά. Προτοῦ ἡ μιά ἀπ' τίς δυό πλευρές ἐξαφανίσει ὁριστικά τήν ἄλλη, οἱ φεουδάρχες ἐκμεταλλεύθηκαν τήν εὐκαιρία γιά νά ἐπέμβουν καί νά κρατήσουν καί τίς δυό τάξεις κάτω ἀπό ἔλεγχο. Πραγματικά, σ' αὐτό μπορεῖ νά ὀφείλεται κάλλιστα τό ὅτι, χάρη, μερικά, στό γεγονός ὅτι αὐ-

τή ή πάλη δέν κλιμακώθηκε ποτέ ώς τίς τελικές λογικές της συνέπειες καί, μερικά, στή μεταγενέστερη ύποταγή τών Κάτω Χωρών στήν 'Αγγλική έμπορική ήγεμονία, ή πολιτική ζωή στήν 'Ολλανδία καί τή Φλάντρα διατήρησε τή μεσαιωνική χάρη, πού 'χε μετατρέψει τίς πόλεις τους σέ έργα τέχνης τοῦ σύγχρονου κόσμου.

Θά πρέπει νά στραφοῦμε στήν 'Αγγλία γιά νά βροῦμε τήν περιοχή δπου ή μεταμόρφωση τῶν μικρῶν παραγωγῶν σέ προλετάριους άκολούθησε τήν πλήρη καί πιό άγρια ίσως, πορεία της. Καί, πράγμα είρωνικό, αύτή ή μεταμόρφωση συνέβηκε πρῶτα στήν ὕπαιθρο καί μετά στίς πόλεις. Στήν 'Αγγλική ὕπαιθρο, ή άστική άνάπτυξη άκολούθησε δυό διαφορετικούς, ἄν καί συμπληρωματικούς, δρόμους: δλο καί περισσότερες καλλιεργήσιμες έκτάσεις άποσπούνταν άπ' τήν καλλιέργεια τροφῆς καί τήν κοινοτική βοσκή κι άφιερώνονταν στή διατροφή προβάτων γιά τήν άγορά μαλλιοῦ τῆς Φλάντρας' κι οί καπιταλιστές έπιχειρηματίες, μπλοκαρισμένοι άπ' τίς συντεχνίες καί τά έμπορικά μονοπώλια στίς πόλεις, στράφηκαν πρός τά χωριά γιά νά προσποριστοῦν φτηνή, μή τακτική έργασία γιά τήν οίκιακή παραγωγή ύφαντουργικῶν προϊόντων. Καί στίς δυό περιπτώσεις, αύτή ή άνάπτυξη σημαδεύτηκε άπ' τή σταθερή ὑποβάθμιση καί τελικά τήν άπαλλοτρίωση τῶν "Αγγλων χωρικῶν καί γεωμόρων, μιά άνάπτυξη στήν όποία ή γαιοκτητική άριστοκρατία κι οί έμποροι ύφαντουργικῶν προϊόντων μεταμόρφωσαν, μ' ένα δραματικό τρόπο, τήν κοινωνική φύση τῆς ὑπαίθρου καί τελικά τίς πόλεις.

Τό 16ο αίώνα, ή 'Αγγλική άριστοκρατία — ή δρεξή της γιά πλούτη άνοιξε άπ' τήν αὔξηση τῶν παγκόσμιων τιμῶν τοῦ μαλλιοῦ — ἄρχισε ν' άπαλλοτριώνει άμείλικτα καί νά περιφράζει τούς παραδοσιακούς βοσκότοπους τῶν χωριῶν, άκόμα καί τίς ίδιωτικές περιουσίες κολλήγων, πού οί κλῆροι τους καλλιεργοῦνταν γιά αίῶνες. Αύτές οί γαῖες μετατράπηκαν άπλά σέ προβατοβοσκές κι οί κάτοχοί τους σέ ἄκληρους. Αὐτή ή ίστορία άναφέρεται μ' ένα καυστικό τρόπο άπ' τόν Τόμας Μόρ στίς πρῶτες σελίδες τῆς Ο ὐ τ ο π ί α ς. 'Ο βασικός ἥρωας τοῦ Μόρ, ό Ραφαέλ Χαϊθλόντεϋ, διακηρύσσει: «Τά πρόβατά σας πού συνήθως είναι τόσο ἥμερα καί χρειάζονται τόσο λίγη τροφή... έχουν άρχίσει νά γίνονται τόσο άρπαχτικά κι ἄγρια, ὥστε τρῶνε άκόμα κι άνθρώπους. 'Ερημώνουν καί καταστρέφουν χωράφια, σπίτια καί κωμοπόλεις. Γιατί σ' δποιο μέρος τοῦ βασιλείου παράγεται ώραῖο καί γι' αύτό πιό άκριβό μαλλί, έκεῖ οί εύγενεῖς κι οί τζέντλεμαν, καθώς έπίσης καί μερικοί ἅγιοι πατέρες, δέν ίκανοποιοῦνται μέ τίς προσόδους καί τά έτήσια κέρδη πού οί προκάτοχοί τους συνήθιζαν ν' άποκομίζουν άπ' τίς φάρμες τους. Δέν ίκανοποιοῦνται ζώντας μέσα στήν πολυτέλεια καί τήν τεμπελιά καί μέ τό νά 'ναι ἄχρηστοι στό κράτος' τοῦ κάνουν καί ζημιά άπό πάνω. Δέν άφήνουν ίχνος καλλιεργήσιμης γῆς, μετατρέπουν τά πάντα σέ βοσκότοπους, καταστρέ-

φουν σπίτια, γκρεμίζουν πόλεις κι ἀφήνουν μόνο τήν ἐκκλησία γιά νά στεγάζουν τά πρόβατα· καί σάν τά πάρκα καί τά δάση νά σᾶς ἄφηναν ἐλεύθερο ἐλάχιστο χῶρο, αὐτοί οἱ καλοί ἄνθρωποι μετατρέπουν ὅλα τά σπίτια καί τήν καλλιεργημένη γῆ σέ μιά ἔρημο».8

Οὐσιαστικά, μιά αὐξανόμενα καπιταλιστική μορφή γεωργίας εἶχε ἀρχίσει νά γίνεται στήν Ἀγγλία ὁ δημιατοδότης τῆς καπιταλιστικῆς βιομηχανίας.

Ὄντας ἀκόμα πιό σημαντικό γιά τή μακροπρόθεσμη ἀνάπτυξη τοῦ Ἀγγλικοῦ καπιταλισμοῦ, τό «ἐλεύθερο» κεφάλαιο, ζητώντας νά ξεφύγει ἀπ' τά δεσμά τῶν συντεχνιακῶν περιορισμῶν καί τῶν ἐμπορικῶν μονοπωλίων στίς πόλεις, ἄρχισε νά ἀποικιοποιεῖ τήν ὕπαιθρο, προσανατολισμένο στή βιομηχανία. Ξανά, δέν ἀνακαλύπτουμε σ' αὐτή τήν ἀνάπτυξη καμιά ἀξιοσημείωτη τεχνολογική πρόοδο· βρίσκουμε μᾶλλον ἕνα μεσοβέζικο εἶδος ἐμπόρου — καπιταλιστῆ πού, ταξιδεύοντας ἀπό ἀγρόκτημα σέ ἀγρόκτημα, προμηθεύει τούς κλῶστες τοῦ χωριοῦ, μέ μαλλί, ἀδράχτια καί τούς ὑφαντές μέ νῆμα, καί τούς βαφεῖς μέ ὕφασμα. Χρησιμοποιήθηκαν ἐργαλεῖα καί, ὅπου ἦταν ἀπαραίτητο, μηχανές καί δουλεύονταν μέ μισθούς πού προσέγγιζαν τό κατώτερο ὅριο συντήρησης, ἀντί γιά τούς ὑψηλότερους, ἐλεγχομένους ἀπ' τίς συντεχνίες, μισθούς τῶν πόλεων. Μ' αὐτό τό ἐξουθενωτικό σύστημα, ὁ καπιταλιστής μποροῦσε εὔκολα νά ὑπονομέψει τό ἀστικό βιοτικό ἐπίπεδο καί νά διαθέσει τά ἐμπορεύματά του σέ τόσο χαμηλές τιμές, ὥστε οἱ ἀστοί ἀρχιμάστορες κι οἱ ἐργάτες ἐξαλείφθησαν ἁπλῶς κατά χιλιάδες. Ὁλόκληρη ἡ οἰκογένεια τοῦ χωρικοῦ, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν μικρῶν παιδιῶν του, ρίχτηκε στή δουλειά γιά ν' ἀντιμετωπίσει τίς ληστρικές ἀπαιτήσεις τῆς νέας οἰκονομίας. Τό ἐργοστασιακό σύστημα γεννήθηκε ὅταν ὁ καπιταλιστής, βρίσκοντάς το πιό προσοδοφόρο νά στρατολογήσει τήν ἀγροτική ἐργασία καί νά ἐντείνει τή διεξαγωγή της κάτω ἀπό στενή ἐπίβλεψη, τή στέγασε σ' ἕνα εἰδικό οἰκοδόμημα. Ἡ Ἀγγλική καπιταλιστική μανιφακτούρα ἐμφανίστηκε πρωταρχικά στήν ὕπαιθρο μᾶλλον, παρά στίς πόλεις καί, ἀντίθετα μέ τήν Φλάντρα, κατεδάφισε οὐσιαστικά τό συντεχνιακό σύστημα ἀπ' ἔξω μᾶλλον, παρά ἀπό μέσα.

Μέ τή διάδοση τῆς καπιταλιστικῆς μανιφακτούρας, ὅτι ἀπόμενε ἀπ' τήν παραδοσιακή συντεχνιακή δομή κατάρρευσε. Καί μέ τήν ἐξαφάνιση τῶν συντεχνιῶν χάθηκαν κι οἱ τελευταῖες ἐνοποιητικές δυνάμεις τῶν μεσαιωνικῶν κομμουνῶν καί τῶν πόλεων τῆς Ἀναγέννησης. Μετά ἀπ' αὐτό, μιά νέα βάση τῆς ἀστικῆς ζωῆς ἀναπτύχθηκε στ' ἀστικά κέντρα τοῦ βιομηχανοποιημένου δυτικοῦ κόσμου, ἀλλάζοντας ποιοτικά ὅλες τίς προϋπάρχουσες κοινωνικές κι οἰκονομικές σχέσεις μέσα στίς πόλεις κι ἀνάμεσα στήν πόλη καί τήν ὕπαιθρο.

3. Τὰ Ὅρια τῆς Ἀστικῆς Πόλης

Ἡ πρώιμη ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς πόλης μπορεῖ νά συγκριθεῖ, ἀπό πολλές ἀπόψεις, μέ τήν καταστροφική εἰσβολή τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων στόν ἀποικιακό κόσμο. Στήν Ἀγγλία, τό κίνημα τῶν περιφράξεων ξεσπίτωσε χιλιάδες οἰκογένειες ἀπ' τήν ὕπαιθρο, πού δέν εἶχαν ἄλλη διέξοδο ἀπό τό νά συγκεντρωθοῦν στίς πόλεις. Οἱ μεγαλύτερες πόλεις, στίς ὁποῖες κατευθύνθηκε μεγάλο μέρος αὐτῆς τῆς συρροῆς, στεροῦνταν τίς φυσικές καί διοικητικές εὐκολίες γιά ν' ἀντιμετωπίσουν τό πρόβλημα τόσο πολλῶν ἐξαθλιωμένων οἰκογενειῶν (οὔτε καί ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα γιά τή μοίρα τους) μέ τό ὀδυνηρό ἀποτέλεσμα νά πεθάνουν ἁπλῶς στούς δρόμους μεγάλοι ἀριθμοί φτωχῶν. Σέ πολλές πόλεις ὁλόκληρες συνοικίες μετατρέπονταν σέ βρωμερές τρῶγλες, ἐξαχρειωμένες ἀπ' τό ἔγκλημα, τό συνωστισμό, τήν ἀρρώστια, τόν ἀλκοολισμό καί τήν πορνεία. Μολονότι τό κίνημα τῶν περιφράξεων κράτησε 2 αἰῶνες, ἔφτασε στό ἀπόγειό του στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 1800. Ἀπ' τά 1800 ὡς τά 1820, περιεφράχθηκαν περισσότερα ἀπό 3 ἑκατομμύρια στρέμματα τῆς Ἀγγλικῆς ὑπαίθρου, μιά ἔκταση σχεδόν ἴση μ' ὅλες τίς περιφράξεις πού ἔγιναν στή διάρκεια τοῦ 17ου αἰώνα. Αὐτοί οἱ σαρωτικοί ξεκληρισμοί χωρικῶν καί κολλήγων, δημιούργησαν μιά τέτοια ἀνθρωποπλημμύρα στίς πόλεις ὥστε, ἀκόμα καί στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, περισσότεροι ἀπ' τό μισό ἐνήλικο πληθυσμό τοῦ Λονδίνου καί κάπου 60 Ἀγγλικῶν καί Οὐαλλικῶν πόλεων, δέν εἶχαν γεννηθεῖ στίς πόλεις ὅπου κατοικοῦσαν.

Στή διάρκεια αὐτῶν τῶν ὀδυνηρῶν χρόνων, ἡ ἐξαχρείωση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ στήν Ἀγγλία πῆρε τρομακτικές διαστάσεις.[1] Σχεδόν ὅλες οἱ παραδοσιακές ἠθικές ἀναστολές, πού εἶχαν προσεκτικά καλλιεργηθεῖ ἀπό αἰῶνες προκαπιταλιστικῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης — συμπεριλαμβανομένων τῶν ἱερῶν πουριτανικῶν ἀξιῶν, πού καθιερώθηκαν ἀπ' τήν ἴδια τήν μπουρζουαζία στή διάρκεια τῆς ἐποχῆς τῆς Μεταρρύθμισης — καταστράφηκαν στή διάρκεια μιᾶς μόνο γενιᾶς. Στίς φτωχογειτονιές καί τίς ἐργατικές συνοικίες, ὁ ἀλκοολισμός κι ἡ ἀκολασία ἔγιναν γρήγορα οἱ φυσιολογικές συνθῆκες ζωῆς. Μιά ἠθική κατάπτωση, μέ τή ραγδαία καταρράκωση τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν, τῆς σεξουαλικότητας, τῆς ἀνθρώπινης ἀλλη-

λεγγύης καί ἀξιοπρέπειας, πού τή συνόδευε, ἀκολούθησε τυφλά τά ἴχνη τῆς ἀστικῆς κατάπτωσης. Δέν πρέπει, ἴσως, νά προκαλεῖ κατάπληξη τό ὅτι ὁ Ἀγγλικός πληθυσμός ἄρχισε νά διογκώνεται μέ ἰλιγγιώδη ρυθμό, παρά τό γενικό ὑποσιτισμό, τίς ἀπαράδεκτες συνθῆκες ἐργασίας καί τίς ἀσύγκριτα κακές κι ἀνθυγιεινές συνθῆκες διαβίωσης στίς συνωστισμένες τρώγλες. Ἡ ἄχαρη σεξουαλική ἔκλυση, πού ἐπικρατοῦσε στίς ἐργατικές συνοικίες, τόσο χαρακτηριστικά ἀνεύθυνη στήν παραμέλησή της τοῦ νεογέννητου, ἀντανακλοῦσε τή συνειδητή ἀνευθυνότητα τῆς μπουρζουαζίας ἀπέναντι στίς συνθῆκες ζωῆς τοῦ ἀνερχόμενου προλεταριάτου. Μολονότι ἡ αὔξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ μπορεῖ μερικά ν' ἀποδοθεῖ στή συρροή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου στίς πόλεις, οἱ ρυθμοί τῶν γεννήσεων ἄρχισαν ν' ἀνέρχονται κι αὐτοί. Στά 1800, ὁ πληθυσμός, τοῦ Λονδίνου ἀνερχόταν σέ λιγότερο ἀπό 1 ἑκατομμύριο κατοίκους. Ὡς τά 1850, αὐξήθηκε στά 2 ἑκατομμύρια καί στήν καμπή τοῦ αἰώνα, ἔφτασε στά 4 ἑκατομμύρια, ἕνα μέγεθος δίχως προηγούμενο μέσα στήν ἀστική ἱστορία. Μέ τά δυσκολίας διοικούμενη στά 1800, ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἀγγλίας εἶχε μετατραπεῖ σ' ἕνα τερατώδη ἀστικό καρκίνο μέσα σ' ἕνα μόνο αἰώνα.

Τό νά ἐξηγήσουμε αὐτή τήν ἀστική παρακμή μέ μιά ἐπιτημητική λέξη ὅπως ἡ «παραμέληση», εἶναι σά νά συγκαλύπτουμε τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἠθική — ἡ ἀνήθικη — κατάσταση πραγμάτων εἶναι μιά θεμελιακή κοινωνική προϋπόθεση ἤ, πιό συγκεκριμένα, μιά ἐγγενής προϋπόθεση τῆς ἀστικῆς οἰκονομικῆς ζωῆς κι ὁμαδοποίησης. Στήν προκαπιταλιστική κοινωνία, ἡ «παραμέληση» θά μποροῦσε νά εἰπωθεῖ ὅτι ἀντανακλᾶ μιά ἀνήθικη κατάσταση πραγμάτων — τήν παραμέληση ἀπό μέρους κάποιου τῶν συγγενῶν του, τῶν μελῶν τῆς φυλῆς, τῆς κοινότητας, ἤ τῆς συντεχνίας του — γιατί ἦταν μιά παραβίαση τῶν a priori κοινωνικῶν σχέσεων πού συγκροτοῦν τήν προσωπική ζωή. Ἡ ἀνθρώπινη ὁμαδοποίηση, ἀπ' τήν ἴδια της τή φύση, ὑποδήλωνε ἀλληλεγγύη μεταξύ ἀτόμων. Κάθε ἄτομο ἀνῆκε σέ μιά βασική κοινωνική μονάδα πού προσδιόριζε τό ἐγώ κι ἀπ' τήν ὁποία τό ἐγώ, μέ τή σειρά του, μποροῦσε ν' ἀξιώσει ἀσφάλεια, φροντίδα καί τά στοιχειώδη ὑλικά μέσα συντήρησης. Ἔξω ἀπ' τίς πολύ ἀσυνήθιστες περιστάσεις καί σέ περιόδους κοινωνικῆς παρακμῆς, αὐτές οἱ ἀξιώσεις ποτέ δέν ἀγνοούνταν ἤ ἀμφισβητοῦνταν ἀπ' τήν κοινότητα.

Ἀλλά ἀφότου οἱ παραδοσιακές, κοινοτικές συνθῆκες ζωῆς, πού 'ταν τόσο πολύ φορτισμένες μέ μυθικό κι ἠθικό περιεχόμενο, διαλύονται ἀπ' τό ἐμπόριο, μετατρεπόμενες σέ μοναδιαῖες, ἀφότου ὁ δεσμός τοῦ γένους, τῆς φυλῆς, τοῦ χωριοῦ διαλύεται μετατρεπόμενος σ' ἕνα χρηματικό δεσμό, τό ἄτομο ἀπογυμνώνεται ἀπό κάθε εὐθύνη ἀπέναντι στήν κοινωνία καί στ' ἄλλα ἄτομα. Ὅλοι οἱ συντεχνιακοί καί κοινωνικοί δεσμοί πρέπει νά ὑποχωρήσουν μπροστά στίς ὠμές

ἀξιώσεις τοῦ ἐγωϊσμοῦ. Πραγματικά, ἡ «αὐτοσυντήρηση», κι ἡ δυναμική τῆς «κοινωνικῆς προόδου» ὁρίζονται μέ βάση τό ἀτομικό συμφέρον ἀποκλείοντας, ἐξ ὁρισμοῦ, τούς καταξιωμένους ἀπ' τό χρόνο, δεσμούς τῆς ἀλληλεγγύης, πού 'ταν τόσο ἀναπόσπαστοι ἀπ' τίς παραδοσιακές κοινωνίες. Ἡ προτεραιότητα τοῦ συντεχνιακοῦ «ἐμεῖς», ἀντικαθίσταται ἀπ' τήν προτεραιότητα τοῦ αὐτάρκους «ἐγώ». Οἱ Λαϊμπνίτσειες μονάδες πού «δέν ἔχουν παράθυρα ἀπ' τά ὁποῖα νά μπορεῖ νά μπεῖ ἤ νά βγεῖ κάτι» γίνονται τά στοιχεῖα τῆς ὁμαδοποίησης — τῆς κοινωνίας, ὄντως, σάν τέτοιας. Ἡ παραμέληση, πού δέν εἶναι αὐτοπαραμέληση, ἀποκτάει τώρα τή φαινομενικά θετική ἀξία ἑνός ἀτομικοῦ συμφέροντος πού, σύμφωνα μέ τούς κανόνες τοῦ παραδοσιακοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὑπηρετεῖ τό γενικό συμφέρον, ὑλοποιώντας τούς δικούς του ἐγωϊστικούς στόχους. Ὁ ὅρος «ἀτομικό συμφέρον» προσφέρει τή λογική αἰτιολογία ἐκείνου πού προσδιορίζεται οὐδέτερα σάν «κοινωνική συμπεριφορά» κι «ἀνθρώπινη ἀλληλεπίδραση». Ἡ παραδοσιακή κοινωνία, τῆς ὁποίας ἡ διαιρεσιμότητα σταματοῦσε σέ κάποιο συλλογικό ἐπίπεδο ὁμαδοποίησης, ἀντικαθίσταται στόν καπιταλισμό μ' αὐτή τή μυθική, στεγανή μονάδα, πού γίνεται τώρα ἡ ἔσχατη «κοινωνική» — ἤ πιό σωστά, ἀντικοινωνική — ὀντότητα. Ἔχοντας διαλύσει ὅλους τούς κοινωνικούς δεσμούς, μετατρέποντάς τους σέ «ἐλεύθερα» κι «ἰδιωτικά» ἄτομα, ὅτι ἀπομένει ἀπ' τή ρητή ἀλληλεξάρτηση τῶν ἀνθρώπων στίς προκαπιταλιστικές κοινότητες, εἶναι μιά «πολιτική συμφωνία», ἤ, ἄν θέλετε, ἕνα «κοινωνικό συμβόλαιο», γιά τήν προστασία τῆς ζωῆς καί τῆς ἰδιοκτησίας — ἕνα «συμβόλαιο» πού ἀποικίζει ἕνα τόσο περιορισμένο χῶρο ὁμαδοποίησης, ὥστε γίνεται ἐγγύηση τῆς παραμέλησης, πέρα ἀπ' ὅρια τῆς δημόσιας τάξης. Πέρα ἀπ' αὐτά τά ὅρια, κάθε παραγωγός εἶναι μιά ὀντότητα γιά τόν ἑαυτό της, πού ἀφοσιώνεται μέ ζῆλο στήν ἐπιδίωξη τῶν δικῶν της ὑποθέσεων. Ἡ γλώσσα τῆς φυσικῆς εἶναι ἐδῶ κατάλληλη: ἡ κοινωνία ὑποβιβάζεται σέ μιά μηχανική Μπραουνική κίνηση μορίων, πού τό καθένα συγκρούεται μέ τ' ἄλλα στήν πορεία τῆς ἀνταλλαγῆς «ἀγαθῶν κι ὑπηρεσιῶν». Φαίνεται σά νά μήν ὑπάρχει καμιά κοινωνική διάσταση κι ἀνάπτυξη σχέσεων μέ τήν παραδοσιακή ἔννοια, ἔξω ἀπό σχέσεις ποσοτικές· οὔτε μᾶς προκαλεῖ κατάπληξη ἡ ἀνακάλυψη ὅτι κι ἡ ἴδια ἡ κοινωνική θεωρία υἱοθετεῖ αὐτή τήν ποσοτικοποίηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων σάν κανόνα τῆς ἔρευνάς της καί μετατρέπεται ἀπό κοινωνική φιλοσοφία σέ κοινωνιολογία.

Ὡστόσο, πέρα ἀπ' αὐτή τή φαινομενικότητα, συμβαίνει μιά ποιοτική κοινωνική ἀνάπτυξη. Ὑποβιβάζοντας κάθε σχέση σ' ἕνα χρηματικό δεσμό, τό κεφάλαιο ἐξαφανίζει ὅλες τίς ἠθικές κι αἰσθητικές ἀνασχέσεις πού κρατοῦσαν κάτω ἀπό ἔλεγχο τήν ἀνάπτυξη προγενέστερων πόλεων. Ἡ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς εὐθύνης, πού 'ταν κάποτε διαισθητική στίς προκαπιταλιστικές κοινότητες, ἀντικαθίστα-

ται ἀπό ἕνα μόνο στόχο: τήν ἁρπαγή. Κάθε ὀντότητα κι ἀνθρώπινη ἱκανότητα γίνεται νοητή σάν πηγή γιά τήν ἄντληση κέρδους: ἡ γῆ, τά δάση, οἱ θάλασσες, οἱ ποταμοί, ἡ ἐργασία τῶν ἄλλων, καί τελικά ὅλες οἱ ἀλήθειες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀπό κεῖνες πού ἐνυπάρχουν στήν οἰκογένεια ὥς ἐκεῖνες πού ἐνυπάρχουν στήν ἴδια τήν κοινότητα. Οἱ νέες βιομηχανικές κι ἐμπορικές τάξεις πέφτουν πάνω στό κοινωνικό σῶμα σάν ἀδηφάγοι λύκοι πάνω σέ μιά ἀβοήθητη λεία, κι ὅτι ἀπομένει ἀπό ἕνα κάποτε ζωντανό ὀργανισμό, εἶναι τά ξεσκισμένα κομμάτια κι οἱ δύσπεπτοι τένοντες, πού φυτοζωοῦν περισσότερο στή μνήμη τῆς κοινότητας, παρά στίς πραγματικότητες τῆς κοινωνικῆς ἐπαφῆς. Ὁ Ἀμερικάνικος ἀστικός χῶρος, μέ τά σκουριασμένα του κονσερβοκούτια, τά σπασμένα γυαλιά, καί τή στάχτη στρωμένη χαοτικά ἀνάμεσα σέ ρίζες κι ἀγριόχορτα, ἀντανακλᾶ σέ μικρογραφία τά λεηλατημένα ὑπολείμματα δασῶν, ὑδάτινων ὁδῶν, ἀκρογιαλιῶν καί κοινοτήτων.

Ἡ κοινωνία κυβερνιέται τώρα ἀπ' τόν ἀνταγωνισμό καί οἱ ποιοτικές μεταβολές στίς κοινωνικές σχέσεις συνίστανται στό γεγονός ὅτι ὁ ἀνταγωνισμός τείνει νά μεταμορφώσει τίς ἀμέτρητες μικρές ἐπιχειρήσεις σέ ὅλο καί λιγότερους συγκεντρωτικούς, βιομηχανικούς κι ἐμπορικούς γίγαντες. Ὅλα τά στοιχεῖα τῆς κοινωνίας ἀρχίζουν ν' ἀλλάζουν. Ὁ ἀστικός, πολιτικός καί πολιτιστικός γιγαντισμός συναγωνίζεται τό βιομηχανικό κι ἐμπορικό γιγαντισμό. Ἡ κοινωνική ζωή παίρνει διαστάσεις πού εἶναι τόσο ἀπομακρυσμένες ἀπ' τήν ἀνθρώπινη κλίμακα καί τόν ἀνθρώπινο ἔλεγχο, ὥστε ἡ κοινωνία παύει νά ἐμφανίζεται σά στέγη τῆς ἀνθρωπότητας. Γίνεται, μᾶλλον, μιά δαιμονιακή δύναμη πού δρᾶ πολύ πάνω ἀπ' τά κεφάλια τῶν ἀνθρώπινων συστατικῶν της, ὑπακούοντας σ' ἕνα νόμο ἀνάπτυξης ὁλότελα ξένο μέ τούς ἀνθρώπινους στόχους. Οἱ πόλεις κι οἱ ἐπαρχίες ἀνάγονται σ' ἕνα αὐτόνομο, ἐθνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, σέ μιά κλίμακα τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς, πού ξεπερνάει κατά πολύ τά ὅρια κατανόησης τῆς κοινότητας. Ἡ πόλη γίνεται ἕνα ἄθροισμα ἀποχαυνωμένων ἀνθρώπων, διασκορπισμένων ἀνάμεσα σέ ψυχρά, ἄχρωμα κτίρια.

Ἡ νέα συντεχνιακή δομή τοῦ ὥριμου καπιταλισμοῦ, διαφέρει βαθιά ἀπ' τήν παραδοσιακή συντεχνιακή δομή. Ἡ μπουρζουάδικη συντεχνιακή δομή συναθροίζει τίς μονάδες, δίχως νά μεταμορφώνει τίς σχέσεις τους μεταξύ τους· ἀνασυγκροτοῦνται σέ μιά ἀνώνυμη ἀγέλη, ὄχι σέ μιά προσωποποιημένη, ἀλληλεξαρτώμενη συλλογικότητα. Τό ἄτομο στερεῖται τήν κυριαρχία πάνω σ' ἐκεῖνες τίς συνθῆκες ζωῆς, πού συνιστοῦν τήν αὐθεντική ἀτομικότητα, δίχως νά κερδίσει τήν ἀμοιβαία ὑποστήριξη πού πρόσφερε ἡ παραδοσιακή συντεχνιακή δομή. Ἡ προσωποποιημένη συλλογικότητα, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπ' τό γένος, τή φυλή καί τή συντεχνία, ἀντικαθίσταται ἀπ' τόν ἀνώνυμο

γραφειοκρατικό θεσμό ἤ φορέα, ὁ ὁποῖος, στό βαθμό πού προσφέρει μιά χρήσιμη κοινωνική ὑπηρεσία, τό κάνει μέ ψυχρή ἀδιαφορία. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ντόν Μάρντιντεϊλ: «Ὑπάρχει μιά συνεχής κατάρρευση τῶν παλιότερων παραδοσιακῶν, κοινωνικῶν κι οἰκονομικῶν δομῶν πού βασίζονται στούς οἰκογενειακούς δεσμούς, τίς τοπικές ἑνώσεις, τήν κουλτούρα, τήν κάστα καί τήν κοινωνική θέση, πού ὑποκαθίστανται ἀπό μιά τάξη βασισμένη σέ ἐπαγγελματικά κι ἐπιτηδευματικά συμφέροντα. Μεταξύ ἄλλων, αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς πόλης πετυχαίνεται μέ τήν ὑποκατάσταση ἔμμεσων, «δευτερευουσῶν» σχέσεων στίς ἄμεσες, προσωπικές, «πρωταρχικές» σχέσεις. Ἡ Ἐκκλησία, τό σχολεῖο κι ἡ οἰκογένεια τροποποιοῦνται. Τό σχολεῖο ἀναλαμβάνει μερικές ἀπ' τίς λειτουργίες τῆς οἰκογένειας. Ἡ ἐκκλησία χάνει τήν ἐπιρροή της τήν ὁποία ἀντικαθιστᾶ ἡ τυπωμένη σελίδα».2

Θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε ὅτι οἱ στενοί, ἐπαγγελματικοί δεσμοί, πού καλλιέργησε ἡ συντεχνία, ἀντικαθίστανται ἀπ' τή γραφειοκρατική χειραγώγηση, πού χαρακτηρίζει τήν ἐργατική ἕνωση· τό παζάρι κι ἡ προσωπική σχέση ἀγοραστοῦ — πωλητοῦ ἔχουν παραχωρήσει τή θέση τους στό ἀπρόσωπο σοῦπερ μάρκετ καί τό μαζικό ἐμπόριο· κι οἱ λαϊκές μορφές λήψης ἀποφάσεων στήν κοινότητα (ὅπως ἡ συνέλευση κι ἡ δημοτική συνάθροιση) ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιά μηχανική ἐκλογική διαδικασία, πού ἐναποθέτει τήν χάραξη τῆς πολιτικῆς στά χέρια προεπιλεγμένων «ἀντιπροσώπων», τῶν ὁποίων οἱ ρίζες στήν κοινότητα εἶναι ἀσήμαντες ἤ ἀνύπαρκτες. Στήν πρώιμη ἐπαναστατική της φάση, ἡ ἀστική κοινωνία θά μποροῦσε νά ἰσχυριστεῖ, ὥς ἕνα ὁρισμένο βαθμό δικαιολογημένα, ὅτι ἐπιδίωκε τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἐγώ ἀπ' τά δεσμά τῆς κάστας, τῆς θρησκευτικῆς πρόληψης καί τῆς αὐταρχικῆς συντεχνιακῆς δομῆς. Σήμερα, στήν ὄψιμή της, κατάφωρα συντεχνιακή φάση, ἡ ἴδια κοινωνία διατηρεῖ τόν ἀτομικισμό τῆς πρώιμής της περιόδου μόνο καί μόνο γιά νά δημιουργήσει ἄτομα δίχως ἀτομικότητα, ἀπομονωμένα ἐγώ δίχως προσωπικότητα.

Ὁ καπιταλισμός εἶναι πρωταρχικά ἕνα οἰκονομικό σύστημα, ὁ δημιουργός τοῦ Homo economicus σέ διάκριση ἀπ' τόν παραδοσιακό Homo cöllectivicus. Ἡ πολιτική κοινωνία εἶναι τό ὑποπροϊόν τῆς οἰκονομικῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, ἀκόμα καί στήν τελευταία σφαίρα, τήν πιό ἱερή ἀπ' ὅλες, ἡ οἰκονομική δραστηριότητα χάνει τή σχέση της μέ τίς ἀνθρώπινες ἀνάγκες. Ἡ παραγωγή γίνεται αὐτοσκοπός, ὠθούμενη ἀνελέητα ἀπ' τόν ἀνταγωνισμό. Ἡ βιομηχανία ἀνταποκρίνεται στίς ὑλικές ἀνάγκες τῆς ἀνθρωπότητας σχεδόν συμπτωματικά· τά ἐμπορεύματα παράγονται γιά ἀνταλλαγή. Τό κεφάλαιο εἶναι ἀδιάφορο γιά τήν κοινωνική τους μοίρα· ὁ παραγωγός δέν ἐνδιαφέρεται γιά τό ἄν τά ἐμπορεύματα εἶναι ὄμορφα ἤ ἄσχημα, διαρκή ἤ σ··ἀρτα,

ἀσφαλή ἢ ἐπικίνδυνα. Τό μόνο πού μετράει εἶναι ἡ πραγματοποίηση τῆς πώλησης κι ἡ ἄντληση ἑνός κέρδους ἔτσι ὥστε νά μπορέσουν νά πραγματοποιηθοῦν περισσότερες πωλήσεις καί ν' ἀντληθοῦν περισσότερα κέρδη, καί νά ξεπεραστοῦν οἱ κίνδυνοι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν πόλη. 'Αφήνοντας στήν μπάντα τά προσχήματα, λίγο ἐνδιαφέρει ἄν ἡ πόλη εἶναι ἄσχημη, ἄν ὑποβιβάζει τούς κατοίκους της, ἄν εἶναι αἰσθητικά, πνευματικά ἢ φυσικά ὑποφερτή. Αὐτό πού μετράει εἶναι ἄν οἱ οἰκονομικές ἐπιχειρήσεις ἀκολουθοῦν μιά τέτοια κλιμάκωση καί γίνονται μέ τόση ἀποτελεσματικότητα, ὥστε νά ἱκανοποιοῦν τό μόνο κριτήριο τῆς μπουρζουάδικης ἐπιβίωσης: τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη.

Δέν μποροῦμε ν' ἀγνοήσουμε τόν καταστροφικό ἀντίκτυπο αὐτοῦ τοῦ κριτηρίου πάνω στήν ἀστική ζωή. Οἱ προκαπιταλιστικές πόλεις περιορίζονταν ἀπ' τήν ὕπαιθρο, ὄχι μόνο ἐξωτερικά, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐλεύθερων πόλεων βρέθηκε ἀντιμέτωπη μέ κοινωνικά, πολιτιστικά κι ὑλικά ἐμπόδια πού ὄρθωσαν ἑδραιωμένα ἀγροτικά συμφέροντα, ἀλλά κι ἐσωτερικά, στό βαθμό πού ἡ πόλη ἀνταπακλοῦσε τίς κοινωνικές σχέσεις τῆς ὑπαίθρου. Ἄν ἐξαιρέσουμε τίς ὄψιμες μεσαιωνικές πόλεις, οἱ ἀνταλλακτικές σχέσεις ποτέ δέν ἦταν ὁλότελα αὐτόνομες· στόν ἕνα βαθμό ἢ τόν ἄλλο, ἔμπαιναν στήν ὑπηρεσία τῆς ὑπαίθρου. 'Αλλ' ἀφότου οἱ ἀνταλλακτικές σχέσεις ἄρχισαν νά κυριαρχοῦν στήν ὕπαιθρο καί νά μεταμορφώνουν τελικά τήν ἀγροτική κοινωνία, ἡ πόλη ἀναπτύσσεται σύμφωνα μέ τή λειτουργία ἑνός ὑπερκοινωνικοῦ νόμου. Ἡ παραγωγή γιά τήν παραγωγή, μεταφρασμένη μέ ἀστικούς ὅρους, σημαίνει τήν ἀνάπτυξη τῆς πόλης σάν αὐτοσκοποῦ — δίχως ὁποιαδήποτε ἐγγενή ἀστικά ἢ ἀνθρώπινα κριτήρια ν' ἀναχαιτίζουν αὐτή τήν ἀνάπτυξη. Τίποτα δέν ἀνακόπτει αὐτή τήν πορεία ἀνάπτυξης, παρά μόνο τά καταστροφικά ἀποτελέσματα τῆς ἴδιας τῆς ἀνάπτυξης. Ἡ «ἐκρηγνυόμενη πόλη», ἀπέχοντας πολύ ἀπ' τό νά διατυπώνει τό κλισέ τῆς «ἀστικῆς ἀναζωογόνησης», προβάλλει τώρα τό πιό κρίσιμο ἱστορικό πρόβλημα τῆς ἀστικῆς ἐξάντλησης. Ἡ ἀστική πόλη ἔχει κι αὐτή ὅρια, ἀλλά αὐτά δέν προέρχονται πιά ἀπ' τή σχέση τῆς πόλης μέ τήν ὕπαιθρο. Προέρχονται ἀπ' τήν ἐπέκταση τῶν ἰδίων τῶν ἀνταλλακτικῶν σχέσεων, πού εἶναι τόσο βασικές γιά τήν ἀστική ἀνάπτυξη, ὅπως τήν ἔχουμε γνωρίσει χιλιάδες χρόνια τώρα.

Τά πιό κατάφωρα ὅρια τῆς ἀστικῆς πόλης εἶναι φυσικά. Οἱ μεγαλύτερες πόλεις τοῦ κόσμου καταρρέουν κάτω ἀπ' τήν ἁπλή κατάχρηση τοῦ μεγέθους καί τῆς ἀνάπτυξης. 'Αποσυντίθενται διοικητικά, θεσμικά καί λογιστικά· εἶναι ὅλο καί πιό ἀνίκανες νά προσφέρουν τίς μίνιμουμ ὑπηρεσίες γιά ἀνθρώπινη κατοικία, προσωπική ἀσφάλεια καί τά μέσα γιά τή μεταφορά τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἀγαθῶν σέ τόπους ὅπου χρειάζονται. Ὁ πιό κατάφωρος, ἴσως, δείκτης ἀναφορικά

μέ τήν ἔκταση αὐτῶν τῶν προβλημάτων, θεωρημένων ἀπό ἀριθμητική ἄποψη, εἶναι τά στοιχεῖα γιά τίς σύγχρονες τάσεις τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Σύμφωνα μέ πρόσφατα στοιχεῖα πού ἐπεξεργάστηκε τό 'Ινστιτοῦτο 'Αστικῆς Γῆς, οἱ ΕΠΑ περιλάβαιναν, πρίν ἀπό μιά δεκαετία 23 «Μεγάλες Μητροπολιτικές Περιοχές» μέ πληθυσμό 1 ἑκατομμύριο κατοίκους ἤ καί παραπάνω, πού κάλυπταν χοντρικά τό 40% τοῦ ἐθνικοῦ πληθυσμοῦ. 'Ως τά 1970, ὑπῆρχαν 29 ἀπ' αὐτές τίς ἀστικές ὀντότητες κι ἡ πληθυσμιακή ἀναλογία τους ἦταν 44%. 'Εκφράζοντας καθαρά τόν πανικό του, τό 'Ινστιτοῦτο προβλέπει ὅτι ἄν οἱ σημερινές τάσεις συνεχιστοῦν (καί δέν ὑπάρχει κανένας λόγος πού νά συνηγορεῖ γιά τό ἀντίθετο), τό ἔτος 2000, περίπου τό 63% τοῦ 'Αμερικάνικου πληθυσμοῦ θά ζεῖ σέ καταθλιπτικά ἀστικοποιημένες περιοχές. "Αν αὐτή ἡ πρόβλεψη εἶναι ἀκριβής, ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν στίς μεγάλες πόλεις — ἀκόμα κι ἄν πάρουμε ὑπόψη τήν πτώση τοῦ δείχτη γονιμότητας — μπορεῖ κάλλιστα νά ὑπερβεῖ τά 180 ἑκατομμύρια· στήν πραγματικότητα, μπορεῖ ἴσως καί νά φθάσει τό μέγεθος τοῦ σημερινοῦ ἐθνικοῦ πληθυσμοῦ.[3]

Θά 'χουμε τήν εὐκαιρία νά ἐξετάσουμε τίς παράδοξες διαστρεβλώσεις πού ὑποδείχνει αὐτή ἡ στατιστική εἰκόνα γιά τήν ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, τήν κατανομή τῶν πόρων καί, τελικά, τήν ἴδια τήν φύση τῆς ἀνθρώπινης ὁμαδοποίησης στό σύγχρονο καπιταλισμό. Γιά τήν ὥρα, εἶναι σημαντικό νά τονίσουμε ὅτι οἱ στατιστικές τοῦ 'Ινστιτούτου, ὅσο κι ἄν φαίνονται «ἐκπληκτικές» στούς συντάχτες τους, δέν ἐκφράζουν τέλεια τίς βαθιές ἀλλαγές πού αὐτή ἡ ἀνάπτυξη ἐπιβάλλει στίς μεγαλύτερες πόλεις τοῦ κόσμου καί τό ἱστορικά διαφορετικό περιεχόμενο πού τούς προσδίνει σάν ἀστικές ὀντότητες. Σήμερα, κάθε πόλη μέ 1 ἑκατομμύριο ἤ περισσότερους κατοίκους — καί στίς ΕΠΑ ὑπάρχουν τουλάχιστον 12 πόλεις καί τά περίχωρά τους, πού ὁ πληθυσμός τους ξεπερνάει τά 2 ἑκατομμύρια — εἶναι ὁ κόμβος γιά μιά τεράστια ἀστική ζώνη πού ἐκτείνεται δεκάδες μίλια πέρα ἀπ' τήν κεντρική της περιοχή, μέσα ἀπό προάστια καί δημοτικές περιφέρειες, πού 'ναι ἀνεξάρτητες μόνο μέ μιά διοικητική ἔννοια. "Αν ἡ λέξη «πόλη» ἔκφραζε παραδοσιακά μιά ξεκάθαρα προσδιορίσιμη αστική ὀντότητα, τότε ἡ Ν. 'Υόρκη, τό Σικάγο, τό Λός "Αντελες — ἤ τό Παρίσι, τό Λονδίνο, ἡ Ρώμη — εἶναι πόλεις μόνο στ' ὄνομα. Στήν πραγματικότητα, εἶναι τεράστιες ἀστικές συσσωρεύσεις, πού χάνουν σταθερά κάθε ξεχωριστή μορφή καί ποιότητα. Πραγματικά, ἐκεῖνο πού ἑνώνει αὐτές τίς πόλεις κάτω ἀπό μιά κοινή ἐπικεφαλίδα, δέν εἶναι πιά οἱ πολιτιστικές καί κοινωνικές εὐκολίες πού ξεχώριζαν κάποτε τήν πόλη ἀπ' τήν ὕπαιθρο, ἀλλά τά κοινά προβλήματα πού σημαδεύουν τήν πολιτιστική τους διάλυση καί κοινωνική κατάρρευση.

Σ' ὅλες αὐτές τίς πόλεις, ἡ συγκοινωνία εἶναι μιά πηγή αὐξανόμενης ἀπογοήτευσης, ἐξαιτίας τῶν ὑπερσυνωστισμένων μέσων δη-

μόσιας μεταφορᾶς καί τῶν λεωφόρων· τείνει νά 'ναι αναξιόπιστη, ἐπικίνδυνη καί νά φθάνει συχνά στά ὅρια τῆς παράλυσης. Ὁ ἀέρας τῶν πόλεων εἶναι σοβαρά μολυσμένος καί τά ἀπόβλητά τους παίρνουν ἀνεξέλεγκτες διαστάσεις. Οἱ διαθέσιμες κατοικίες εἶναι ἐλάχιστες κι ἡ φτηνή κατασκευή ἀπειλεῖ νά μετατρέψει πρόσφατα οἰκοδομημένες κατοικίες σέ πρόωρες τρῶγλες. Ὁ διαχωρισμός πάνω σέ φυλετική ἤ οἰκονομική βάση, αὐξάνεται τόσο πολύ, ἰδιαίτερα στίς Ἀμερικάνικες πόλεις ἐξαιτίας τῆς μαζικῆς συρροῆς μαύρων καί Πορτορικανῶν στίς ἀστικές περιοχές, πού οἱ πόλεις διαιροῦνται ἐσωτερικά σέ ἀμοιβαία ἀποκλειόμενους, ἔντονα ἐχθρικούς θύλακες — λευκοί ἐνάντια σέ μαύρους καί Λατίνους, φτωχοί ἐνάντια σέ εὔπορους καί πλούσιους. Οἱ φόροι καί τά διοικητικά ἔξοδα βρίσκονται κι αὐτά σέ ἄνοδο· στήν πραγματικότητα, οἱ οἰκονομικές κρίσεις ἔχουν μετατραπεῖ ἀπό ἀπομονωμένα ἐπεισόδεια μέ μιά χρόνια δημοσιονομική κατάσταση. Τά ἐγκλήματα πολλαπλασιάζονται σέ σημεῖο πού, ἀκόμα καί σέ προνομιοῦχες περιοχές, ὁ ἀστός κάτοικος νά ζεῖ κάτω ἀπό ἕνα σκοτεινό σάβανο φόβου γιά τήν προσωπική του ἀσφάλεια. Οἱ βιομηχανίες μεταναστεύουν σταθερά ἀπ' τίς μεγαλύτερες πόλεις, ἀφήνοντας πίσω τους ἕνα π α ρ α σ ι τ ι κ ό στρῶμα τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, πού ζεῖ μερικά ἀπό ἐπιδόματα ἀνεργίας, μερικά ἀπ' τό ἔγκλημα, μερικά ἀπ' τήν ἀηδιαστική ἀφθονία τῆς πόλης. Ἡ ἐκπαίδευση βρίσκεται στό σημεῖο ἠθικῆς καί διοικητικῆς κατάρρευσης· τά σχολεῖα, σέ πολλές περιοχές, μοιάζουν μέ ἀναμορφωτήρια, πού τό προσωπικό τους ἀσχολεῖται περισσότερο μέ προβλήματα τάξης καί πειθαρχίας, παρά μέ τήν παιδαγωγική. Τίποτα δέν ἀποκαλύπτει πιό ξεκάθαρα τή συνολική παρακμή τῆς σύγχρονης πόλης, ἀπ' τήν πανταχοῦ παροῦσα βρωμιά καί τά σκουπίδια πού συσσωρεύονται στούς δρόμους, τό θόρυβο καί τό φοβερό συνωστισμό πού κατακλύζουν τίς ἀδικές ἀρτηρίες της, τήν ἀπάθεια τοῦ πληθυσμοῦ της ἀπέναντι στά προβλήματα τῆς πόλης, καί τή φρικαλέα ἀδιαφορία τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι στή σωματική βία πού ἀσκεῖται δημόσια πάνω στ' ἄλλα μέρη τῆς κοινότητας. Στό μεταξύ, οἱ πόλεις συνεχίζουν νά ἐπεκτείνονται — δίχως νόημα ἤ μορφή — παρά τό γεγονός ὅτι γιά πολλά ἀστικά κέντρα τά προβλήματα τῆς ἀνάπτυξης ἔχουν πάρει ἐπικίνδυνες διαστάσεις.

Θά 'ναι ἴσως χρήσιμο νά ἐξετάσουμε μερικά ἀπ' αὐτά τά προβλήματα, ὅπως ἐμφανίζονται στίς δυό κύριες πόλεις τῶν ΕΠΑ: τό Λός Ἄντζελες καί τή Ν. Ὑόρκη. Ἡ οὐρμπανιστική φιλολογία ἔχει τήν τάση νά θεωρεῖ αὐτές τίς πόλεις σάν ἀντίθετες: τό Λός Ἄντζελες σά μιά συγκριτικά νέα πόλη, δίχως μιά ὁρατή παράδοση πού νά διαπλάθει τήν ἀνάπτυξή του· τή Ν. Ὑόρκη σά μιά πόλη ἐπηρεασμένη ἀπό πρότυπα ἑνός προηγούμενου τρόπου ἀστικῆς ζωῆς. Ὡστόσο, ἐπειδή ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἀντίθεση ἴσχυε κάποτε, εἶναι σημαντικό

τό ὅτι, σήμερα, οἱ διαφορές μεταξύ αὐτῶν τῶν δυό πόλεων ἐξαφανίζονται μ' ἕναν γρήγορο ρυθμό. Οἱ δυό πόλεις μαστίζονται ὄχι μόνο ἀπ' τά ἴδια προβλήματα, ἀλλά κι ἡ μορφή τῆς Ν. Ὑόρκης προσεγγίζει σιγά - σιγά ἐκείνη τοῦ Λός Ἄντζελες. Αὐτή ἡ σύγκλιση χαρακτηρίζει ὄχι μόνο ὅλες τίς μεγάλες Ἀμερικάνικες πόλεις, ἀλλά καί τίς πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ, πού οἱ παραδόσεις τους ἀνατρέχουν πίσω στήν κλασσική, οὐμανιστική ἐποχή τῆς ἀστικῆς ἀνάπτυξης.

Τό σύγχρονο Λός Ἄντζελες, ἀπό μιά ἄποψη, ἔχει ζωή μόνο μερικῶν δεκαετιῶν. Ἡ πόλη ἔχει γίνει τόσο μεγάλη, μέσα σέ τόσο σύντομο χρόνο, ὥστε διατηρεῖ μόνο τά ἴχνη ἑνός ἀστικοῦ κέντρου, παρά τίς πρόσφατες προσπάθειες ν' ἀναζωογονηθεῖ ἡ ἀσαφής κεντρική περιοχή του. Ἡ σκληρή πραγματικότητα μᾶς ὑποχρεώνει νά θεωρήσουμε αὐτή τήν ἀστική ὀντότητα σάν τήν ἴδια ἀκριβῶς τήν ἀντίθεση μιᾶς αὐθεντικῆς κοινότητας. Ἡ πόλη εἶναι στήν πραγματικότητα μιά περιφέρεια· ἕνα φανταστικό συνονθύλευμα φτηνῶν οἰκοδομημάτων, ἐκτυφλωτικοῦ φωτός ἀπό νέον, τεράστιων σοῦπερ μάρκετ, χυδαία στολισμένων σταθμῶν ἀεριόφωτος, κι ἑλικοειδῶν αὐτοκινητόδρομων, γιά τήν κυκλοφορία ὀχημάτων. Ἡ ἐπίσημη περιοχή τῆς πόλης τῶν 464 τετραγωνικῶν μιλίων, σάν τόν ἐπίσημο πληθυσμό της τῶν 2,8 ἑκατομμυρίων, εἶναι ἕνας ἀστικός μῦθος. Στήν πραγματικότητα τό Λός Ἄντζελες καλύπτει μιά ἔκταση σχεδόν 5.000 τετραγωνικῶν μιλίων, ἀπ' τήν ἀκτή ὥς τά βουνά τῆς Σάντα Μόνικα, καταπίνοντας δεκάδες «ἀνεξάρτητες κοινότητες» καί κοινοτικές περιοχές. Ἕνα καιρό, φαινόταν ὅτι τό ὀρεινό σύμπλεγμα θά πρόσφερε ἕνα φυσικό ἐμπόδιο στήν ἀστική ἐπέκταση. Τά τελευταῖα χρόνια, ὅμως, νέα πλοκάμια τοῦ Λός Ἄντζελες ἔχουν ἁπλωθεῖ σχεδόν σέ κάθε κατεύθυνση, διεισδύοντας στήν ἔρημο Μοτζέιβ, 75 μίλια μακριά, καταπατώντας ἀκόμα καί τήν περιοχή τοῦ Πάλμ Σπρίγκς καί τήν πεδιάδα Κοουτσέλα. Πάνω ἀπό 7 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι κατοικοῦν στό Λός Ἄντζελες — τήν πρότυπη, μητροπολιτική, στατιστική περιοχή τοῦ Λόγκ Μπῆτς — ἕναν ἀστικό καρκίνο τριπλάσιο σέ μέγεθος ἀπ' τό νησί τῆς Ρόδου.

Ἡ τερατομορφία αὐτῆς τῆς μητροπολιτικῆς περιοχῆς ἔχει ἕνα χαρακτηριστικό ἀποτέλεσμα: ἡ καθαυτό πόλη δέ χρησιμοποιεῖται μέ ὁποιαδήποτε ἀνθρώπινη ἔννοια. Εἶναι ἁπλῶς ἕνας τόπος ἐργασίας. Οἱ ἄνθρωποι δέν περπατοῦν κατά μῆκος τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ του, οὔτε συγκεντρώνονται στίς πλατεῖες του. Βλέπουν συνήθως τό Λός Ἄντζελες μέσα ἀπ' τό παρμπρίζ τοῦ αὐτοκινήτου τους. Ἐξαιτίας τοῦ τεράστιου μεγέθους τῆς πόλης, τό αὐτοκίνητο εἶναι τό βασικό κι ἀναπόφευκτο συγκοινωνιακό μέσο: ἕνα 95% περίπου τῶν μεταφορῶν μέσα στή μητροπολιτική περιοχή, γίνεται μέ τό αὐτοκίνητο. Ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι σέ κάθε 2,5 ἀνθρώπους ἀντιστοιχεῖ ἕνα αὐτοκίνητο, σέ ἀντίθεση μέ τούς 3,5 στό Ντητρόιτ, τήν πρωτεύουσα τῶν αὐ-

τοκινήτων τῶν ΕΠΑ. Κι αὐτά τ' αὐτοκίνητα χρησιμοποιοῦνται καθημερινά, μεταφέροντας τούς μισθωτούς στίς δουλειές τους, τά παιδιά στά σχολεῖα καί τούς ἀγοραστές στά τοπικά καταστήματα. Περίπου τό 60% τοῦ ἐδάφους τοῦ κέντρου τῆς πόλης, εἶναι ἀφιερωμένο σέ χώρους παρκαρίσματος, δρόμους καί γκαράζ, πρόσθετα στή σημαντική ἔκταση πού καταλαμβάνεται ἀπό τήν πληθώρα βενζινάδικων καί συνεργείων.

Δέν ἀρκεῖ νά ποῦμε ὅτι τό Λός Ἄντζελες εἶναι ἕνα ὑπεραναπτυγμένο προάστιο, πού ἡ δημιουργία του ἔγινε δυνατή χάρη στά αὐτοκίνητα καί τούς αὐτοκινητόδρομους, γιατί αὐτό ὑποδηλώνει ὁρισμένες φυσικές χάρες — δέντρα, θάμνους καί ξέφωτα — πού ἔχουν δευτερεύουσα ἀξία γιά τή μητρόπολη τῆς Ν. Καλιφόρνιας. Στό Λός Ἄντζελες, τό αὐτοκίνητο δέν εἶναι μόνο ἕνα μεταφορικό μέσο, ἀλλά καί μιά πνευματική νοοτροπία πού διαπλάθει τήν εὐαισθησία τοῦ πολίτη ἀπέναντι στό περιβάλλον του, τόν τρόπο ζωῆς του καί τήν ἀντίληψη τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου... Ἡ ψυχή τοῦ κατοίκου τοῦ Λός Ἄντζελες εἶναι τόσο δοσμένη στό αὐτοκίνητο, πού μιά πρόταση νά ἱδρυθεῖ ἕνα μαζικό συγκοινωνιακό σύστημα γιά τήν πόλη, ἀπορρίφτηκε πανηγυρικά σ' ἕνα λαϊκό δημοψήφισμα. Τό νά ταξιδεύεις 50 ἤ 60 μίλια γιά νά πᾶς σ' ἕνα ἑστιατόριο τῆς ἐκλογῆς σου — ὁδηγώντας, ἴσως, 2 ὧρες προχειμένου νά σκοτώσεις τόν καιρό σου σέ κάποιο ἀπ' αὐτά — δέν εἶναι συχνά ἕνα ζήτημα πιό ἀμφισβητήσιμο ἀπ' τό νά διανύεις καθημερινά μιά μικρότερη ἀπόσταση, πηγαίνοντας καί φεύγοντας ἀπ' τή δουλειά σου. Οἱ 4 ρόδες τοῦ αὐτοκινήτου, ὁ θόρυβος τῆς κυκλοφορίας στόν αὐτοκινητόδρομο, ὁ χῶρος πού περικλείνεται ἀνάμεσα στό παρμπρίζ καί τό πίσω παράθυρο, γίνονται τά βασικά στοιχεῖα ἑνός ἀστικοῦ χώρου, πού βρίσκει τό ἀντίστοιχό του στό σπίτι, πού ἀποτελεῖ δηλαδή, μιά προέκταση τοῦ γκαράζ. Αὐτός ὁ μηχανοποιημένος, εὔπλαστος καί σχεδόν στεγνός κόσμος, ἀμβλύνει τό φυσικό γοῦστο τοῦ κατοίκου τοῦ Λός Ἄντζελες· τό ὁμοίωμα τοῦ ὀργανικοῦ τείνει νά ὑποκαθιστᾶ τό πραγματικό. Δίχως νά προκαλεῖ κατάπληξη, ἀνακαλύπτουμε ὅτι οἱ ἀρχές τοῦ Λός Ἄντζελες τοποθέτησαν πλαστική «βλάστηση» καταμῆκος μιᾶς λουρίδας τοῦ αὐτοκινητόδρομου, γιά ν' ἀντικαταστήσουν τ' ἀγριόχορτα πού ἐξαφανίζονταν ἀπ' τή ρύπανση τοῦ ἀέρα. Ὁ λόγος γι' αὐτό τό ἐμπνευσμένο πείραμα δέν ἦταν ἡ μείωση τῶν δαπανῶν· πραγματικά, θά 'ταν πιό δαπανηρό νά καθαρίζουν μέ ἠλεκτρική σκοῦπα τό συνθετικό προϊόν, παρά ν' ἀντικαθιστοῦν περιοδικά τήν πραγματική βλάστηση. Ὅσο δύσκολο κι ἄν εἶναι νά τό πιστέψουμε, οἱ τοπικές ἀρχές σκέφτηκαν ὅτι τά «πλαστικά» φυτά ἦταν πιό «ἑλκυστικά» ἀπ' τά πραγματικά.

Οἱ ἐξατμίσεις ἑκατομμυρίων αὐτοκινήτων, δημιουργοῦν προβλήματα ρύπανσης τοῦ ἀέρα στό Λός Ἄντζελες — μιά πόλη πού

μαστίζεται, όπως είναι γνωστό, άπό άπότομες μεταπτώσεις τής θερμοκρασίας καί φωτοχημική ομίχλη. Στό ζελατινένιο κόσμο τής Ν. Καλιφόρνιας, ή άντιμετώπιση αύτοῦ τοῦ προβλήματος, παίρνει τίς διαστάσεις ένός τεχνοκρατικοῦ έφιάλτη. Ὁ μόνος διοικητικός θεσμός πού στέκει στό Λός Ἄντζελες, είναι ή περιφερειακή Ἐπιτροπή Ρύπανσης τοῦ Ἀέρα — ένας φορέας πού συγκροτήθηκε γιά ν' άσχοληθεῖ μ' ένα ένδεχόμενα θανάσιμο περιβάλλον. Ὁ δημοτικός μηχανισμός τοῦ Λός Ἄντζελες μπορεῖ ν' άπλώνεται σάν τήν ΐδια τήν πόλη, ή κουλτούρα του μπορεῖ νά 'ναι τόσο διάχυτη όσο καί τό άστικό του κέντρο, άλλά ή πόλη άποκτάει άστική συνοχή κι ένεργητικότητα μόνον όταν άναγκάζεται ν' άντιμετωπίσει τά περιβαλλοντολογικά άποτελέσματα τής ίδιότυπης μορφής τής άστικής του κατάπτωσης. Αύτή ή Ἐπιτροπή έχει τεράστιες έξουσίες. Τό τριφασικό της σύστημα «άνίχνευσης τής ομίχλης», συνεπάγεται ότι μπορεῖ νά σταματήσει ούσιαστικά όλη τήν κυκλοφορία, τή βιομηχανική δραστηριότητα κι άκόμα καί τήν παραγωγή ένεργείας. Πιθανῶς, άν ό τελικός συναγερμός — μιά «γενική κατάσταση άνάγκης» — άποτύχαινε ν' άντιμετωπίσει μιά κρίση ρύπανσης, οί κάτοικοι τοῦ Λός Ἄντζελες μπορεῖ νά χρησιμοποιοῦσαν τ' αύτοκίνητά τους γιά νά καταφύγουν στά βουνά ή άλλοῦ κι όπως ύπόδειξε πικρόχολα ένας άνώνυμος δημοσιογράφος τοῦ περιοδικοῦ «Τάιμς», ένα σμῆνος άεροπλάνων θά μποροῦσε «νά πετάξει πάνω άπ' τήν πόλη καί νά τή ραντίσει μέ Μιλτάουν».

Σέ μιά μητρόπολη τόσο τεράστιων διαστάσεων όπως τό Λός Ἄντζελες, θά 'ταν παράλογο νά μιλήσουμε γιά μιά δημοτική κυβέρνηση, πού νά 'χει κάποιο νόημα. Πιό σωστά, θά μπορούσαμε νά περιγράψουμε τό διοικητικό μηχανισμό τής πόλης σά μιά άπρόσωπη, κρατική έξουσία, τόσο άπομακρυσμένη, άπό πολλές άπόψεις, άπ' τά άμεσα προβλήματα τῶν κατοίκων της, όσο κι ή έθνική κυβέρνηση, πού βρίσκεται χιλιάδες μίλια μακριά.

Πολύ λίγα πράγματα ύπάρχουν γιά νά γεφυρώσουν τό χάσμα άνάμεσα στό μέσο πολίτη, πού έπιδιώκει τά δικά του συμφέροντα, καί μιά γιγάντια, κυβερνητική γραφειοκρατεία, πού άκολουθεῖ τό δικό της νόμο τής ζωής. Σπάνια άγαπάει κανείς αύτή τήν πόλη, έκτός ίσως άπό κείνους πού κερδίζουν άπ' αύτή, όπως οί κτηματομεσίτες, οί πολιτικοί κι οί έπιχειρηματίες. Κι άκόμα κι αύτοί προτιμᾶνε συχνά νά μήν μένουν έκεῖ. Οί παιάνες γιά τό κλίμα, τά βουνά, τά δάση καί τή γεωργία τής Καλιφόρνιας — άποκλείουν συχνά τό Λός Ἄντζελες. Ἡ μητρόπολη είναι περισσότερο έπιδεικτική παρά ζωντανή, νευρωτική μᾶλλον παρά ένεργητική καί, πάνω άπ' όλα, καταστροφικά μεγάλη — μεγάλη μέ τήν έννοια ότι έχει κατασκευαστεῖ μαζικά, έχει συναρμολογηθεῖ φτηνά καί πρόστυχα· οί άνθρώπινες ίδιότητες της πνίγηκαν άπ' τήν πνευματική κι άστική μιζέρια.

'Αντίθετα, ἡ Ν. Ὑόρκη ζωντανεύει μιά κάποια ἀνάμνηση ἀφοσίωσης στήν πόλη. Ἄν τό Λός Ἄντζελες εἶναι μητροπολιτικό, ἡ Ν. Ὑόρκη εἶναι κοσμοπολίτικη. Τό ἀνατολικό μέρος τῆς πόλης διατηρεῖ μιά σπάνια Εὐρωπαϊκή γεύση, πού ἀντανακλᾶ τή μεγαλύτερη ἡλικία, σταθερότητα καί πολιτιστική ἑτερογένειά της. Προτοῦ ἡ αὔξηση τῆς ἐγκληματικότητας στούς δρόμους, ἀρχίσει νά κλείνει μέσα στό σπίτι τους τούς κατοίκους μετά τό σούρουπο, οἱ κάτοικοι τῆς Ν. Ὑόρκης, περπατοῦσαν περισσότερο — τόσο πνευματικά ὅσο καί φυσικά. Ἡ πόλη εἶχε τίς δικές της χάρες: τίς ξεχωριστές ἐθνικές γειτονιές, τήν ποικιλία τῶν θεαματικῶν της ἐμπειριῶν. Τό κεντρικό καί τό κάτω Μανχάταν, σέ ὀξεία ἀντίθεση μέ τό κεντρικό Λός Ἄντζελες, συγκέντρωναν τούς ντόπιους καθώς καί τούς τουρίστες σ' ἕνα πολιτιστικό κι ἐμπορικό ξεφάντωμα. Παρά τήν φθίνουσα φήμη της, ἡ Ν. Ὑόρκη ἐξακολουθεῖ νά 'ναι τό ἐκδοτικό, θεατρικό καί φιλολογικό κέντρο τῶν ΕΠΑ, ἕνα προϊόν τῆς κοσμοπολίτικης σκοπιᾶς τους. Διαθέτει μιά πληθώρα βιβλιοπωλείων, ἕνα μεγάλο ἀριθμό πανεπιστημίων, καί πολλά στέκια ὅπου συχνάζουν ἀπαιτητικοί ἐπαγγελματίες καί δημιουργικοί ἐκκεντρικοί. Χρόνο μέ τό χρόνο, ὅμως, ἡ πολιτιστική φήμη τῆς πόλης φθίνει, καί σάν ἀστική ὀντότητα, ἡ Ν. Ὑόρκη ἀντιμετωπίζει τά ἴδια πολιτικά, λογιστικά κι οἰκονομικά προβλήματα, πού ἀντιμετωπίζει τό Λός Ἄντζελες. Τό Κουήνς, τό πιό πρόσφατα ἐποικισμένο ἀπόκεντρο προάστιο τῆς Ν. Ὑόρκης, ἀναπαράγει, ἤδη, μερικά ἀπ' τά πιό ἀποκρουστικά χαρακτηριστικά τῶν πιό πυκνοκατοικημένων περιοχῶν τοῦ Λός Ἄντζελες: τίς μακριές, πλατιές, ἄχρωμους λεωφόρους πού εἶχαν σχεδιαστεῖ πρωταρχικά γιά τήν κυκλοφορία αὐτοκινήτων, τίς ἀρχιτεκτονικά κακόγουστες, ψηλές πολυκατοικίες, τίς παρόδους πού στολίζονται μέ ὁμοιόμορφες διόροφες κατοικίες, τόν μουντό ὁρίζοντα πού φτάνει ὥς τίς ἀπόμακρες ἄκρες τοῦ Μανχάταν, στή μιά κατεύθυνση, καί τό ξέφωτο τοῦ κόλπου τῆς Τζαμάϊκα, στήν ἄλλη.

Ἡ αὐξανόμενη ἐξομοίωση τῆς Ν. Ὑόρκης μέ τό Λός Ἄντζελες, συνέβηκε σταδιακά. Τήν ἐποχή ἀκόμα τοῦ Β' Παγκόσμιου Πόλεμου, ἡ Ν. Ὑόρκη συνέχιζε νά διατηρεῖ μιά ζωντανή σχέση ἀνάμεσα στά πολιτιστικά της κέντρα στό Μανχάταν καί τίς ἀπόκεντρες, κατοικημένες περιοχές της. Οἱ δῆμοι διατηροῦσαν τίς γραφικές, ἐθνικές γειτονιές τους κι ὡστόσο συνδέονταν μ' ἕνα πολύ ἐξυπηρετικό σύστημα δημόσιας συγκοινωνίας μέ τίς κεντρικές περιοχές. Ἡ περιφέρεια τῆς πόλης, ὅπου τερμάτιζαν οἱ ὑπόγειες κι οἱ ἐναέριες γραμμές, σχημάτιζε μιά πράσινη, ἀνοιχτή ἔκταση, πού ὁριοθετοῦσε ξεκάθαρα τήν καθαυτό πόλη ἀπ' τίς πόλεις τοῦ βόρειου κι ἐξοχικοῦ Λόγκ Ἄιλαντ. Αὐτές ἦταν οἱ μαγευτικές τοποθεσίες ἐκδρομῶν κι ἀναψυχῆς, πού προσέλκυαν τούς ἀστούς κάτοικους ἀπ' ὅλα τά μέρη τῆς πόλης τά σαββατοκύριακα, ἕνα ἀναζωογονητικό κατάλοιπο τῆς

υπαίθρου, πού πρόσφερε μιά γοητευτική άντίθεση σέ σχέση μέ τίς πιό πυκνοκατοικημένες περιοχές. Μέσα σέ λιγότερο διάστημα άπό μιά δεκαετία, αυτές οί άξιαγάπητες περιοχές γέμισαν μέ έπεκτάσεις προαστίων, φτηνής κατασκευής, μέ πυκνότητα κάλυψης 7 σπίτια, κατά μέσο όρο, στό στρέμμα. Έδώ, καθώς ή έπέκταση προχωρούσε ολόκληρα μίλια πιό πέρα, συγχωνευόμενη μέ τίς κωμοπόλεις πού περιτριγύριζαν τήν πόλη, ή αστική ετερογένεια αντικαταστήθηκε άπ' τήν ομοιογένεια τών προαστίων, ό υπόγειος άπ' τούς περιφερειακούς σιδηρόδρομους καί τό αυτοκίνητο έγινε ένα αύξανόμενα σημαντικό χαρακτηριστικό τής τοπικής ζωής. Στά μέσα τής δεκαετίας τού 1950, άπόμεναν άκόμα μόνο 30.000 στρέμματα ακάλυπτης γής ανάμεσα στά 319 τετραγωνικά μίλια τών επίσημων ορίων τής Ν. Υόρκης, πού περισσότερα άπ' τά μισά βρίσκονται στό νησί Στέιτεν.

Ή δεκαετία τού 1960 έγκαινίασε ένα άλλο στάδιο: ή περιοχή πέρα άπ' τίς παρυφές τών προαστίων τής πόλης, ήταν λιγότερο πυκνοκατοικημένη. Ένα πιό άκριβό είδος σπιτιού εμφανίστηκε σέ γή χωρισμένη σέ οικόπεδα μισού στρέμματος ή καί περισσότερο. Αυτή ή ανάπτυξη, πού συνεχίζεται άκόμα, έχει γεννήσει μιά ολότελα νέα κοινωνική γεωγραφία· μιά κουλτούρα πού βασίζεται στό αυτοκίνητο, τό εμπορικό κέντρο τού προάστιου, κι ένα πληθυσμό υψηλού εισοδήματος, πού εξαρτιέται άπ' τήν πόλη οικονομικά, άλλά είναι ολότελα αποκομμένος άπ' αυτή πολιτιστικά. Έδώ, 20 ή 30 μίλια μακριά άπ' τήν πλατεία Τάιμς, «αναπτύσσεται ένας τύπος αστικής περιοχής, πού δέν έχει προηγούμενο στήν ανατολική Βόρεια Αμερική: μιά εισαγωγή άπ' τήν καθολική εξάπλωση τού Λός Άντζελες», παρατηρεί ό Πήτερ Χώλ. «Εξαρτιέται σχεδόν ολοκληρωτικά άπ' τό αυτοκίνητο, γιατί ένα αναπτυγμένο σωστά σιδηροδρομικό δίχτυο, ή άκόμα καί μιά έπαρκής συγκοινωνία μέ έξπρές λεωφορεία, δέν είναι πιά οικονομική. Αυτός πού ταξιδεύει καθημερινά μέ προορισμό τό Μανχάταν, πρέπει νά διανύσει μεγάλες αποστάσεις γιά νά φθάσει σ' ένα περιφερειακό σιδηροδρομικό σταθμό· ή γυναίκα του χρειάζεται ένα δεύτερο αυτοκίνητο γιά τό μακρύ ταξίδι ώς τό εμπορικό κέντρο. Οί πρώτες επεκτάσεις τείνουν νά συγκεντρώνονται γύρω άπό μή πολυσύχναστες διαβάσεις στούς αυτοκινητόδρομους· άλλά αυτό θά 'ναι δυνατό μόνο γιά λίγους προνομιούχους. Καί χάνοντας τά παραδοσιακά πλεονεκτήματα τής αστικής ζωής, οί νέοι κάτοικοι τών προαστίων δέ θ' αποκτήσουν ούτε τήν πλήρη μοναξιά τής εξοχής. Σίγουρα, δέ θά μπορούν συνήθως νά χρυφοκοιτάνε τά σπίτια τών γειτόνων τους μέσα άπ' τά δέντρα, άλλά θά ζούν, μολοντούτο, σέ δεκαπλάσια πυκνοκατοικημένες περιοχές. Αυτός ό νέος τύπος προαστίου χρειάζεται ένα νέο όνομα. Μερικοί Αμερικάνοι τόν ονομάζουν «εξάστιο». Ή Ένωση Περιφερειακού Προγραμματισμού τόν έχει βαφτίσει «εξαπλωμένη πόλη».4

Γιά τούς κατοίκους τῆς «ἐξαπλωμένης πόλης» ἡ Ν. Ὑόρκη ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ζωηρῆς ἐχθρότητας. Μολονότι ἐξαρτιοῦνται ἀπ' τήν πόλη γιά τά μέσα ἐπιβίωσης, εἶναι ἐπιλήσμονες στά ἀστικά της προβλήματα, ἀνυπόμονοι μέ τίς ἐλλείψεις της, ἄπιστοι στά πολιτικά της συμφέροντα, κι ἀπελπιστικά ἔντρομοι μήπως οἰκειοποιηθεῖ τούς θύλακές τους. Εἶναι, στήν πραγματικότητα, Νεοϋορκέζοι, κι ἡ εὐημερία τους ἐξαρτιέται ἀπ' τήν πόλη, ἀλλά τό μίσος τους γι' αὐτή εἶναι τόσο τοπικιστικό καί σωβινιστικό, ὅπως ἡ ἐχθρότητα πού νιώθει ὁ ἐπαρχιώτης γιά ὅλες τίς μεγάλες πόλεις. Ἀποκομμένοι ἐξαιτίας τῆς διαμονῆς τους ἀπ' τή φορολογική βάση πού τροφοδοτεῖ τίς βασικές ὑπηρεσίες τῆς πόλης, προσφέρουν μόνο μιά ἐλάχιστη συνεισφορά στά ἔσοδά της. Τό ἀσυνείδητο μίσος πού αὐτοί — κι οἱ κάτοικοι τῶν προαστίων γενικά — νιώθουν ἀπέναντι στήν πόλη, βρίσκει μιά διεστραμμένη ἔκφραση στούς ἀντιπροσώπους πού στέλνουν στήν πολιτειακή βουλή: ἀντιδραστικοί πού 'ναι ὑπεύθυνοι γιά τά πιό μνησίκακα μέτρα ἐνάντια στή Ν. Ὑόρκη.

Ὡστόσο, αὐτοί οἱ κάτοικοι τῶν προαστίων καί τῶν ἐξαστίων μπλοκάρουν τούς δρόμους τῆς πόλης μέ τ' αὐτοκίνητά τους· πλημμυρίζουν τούς ὑπόγειους σιδηροδρόμους της, συντελώντας, σ' ἕνα μεγάλο βαθμό, στή συμφόρηση τοῦ συστήματος δημόσιων μεταφορῶν, κι ἐπιβαρύνουν δυσβάστακτα τίς ὑπηρεσίες της. Κατά δεκάδες χιλιάδες μπαίνουν στήν πόλη μέ τ' αὐτοκίνητα, γεμίζοντας τούς δρόμους της κι ὑπερβαρύνοντας τίς εὐκολίες της γιά παρκάρισμα· πάνω ἀπό 150.000 φθάνουν καθημερινά στήν κεντρική της περιοχή μέ τούς περιφερειακούς σιδηρόδρομους καί τεράστιοι ἀριθμοί γεμίζουν τούς ὑπόγειους στίς ἀφετηρίες ἤ τίς ἀφετηρίες τῶν λεωφορείων καί τῶν σιδηροδρόμων γιά μικρές διαδρομές. Εἰσρέουν μέσα στήν τεράστια μάζα, πού ξεπερνάει τό 1,6 ἑκατομμύριο, ἡ ὁποία γεμίζει τά κτίρια γραφείων τῆς πόλης, τούς ἐργοστασιακούς τόπους, καί τά καταστήματα λιανικῆς πώλησης τῆς 61ης Ὁδοῦ, πού εἶναι ἴσως ἡ πιό συμπιεσμένη καί συνωστισμένη ἐπιχειρηματική περιοχή τοῦ κόσμου. Σέ μιά πόλη, πού τό συγκοινωνιακό της σύστημα εἶναι ἤδη συνωστισμένο καί παραφορτωμένο σέ ἀπάνθρωπο βαθμό, προσθέτουν τήν ἀποφασιστική αὔξηση πού τό μετατρέπει σέ χρόνια κρίση.

Εἶναι ξένοι ἀπέναντι σ' αὐτή τήν πόλη, ὄχι μόνο ἐξαιτίας τῆς ζωηρῆς τους ἀπιστίας στά συμφέροντά της, ἀλλά, πράγμα πού εἶναι τό πιό σημαντικό, κι ἐξαιτίας τῆς ἀδιαφορίας τους γιά τήν ἀγωνία της. Οἱ περιφερειακοί σιδηρόδρομοι, τά λεωφορεῖα καί τ' αὐτοκίνητα πού περνᾶνε ἔξω ἀπ' τά πολλαπλασιαζόμενα γκέττο τῆς Ν. Ὑόρκης, εἶναι θύλακες μιᾶς ξένης κουλτούρας, πού βρίσκεται σέ ἀμοιβαῖο πόλεμο μέ τό ἀστικό περιβάλλον. Γιά τόν κάτοικο τοῦ γκέττο, αὐτά τά ὀχήματα δέν εἶναι μεταφορικά μέσα, οὔτε οἱ ἄνθρωποι πού τά χρησιμοποιοῦν εἶναι ἁπλοί ξένοι· εἶναι οἱ ἀνεξάρτητοι ξέ-

να σάν έχθρά. Τό άρχαϊκό μίσος κι ό φόβος τοῦ ξένου, τοῦ παρείσακτου, πού εἶναι ἀναγκαστικά ἕνας ἐχθρός, προτοῦ ἡ φιλία του ἐπικυρωθεῖ καί τελετουργικά, ἀναβλύζει σάν πανάρχαιος μύθος μέσα ἀπ' τό ἀστικό περιβάλλον, πού ἦταν παραδοσιακά ὁ καταλύτης ὅλων αὐτῶν τῶν μύθων — τήν πόλη πού ἀντικατάστησε τούς δεσμούς τῆς αἱματοσυγγένειας μέ τούς πολιτικούς δεσμούς, τόν κόσμο τῆς ἐπαρχιώτικης ἄγνοιας μέ τόν κόσμο τῆς ἀστικῆς κουλτούρας. Τώρα δέν ὑπάρχει καμιά τελετουργία γιά νά διαλύσει αὐτή τήν ἀρχαϊκή ἀποξένωση, γιατί ὁ ξένος δέν προσφέρει καμιά φιλία — ἁπλῶς τό προγονικό αἴσθημα τοῦ φόβου καί τοῦ πανικοῦ, ὅταν τά μαῦρα πρόσωπα συναντᾶνε τά λευκά, τά καλοθρεμμένα σώματα τά ὑποστιτιζόμενα, ἀκόμα κι ἄν αὐτό συμβαίνει μόνο μέσα ἀπ' τά τζάμια ἑνός τραίνου ἤ ἑνός αὐτοκινήτου. Ἡ ἀπόσταση πρέπει νά διατηρηθεῖ σά μιά οὐδέτερη ζώνη ἀνάμεσα σέ ἀντιμαχόμενους στρατούς. Τό ὄχημα πού μεταφέρει τόν προαστιώτη καί τόν ἐξαστιώτη στήν πόλη δέν εἶναι ἕνας πολιτιστικός θύλακας, ἀλλά ἕνα φρούριο.

Πρέπει, ἄραγε, νά κατηγορηθοῦν οἱ ξένοι πού βρίσκονται μέσα στό ἀστικό περιβάλλον, γιά κάτι περισσότερο ἀπ' τήν κοινή τάση τῆς ἔλλειψης εὐαισθησίας, πού διαποτίζει τήν ἀστική κοινωνία; Αὐτός ὁ τραγικός, ἀπάνθρωπος κόσμος δέν εἶναι δικό τους δημιούργημα, καί τά προσφιλή τους συμφέροντα εἶναι ἀμφίβολης κυριότητας. Ἡ καπιταλιστική ἀγορά, μέ μιά ἀδυσώπητη λογική πού θά ἀποικιοποιοῦσε ὅλο τόν κόσμο ἄν μποροῦσε, ἀνάγει ἁπλῶς τήν ἀποξένωση ἀπ' τό ἀτομικό ἐπίπεδο τῆς σχέσης ἀγοραστῆ—πωλητῆ, στό ἀστικό ἐπίπεδο τῆς σχέσης τοῦ γκέττο. Μιά πραγματική κοινότητα δέν μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεῖ ἀπό μονάδες καί, στό βαθμό πού οἱ μοναδιαῖες σχέσεις διαβρώνουν ὅλες τίς ἄλλες σχέσεις καί τίς μεταμορφώνουν, ἀναπαράγονται ἁπλῶς σάν ἀθροίσματα μονάδων. Στή λέξη «γκέττο», πού προσδιορίζει ὅλο καί πιό πολύ τά ἐσωτερικά ὅρια τῆς ἀστικῆς πόλης, πρέπει νά δοθεῖ ἕνα πλατύτερο νόημα ἀπ' αὐτό πού ἔχει σήμερα. Ἡ ἐξωτερική ἀκτινοβολία πού ἐκπέμπεται ἀπ' τούς πολιτικούς πυρῆνες τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, καταγράφεται σάν ἕνα φάσμα αὐξανόμενα στερημένων ἤ φαινομενικά προνομιούχων γκέττο: τά ὑλικά στερημένα μαῦρα καί Πορτοριχάνικα γκέττο στά κεντρικά μέρη τῆς πόλης (πού λαμπρύνονται ἀπ' τούς καλο - ἀστυνομευόμενους θύλακες τρομοκρατημένων λευκῶν)· τά ὑλικά πιό πλούσια, ἀλλά πνευματικά στερημένα στρώματα τῶν προαστίων, πού τά ἑνώνει ἡ ἀποστροφή τους γιά τήν καθαυτό πόλη καί, τελικά, ἐκείνη ἡ παθητική γελοιογραφία κάθε προνομίου στήν ἀστική κοινωνία, τά πολιορκημένα ὁριακά στρώματα τῶν ἐξαστίων, παραλυμένα ἐσωτερικά ἀπό μιά ὑποψία εἰσβολῆς ἀπ' τήν κεντρική πόλη καί τά προάστια. Ὅπως ἀκριβῶς τό ἀστικό παζάρι ἀποξενώνει τά ἄτομα μεταξύ τους, ἔτσι κι ἡ μπουρζουάδικη πόλη ἀποξενώνει μεταξύ

τους αὐτές τίς κεντρικές κι ὁριακές περιοχές. Τό παράδοξο τῆς μπουρζουάδικης πόλης εἶναι ὅτι συνενώνει αὐτές τίς περιοχές ἐσωτερικά, ὄχι ὅμως διαμέσου τῆς πετυχημένης ἑτερογένειας τῆς ἑνότητας μέσα στή διαφοροποίηση, πού σημάδεψε τή μεσαιωνική κομμούνα — μιά ἑτερογένεια ἑνοποιημένη ἀπ' τήν ἀλληλοβοήθεια καί μιά κοινή δημοτική παράδοση — ἀλλά μᾶλλον διαμέσου τῆς ὑποψίας, τοῦ ἄγχους καί τοῦ μίσους γιά τόν ξένο, πού προέρχεται ἀπό «ἄλλο» γκέττο. Ἡ πόλη, πού ἀποτελοῦσε κάποτε τό καταφύγιο τοῦ ξένου ἀπ' τόν ἀγροτικό ἐπαρχιωτισμό, εἶναι τώρα ἡ πρωτογενής πηγή τῆς ἀποξένωσης. Τά ὅρια τοῦ γκέττο πού κάποτε, σάν ἀληθινά τείχη, προστάτευαν τήν πόλη καί τή χώριζαν ἀπ' τήν ὕπαιθρο ἀποτελοῦν τώρα τά ἀόρατα τείχη μέσα στήν πόλη. Ἡ ἀστική πόλη ἀφομοιώνει τόν ἀγροτικό ἐπαρχιωτισμό σά μιά μόνιμη καί ὑποβόσκουσα ἀστική κατάσταση. Τά στοιχεῖα τῆς πόλης δέν ἑνοποιοῦνται πιά ἀπ' τήν ἀλληλοβοήθεια, μιά κοινή κουλτούρα καί μιά αἴσθηση τῆς κοινότητας· ἑνοποιοῦνται μᾶλλον ἀπό ἕνα κοινωνικό δυναμίτη, πού ἀπειλεῖ ν' ἀνατινάξει τήν ἀστική παράδοση, μεταβάλλοντάς την στό ἀκριβῶς ἀντίθετό της.

Ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ ἀτομικοῦ ἐγώ ἐξαρτιέται ἀπ' τήν ἱκανότητά του νά ἐνσωματώνει τήν πληθώρα τῶν διάφορων πλευρῶν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς — τήν ἐργασία καί τό παιχνίδι, τή λογική καί τό συναίσθημα, τό διανοητικό καί τό αἰσθησιακό, τό ἰδιωτικό καί τό κοινωνικό — σ' ἕνα συμπαγές καί δημιουργικό σύνολο. Αὐτή ἡ διαδικασία ὁλοκλήρωσης, δέν εἶναι μέ κανένα τρόπο ἀτομική καί προσωπική δραστηριότητα· πραγματικά, γιά τά περισσότερα ἄτομα, ἡ ἱκανότητα ὁλοκλήρωσης τοῦ ἀτομικοῦ ἐγώ ἐξαρτιέται πάρα πολύ ἀπ' τό βαθμό πού ἡ ἴδια ἡ κοινωνία ὁλοκληρώνεται ὑπαρξιακά στήν πορεία τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τό γένος, τό χωριό, κι ἡ μεσαιωνική κομμούνα ἦταν ἀνθρώπινα κλιμακωμένες κι αὐτό — ὁλοκληρωμένες ὁλότητες, στίς ὁποῖες τό ἄτομο ἱκανοποιοῦσε ὅλες τίς ὄψεις τῆς ζωῆς. Μέσα σ' αὐτές τίς συγγενικές ὁμάδες καί ἀστικές ὀντότητες, ἔβρισκε κανείς τό σύντροφό του, ἀνάτρεφε τά παιδιά του, ἐργαζόταν κι ἔπαιζε, σκεπτόταν κι ὀνειρευόταν, ἀσκοῦσε τά θρησκευτικά του καθήκοντα καί συμμετεῖχε στή διοίκηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς — κι ὅλα αὐτά συνέβαιναν δίχως νά νιώθει ὅτι ὁποιαδήποτε ἀπ' αὐτές τίς ὄψεις ἦταν διαχωρισμένη ἤ ἀντιτίθονταν στίς ἄλλες. Ἐδῶ, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ἀληθινά, ὅτι ὁ ἀτομικός μικρόκοσμος ἀντανακλοῦσε τόν κοινωνικό μακρόκοσμο· τό ἐπιμέρους, τό γενικό. Χωρισμένο ἀπ' τό γένος, τό χωριό ἤ τήν κομμούνα, τό ἄτομο μαράζωνε· ἀλλ' αὐτό δέ σημαίνει ὅτι τό ἀτομικό ἐγώ ἦταν «ὑποταγμένο» στή συλλογικότητα. Μᾶλλον, τό ἐγώ καθαυτό ἦταν τό σύνολο, ὅπως ἐκδηλωνόταν στό ἐπιμέρους, γιατί κάθε ἄτομο ἐνσάρκωνε τήν ἑνότητα καί πολύπλευρη φύση τῆς ζωῆς τοῦ συνόλου. Σέ ἀντίθεση

μέ τίς ὁλοκληρωτικές κοινωνίες πού ὑποτάσσουν τό ἄτομο σ' ἕνα εὐρύτερο κοινωνικό μηχανισμό καί ὑπερατομικούς σκοπούς, τό γένος, ἡ φυλή, κι ἡ κομμούνα — καί κυρίως ἡ π ό λ ι ς — ἔτρεφαν τήν ὁλοκλήρωση τοῦ ἐγώ, ἀποκρυσταλλώνοντας τούς πολύπλευρους κοινωνικούς του στόχους καί δυνατότητες σάν ἀτομικές.

Ἡ μπουρζουάδικη πόλη διαχωρίζει αὐτές τίς ὄψεις τῆς ζωῆς καί τίς παραδίδει, τή μιά μετά τήν ἄλλη, σέ θεσμούς, ἀπογυμνώνοντας τό ἐγώ, ἀπ' τό πλούσιο περιεχόμενο τῆς ζωῆς. Ἡ ἐργασία ἀποσπᾶται ἀπ' τό σπίτι κι ἀφομοιώνεται ἀπό γιγάντιους ὀργανισμούς σέ γραφεῖα καί βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις. Χάνει τό νόημά της γιά τόν ἄνθρωπο, ὄχι μόνο σάν ἀποτέλεσμα τοῦ λεπτομερειακοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἀλλά κι ἐξαιτίας τῆς ἔκτασης τῶν ἐμπορικῶν καί βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων. Τό παιχνίδι ὀργανώνεται κι οἱ φαντασιακές δυνάμεις τοῦ ἀτόμου, ἀφαιροῦνται ἐκ τῶν προτέρων ἀπ' τά μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, πού καθορίζουν τίς ἴδιες ἀκριβῶς τίς ὀνειροπολήσεις τοῦ ἐγώ. Τό ἄτομο ὑποβιβάζεται σ' ἕνα ὑποκατάστατο θεατή τῶν ἴδιων τῶν φαντασιώσεων κι ἡδονῶν του. Ἡ λογική καί τό πνεῦμα ὑποτάσσονται στήν τεχνική κυριαρχία τῆς ἀκαδημίας καί τοῦ εἰδικοῦ. Ἡ πολιτική ζωή καταλαμβάνεται ἀπό τεράστιους γραφειοκρατικούς θεσμούς πού χειραγωγοῦν τούς ἀνθρώπους σά «μάζες» καί προσπαθοῦν ὕπουλα νά «κατασκευάσουν» τή δημόσια συναίνεση. Οἱ πιό ἰδιωτικές σφαῖρες τοῦ ἀτόμου — τό σπίτι, ἡ παιδική ἀνατροφή, ἡ σεξουαλικότητα κι οἱ ἥσυχες στιγμές πού ἀφιερώνονται στήν αὐτοσυγκέντρωση καί τό διαλογισμό — γίνονται τό εὔκολο θῦμα τῶν φορέων καί ὀργάνων τῆς μαζικῆς κουλτούρας, πού ὑπαγορεύουν τίς νόρμες τῆς ἐκπαίδευσης, τῆς γονεϊκῆς ἀγάπης, τῆς φυσικῆς ὀμορφιᾶς, τοῦ προσωπικοῦ ντυσίματος, τῆς οἰκιακῆς ἐπίπλωσης, καί τῶν πιό ἀπόκρυφων πλευρῶν τῶν ἀνθρώπινων, ἀμοιβαίων σχέσεων. Ἡ κοινωνική ζωή, ὅπως ἐνσαρκώνεται ἀπ' τή μαζικοποιημένη πόλη, ὑψώνεται πάνω ἀπ' τήν προσωπική ζωή, ὑποβιβάζοντας τό ἄτομο ἀπό ἕνα μικρόκοσμο τοῦ συνόλου, ἁπλῶς σ' ἕνα ἀπ' τά μέρη του. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀτόμου διατηρεῖται, ἀλλά τό πολύπλευρο περιεχόμενό της εἶναι φανταστικό. Σάν ἕνα κομμάτι παιχνιδιοῦ (συναρμολόγησης μικρῶν, ἀκανόνιστων κομματιῶν), τό ἄτομο εἶναι διαχωρίσιμο ἀπ' τό σύνολο — στήν πραγματικότητα ἀναγκάζεται ἀπ' τήν ἀγοραία σχέση νά φροντίσει γιά τόν ἑαυτό του — ἀλλά ἡ ἰδιαιτερότητα κι ἡ διαχωρισιμότητά του, ἔχουν νόημα, μόνον ἄν, γιά νά χρησιμοποιήσουμε μιάν ἀποκαλυπτική, καθημερινή ἔκφραση «προσαρμόζεται». Τό ἀστικό ἐγώ, πού ὕμνοῦσε κάποτε τήν πολύπλευρη φύση του, χάρη στήν πλούσια ἐμπειρία πού τοῦ πρόσφερε ἡ πόλη, ἐμφανίζεται παράλληλα μέ τήν ἀστική πόλη σάν τό πιό φτωχευμένο ἐγώ πού ὑπῆρξε στήν πορεία τῆς ἀστικῆς ἀνάπτυξης.

Σχεδόν κάθε πλευρά τῆς σημερινῆς ἀστικῆς ζωῆς, ἰδιαίτερα στή μητρόπολη, καλλιεργεῖ αὐτή τή φτώχευση τοῦ ἐγώ. Ὁ μητροπολιτικός χῶρος δέ γεννάει οὔτε τό ζωηρό αἴσθημα δέους, πού ἐμπνέουν οἱ ἀχανεῖς λεωφόροι σέ πόλεις Μπαρόκ ὅπως τό Παρίσι, οὔτε τό οἰκογενειακό αἴσθημα οἰκειότητας πού γεννᾶνε οἱ μεσαιωνικές συνοικίες πόλεων ὅπως ἡ Νυρεμβέργη. Δημιουργεῖ ἕνα αἴσθημα μηδαμινότητας. Οἱ πανύψηλοι οὐρανοξῦστες τῆς Ν. Ὑόρκης, πού εἰσβάλλουν στίς κεντρικές περιοχές ὅλων σχεδόν τῶν Ἀμερικάνικων πόλεων, ἐκμηδενίζουν τήν αἴσθηση τῆς μοναδικότητας καί τῆς προσωπικῆς κυριαρχίας. Ὁ γιγαντισμός τῶν κτιρίων συρρικνώνει τήν αἴσθηση τῆς ἀτομικότητας ἐκείνων πού περπατοῦν κάτω ἀπ' τή σκιά τους καί τῶν λιγότερο τυχερῶν πού κατοικοῦν στά διαμερίσματα — κλουβιά τους. Λίγο ἐνδιαφέρει ἄν αὐτό τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὑπολογισμένο ἤ ὄχι· ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι ὅτι δέν εἶναι τυχαῖο.

Δέν εἶναι πιά πρωτότυπη ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ ἀστικός χῶρος μπορεῖ νά 'ναι ἱεραρχικός ἤ ἐξισωτικός· ἀφήνοντας στήν μπάντα τίς αἰσθητικές ἰδιότητες, μιά ἀποκαλυπτική ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τῆς πολεοδομίας, μπορεῖ νά γραφτεῖ μέσα στά πλαίσια αὐτῆς τῆς προοπτικῆς. Συχνά, στίς παλιές πόλεις τῆς Εὐρώπης, ἡ σύγκλιση πλατιῶν, εὐθύγραμμων λεωφόρων σέ ὀγκώδη ἀνάκτορα στίς συνοικίες Μπαρόκ, ἔρχεται σέ κραυγαλέα ἀντίθεση μέ τούς στενούς ἑλικοειδεῖς δρόμους τῶν μεσαιωνικῶν συνοικιῶν, πού στολίζονται μέ μικρές κατοικίες καί καταστήματα· ὁ πρῶτος χῶρος εἶναι σχεδιασμένος νά συντρίψει καί νά ἐκφοβίσει, ὁ δεύτερος προσδίνει μιά αἴσθηση ζεστασιᾶς, οἰκειότητας, καί κοινότητας. Μέ τήν πρώτη ματιά, τό μάτι μᾶς λέει ὅτι ὁ ἀστικός χῶρος ἔχει ὀργανωθεῖ γιά νά ἐκφράσει δυό διαφορετικές πολιτικές κι ἀστικές ἀρχές. Ἀλλά μιά τέτοια προοπτική ἀπό μόνη της δέν ἀρκεῖ γιά νά ἐξηγήσει ὁλόκληρο τόν ψυχικό ἀντίκτυπο τοῦ ἰδιότυπου οἰκοδομικοῦ γιγαντισμοῦ, πού διαβρώνει τή μητρόπολη. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ οἰκοδομικός γιγαντισμός δέν εἶναι ἄγνωστος στήν πόλη — ἤ, ὅπως ἀποκαλύπτουν τά μεγάλα προϊστορικά μπλόκ τῆς ἀρχαϊκῆς κοινωνίας, στήν ὕπαιθρο. Ἀλλά ὁ γιγαντισμός τῆς προκαπιταλιστικῆς πόλης διέφερε, ἀπό ὁρισμένες θεμελιακές ἀπόψεις, ἀπό τό γιγαντισμό τῆς μητρόπολης. Στίς ἀρχαῖες πόλεις τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς καί τῆς Ἀσίας — κι ἀργότερα στή Ρώμη καί στίς Μπαρόκ πρωτεύουσες τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἀπόλυτων μοναρχιῶν τό μέγεθος ἑνός δημόσιου κτιρίου ἐκπλήρωνε τούς σκοπούς τῆς ἐξουσίας. Ὁ ἀστικός χῶρος ἦταν καθαρά ἱεραρχικός: μνημειοποιοῦσε τήν ἐξουσία κι ἐνέπνεε τό φόβο ἀπέναντι στίς κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις. Αὐτή ἡ ἐξουσία, ὅμως, ἦταν σπάνια ἀφηρημένη. Ἡ ἐξουσία τοῦ Θεοποιημένου Φαραώ καί τοῦ αὐτοκράτορα ἤ τοῦ κοσμικοῦ κυβερνήτη καί τοῦ μονάρχη—ἦταν ἡ ἰδιότητα μιᾶς ζωντανῆς προσωπικότητας, ἑνός ἀνθρώπινου ὄντος.

πού ἡ ἐξουσία του ἦταν κατανοητή, πού ἡ σοφία καί τά λάθη του μποροῦσαν νά ζυγιστοῦν καί νά κριθοῦν, καί πού, ἄν ἦταν ἀναγκαῖο, ἡ θέση του μποροῦσε νά μεταβληθεῖ.

Ἡ ὀργανική φύση αὐτῆς τῆς ἐξουσίας βρῆκε ἔκφραση στήν ὀργανική διάσταση πού προστέθηκε στά δημόσια κτίρια, ὅσο γεωμετρικός κι ἄν ἦταν ὁ συνολικός σχεδιασμός τους. Ὁ διάκοσμος — πού οἱ φόρμες του εἶχαν σάν πηγή τόν φυσικό κόσμο ἤ τό ἀνθρώπινο σῶμα — παράμεινε ἕνα ἀναπόσπαστο χαρακτηριστικό τοῦ κτιρίου. Πραγματικά, ἄν ἡ ἐξουσία δέν ἀπεικόνιζε τήν κυριαρχία της σέ κοινά ἀναγνωρίσιμες μορφές θά ’ταν δίχως νόημα γιά τό θεατή. Γιά τίς περισσότερες προκαπιταλιστικές κοινότητες, ἡ ἀφηρημένη ἐξουσία δέν εἶχε ἀκόμα δημιουργηθεῖ — ἀκόμα καί τό μ ά ν α, ἡ ἀρχαϊκή ἐκδοχή τῆς ἀφηρημένης ἐξουσίας, ὑπάρχει μόνο στό βαθμό πού ἐκδηλώνεται στόν κόσμο τῶν καθημερινῶν ὄντων κι ἀντικειμένων. Μόνο ἀνάμεσα στούς ἀρχαίους Ἑβραίους, πού ὁ ἀνώνυμος Θεός τους προμηνύει τήν ἀφηρημένη φύση τῆς κοινωνικῆς ἐξουσίας, ἀνακαλύπτουμε αὐστηρές ἀπαγορεύσεις ἐνάντια στά σκαλιστά εἴδωλα, ἄν κι ὄχι στό στολισμό.

Εἰδωμένη σέ ἀντιπαράθεση μ’ αὐτό τό ἱστορικό φόντο, ἡ σύγχρονη μητρόπολη ἀποτελεῖ μιά ἀπότομη ρήξη μέ τίς παραδοσιακές ἐκφράσεις τῆς ἐξουσίας καί τοῦ ἀστικοῦ χώρου. Διατηρεῖ τόν ἱεραρχικό χῶρο χάρη στόν οἰκοδομικό της γιγαντισμό — ἀλλά ἕνα ἱεραρχικό χῶρο ἑνός πολύ εἰδικοῦ εἴδους. Ἡ ἐξουσία γίνεται ὁλότελα ἀφηρημένη, μεταφερόμενη ἀπό πρόσωπα σέ θεσμούς, ἀπό προσδιορίσιμα ἄτομα σέ ἀπρόσωπες γραφειοκρατίες. Μολονότι ἡ δύναμη — κι ἡ ἀδυναμία — γίνονται αἰσθητές σά μιά σύσπαση νεύρου σέ κάθε σφαίρα τῆς ζωῆς, ἡ ἑστία αὐτῶν τῶν αἰσθημάτων καί δυνάμεων γίνεται διάχυτη. Σ’ ἕνα αὐξανόμενο βαθμό, ὁ ἀστός κάτοικος δέν μπορεῖ πιά νά ἐντοπίσει ξεκάθαρα τήν πηγή τῶν προβλημάτων καί τῶν κακοτυχιῶν του· κι αὐτό πού εἶναι ἴσως τό πιό σημαντικό, δέν μπορεῖ νά βρεῖ κανέναν πάνω στόν ὁποῖο νά μπορεῖ νά ἐπιβεβαιώσει τή δύναμή του καί νά διατηρήσει ἔτσι μιά αἴσθηση ἐλέγχου πάνω στίς δυνάμεις πού φαίνεται νά κατευθύνουν τή μοίρα του. Οἱ προσωποποιημένες δυνάμεις πού διεύθυναν κάποτε τήν κοινωνία, ἐξαφανίζονται ἀπ’ τό κοινωνικό πεδίο. Ἀντικαθίστανται ἀπ’ τό «σύστημα», τόν ἀσαφή, ἀνώνυμο μηχανισμό πού στερεῖται συγκεκριμένα ὅρια καί μορφές.

Τά τεράστια φαράγγια τῶν οὐρανοξυστῶν, πού περικυκλώνουν τόν ἀστό κάτοικο στίς μεγάλες πόλεις τοῦ κόσμου, ἀντανακλοῦν καί συνάμα εὐνοοῦν τήν ἀνωνυμία τῆς μητροπολιτικῆς κοινωνίας. Τά πανύψηλα κτίρια δέν παίρνουν πιά τά ὀνόματα ἀτόμων· φέρουν συνήθως τ’ ὄνομα τῶν γραφειοκρατικῶν ἑταιριῶν πού τά ἔκτισαν. Εἶναι τά ἄχρωμα μνημεῖα μιᾶς θεσμοποιημένης κοινωνίας — τερά-

στιες, ἀστόλιστες, γεωμετρικές πλάκες πού δέν προσφέρουν κανένα ἔρεισμα ἀπ' τό ὁποῖο νά πιαστεῖ ἡ φαντασία. Ὄντας ἑρμητικά σφραγισμένα ἀπ' τόν καιρό καί τό κλίμα, τεχνητά φωτιζόμενα ὅλη τή μέρα, ἄοσμα, ἀπολυμαινόμενα κι ἀνεξάρτητα σέ σημεῖο πού πολλά ἀπ' αὐτά τά κτίρια νά συνδέονται μεταξύ τους μ' ἕνα λαβύρινθο ὑπόγειων διαβάσεων, τό πιό δαιμονιακό τους ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ αἴσθηση ἀδυναμίας, πού καλλιεργοῦν σέ κείνους πού ζοῦν καί δουλεύουν μέσα σ' αὐτά. Ἄν ἡ ἱστορία μᾶς λέει ὅτι ἡ θεϊκή πόλη συγκρούστηκε μέ τήν ἐπίγεια πόλη, γιά τήν πρωτοκαθεδρία πάνω στό ἀνθρώπινο πνεῦμα, σήμερα μπορεῖ εὔλογα νά εἰπωθεῖ ὅτι τό περιεχόμενο καί τῶν δυό τους ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἐκ τῶν προτέρων ἀπ' τή θεσμοποιημένη κι ἀπροσωποποιημένη πόλη· γιατί ἡ μητρόπολη δέν εἶναι ἔργο ἀνθρώπου ἤ Θεοῦ, ἀλλά μᾶλλον ἀπρόσωπων γραφειοκρατιῶν πού ἔχουν ἀποκτήσει ἔλεγχο πάνω στήν κοινωνία κι ἀποδιοργανώνουν τό ἀνθρώπινο πνεῦμα.

Ἡ αἴσθηση τῆς ἀδυναμίας, πού οἱ πανύψηλες οἰκοδομικές πλάκες γεννᾶνε στό σύγχρονο κάτοικο τῆς πόλης, γίνεται πιό βαθιά μέσα στά ἀνώνυμα πλήθη ἀπ' τά ὁποῖα ἔχει ἀπορροφηθεῖ. Τά κορμιά πού ἀγγίζουν τό ἕνα τό ἄλλο στούς ὑπόγειους, στ' ἀσανσέρ τῶν μεγάλων κτιρίων, καί στούς δρόμους, περιβάλλονται ἀπό ἕνα ψυχικό πεδίο ἀδιαφορίας. Συναγελασμένα μαζί, ἐκκρίνουν μιά ἐνεργό δύναμη ἀμοιβαίας ἀδιαφορίας, μιᾶς ὄντως λανθάνουσας ἐχθρότητας κι ἐνισχύουν μᾶλλον, παρά ἀνακουφίζουν τήν πανταχοῦ παροῦσα ἔλλειψη ἀνθρώπινης ἀλληλεγγύης. Ἡ διάσπαση αὐτοῦ τοῦ πεδίου ἀδιαφορίας θεωρεῖται στήν καλύτερη περίπτωση ἐκκεντρικότητα καί στή χειρότερη, μιά ἐχθρική πράξη. Παράδοξα, κάθε ἄτομο ἀναγνωρίζει τήν προσωπική κυριαρχία τοῦ ἄλλου μέ πράξεις μή ἀναγνώρισης. Κάθε ἐπιθυμία ἐπικοινωνίας καταπνίγεται ἀπ' τήν ἀνέκφραστη κατανόηση — ἕνα ψυχικό ἰσοδύναμο τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου» — ὅτι ἡ προσωπικότητα τοῦ κάτοικου τῆς πόλης μπορεῖ νά διατηρήσει τήν ἀκεραιότητά της σέ μιά μαζική κοινωνία, μόνο μέ μιά μελαγχολική ἐσωστρέφεια, μέ μιά βουβή ἀπροσβλησιμότητα στήν ἐπαφή μέ τή μάζα. Οἱ κατακερματισμένοι ρόλοι πού ἐπιβάλλει στό ἐγώ ἡ γραφειοκρατικοποίηση, ἀντιμετωπίζονται μέ τό μύθο ὅτι μιά μπουχτισμένη ἀδιαφορία ἀπέναντι στόν κόσμο γενικά, ἀποτελεῖ ἕνα τρόπο ἄρνησης συμμετοχῆς σέ μιά ὁμοιογενοποιημένη κοινωνία· ἡ ἀνομία πού διαποτίζει τό πλῆθος μπορεῖ νά ἐξορκιστεῖ μόνο μέ τό νά προσκολλᾶται κάποιος στή δική του αἴσθηση τῆς μοναξιᾶς καί νά ἀσχολεῖται μέ τίς δικές του ὑποθέσεις.

Ἀλλ' αὐτή ἡ ἀδιάρθρωτη στάση στεγανοποίησης, κοινωνικῆς ἀπόσυρσης κι ἀπομόνωσης, βαθαίνει στήν πραγματικότητα τή μαζικοποίηση κι ἐνισχύει τήν κυριαρχία ὑπερκοινωνικῶν δυνάμεων πάνω στήν κοινωνία, ὑπερατομικῶν δυνάμεων πάνω στό ἄτομο. Ὁ-

πως παρατηρεῖ ὁ Μάξ Χορχχάιμερ, ἡ ἀληθινή ἀτομικότητα «φτωχαίνει ὅταν ὁ καθένας ἀποφασίσει νά κλειστεῖ στόν ἑαυτό του. Καθώς ὁ ἁπλός ἄνθρωπος ἀποσύρεται ἀπ' τή συμμετοχή στίς πολιτικές ὑποθέσεις, ἡ κοινωνία τείνει νά ἐπιστρέψει στό νόμο τῆς ζούγκλας, πού συντρίβει κάθε ἴχνος ἀτομικότητας. Τό ἀπόλυτα ἀπομονωμένο ἄτομο ὑπῆρξε πάντα μιά αὐταπάτη. Οἱ πιό ἐκτιμούμενες προσωπικές ἰδιότητες, ὅπως ἡ ἀνεξαρτησία, ἡ θέληση γιά ἐλευθερία, ἡ συμπάθεια καί τό αἴσθημα δικαιοσύνης, εἶναι κοινωνικές καθώς ἐπίσης καί ἀτομικές ἀρετές. Τό ὁλόπλευρα ἀναπτυγμένο ἄτομο εἶναι ἡ ὁλοκλήρωση μιᾶς ὁλόπλευρα ἀναπτυγμένης κοινωνίας. Ἡ χειραφέτηση τοῦ ἀτόμου δέν εἶναι μιά χειραφέτηση ἀπ' τήν κοινωνία, ἀλλά ἡ ἀπαλλαγή τῆς κοινωνίας ἀπ' τήν ἀτομικοποίηση, μιά ἀτομικοποίηση πού μπορεῖ νά φθάσει στό ἀποκορύφωμά της σέ περιόδους κολλεκτιβοποίησης καί μαζικῆς κουλτούρας».5

Ἀποσυρόμενο ἀπό πεδία καί πλευρές τῆς ζωῆς, πού ἀποτελοῦσαν κάποτε ἰδιοσυστασιακούς παράγοντες τῆς διαμόρφωσης τῆς ἀτομικότητας, τό ἐγώ διευρύνει ἁπλῶς τό χῶρο γιά χάρη αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν δυνάμεων πού καταχρεουργοῦν τό ἴδιο τό ἐγώ. Τό ἄτομο πού ἀποσύρεται στόν ἑαυτό του καί τά ἰδιωτικά του μελήματα, πού θωρακίζει τόν ἑαυτό του μέ κοινωνική οὐδετερότητα καί πολιτική ἀδιαφορία, ἐγκαταλείπει, ὅλο καί περισσότερο, τήν ἰδιωτική του σφαίρα στίς διαβρωτικές κοινωνικές δυνάμεις ἀπ' τίς ὁποῖες προσπαθεῖ νά ξεφύγει. Μόλις προχωρήσει ἀρκετά αὐτή ἡ διαδικασία, δέν εἶναι πιά αὐτό πού καθορίζει τή μοίρα του, ἀλλά ἕνας γραφειοκρατικός κι ἐξουσιαστικός μηχανισμός πού τά συμφέροντά του εἶναι ἀντίθετα μέ τά δικά του.

Σέ κανένα, ἴσως, πεδίο τῆς ζωῆς δέν ἀποκαλύπτεται πιό οἰκτρά αὐτή ἡ διαδικασία ὀπισθοδρόμησης, ἀπ' ὅτι στό τελευταῖο καταφύγιο θαλπωρῆς καί γαλήνης — τό σπίτι. Ἡ θεώρατη πολυκατοικία, χάρη στήν ἴδια της τή δομή, ἀπαρτίζει τό οἰκιακό ἀντίστοιχο τοῦ οὐρανοξύστη γραφείων. Ἐδῶ, ἡ ἰδιωτική ζωή μαζικοποιεῖται συνειδητά καί διοικεῖται δημόσια. Ἡ ἀνάγκη νά στοιβαχτοῦν χιλιάδες ἄνθρωποι σέ ἐλάχιστη ἔκταση, δίχως, νά πληρώσουν τό φόρο στήν ἀρρώστια καί τήν ἀσυγκάλυπτη ἀθλιότητα, πού ἀπαιτεῖ ἡ τρώγλη, πληρώνει τό δικό της ψυχικό φόρο στό φυσικό γιγαντισμό καί τή γραφειοκρατική χειραγώγηση. Ἡ οἰκοδομική ὑπερτροφία, μέ τή μορφή οὐρανοξυστῶν κατοικιῶν κι ἐμπορικῶν συγκροτημάτων, μέ τήν φριχτή τους ὁμοιογένεια καί τό ἑρμητικό τους περιβάλλον, εἰσβάλλει στή γειτονιά καί τήν καταστρέφει. Ξέχωρα ἀπ' τόν ἄχρωμο γιγαντισμό τους, αὐτοί οἱ τόποι διαμονῆς, δέν ἐπιτρέπουν καμιάν αὐθόρμητη ὁμαδοποίηση καί καινοτομία στόν τρόπο ζωῆς. Σέ μιά στεγαστική ἀνάπτυξη σάν τόν οὐρανοξύστη, ὅπου οἱ κάτοικοι τῶν κυψελοειδῶν διαμερισμάτων ἀριθμοῦν σέ χιλιάδες κι ὅπου οἱ

πλακοστρωμένοι διάδρομοι τόν χωρίζουν σέ πτέρυγες, ἡ φιλική διάθεση ἀπέναντι στό γείτονα ἐξαντλεῖται συχνά μέ μιά κίνηση τοῦ κεφαλιοῦ. Ἡ τυποποίηση τῶν κατοικιῶν καλλιεργεῖ μιά τυποποίηση τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς πού ὑπονομεύει τή φυσική καί προσωπική ἑτερογένεια, ἡ ὁποία εἶναι τόσο ζωτική γιά τό πάρε - δῶσε τῆς μεστῆς νοήματος ἐπικοινωνίας. Πολύ περιορισμένο μέρος τῆς αὐθεντικῆς του προσωπικότητας, μπορεῖ νά ἐκφράσει κανείς μέσα σ' αὐτά τά αὐστηρά λειτουργικά διαμερίσματα — κλουβιά καί πολύ συχνά, ἐλάχιστο μέρος αὐτῆς τῆς προσωπικότητας θά γίνει ἀνεκτό ἀπ' τίς γραφειοκρατίες πού διαχειρίζονται τά κτίρια. Τό ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονική αὐτῶν τῶν στεγαστικῶν ἀναπτύξεων εἶναι ἄχρωμη, οἱ διάδρομοι τῶν κτιρίων θεσμικοί καί τά ἴδια τά διαμερίσματα τίποτα παραπάνω ἀπό μιά σουίτα γραφείων, δέν εἶναι κάτι τυχαῖο· οἱ στεγαστικές ἀναπτύξεις εἶναι γραφειοκρατικοί θεσμοί πού ἀποσκοποῦν στήν αὐτο - παραγωγή καί τήν αὐτο - συντήρηση, ὅπως ἀκριβῶς οἱ οὐρανοξύστες γραφείων εἶναι γραφειοκρατικοί θεσμοί γιά χάρη τοῦ ἐμπορίου καί τῆς διοίκησης.

Ἡ τυποποίηση τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς σ' αὐτές τίς θεώρατες κατασκευές, μπορεῖ νά πάρει τρομαχτικές διαστάσεις. Οἱ τεράστιες, μακριές οὐρές μπροστά στά ταμεῖα τῶν σοῦπερ μάρκετ ὅταν πλησιάζει ἡ ὥρα τοῦ φαγητοῦ, θυμίζουν στόν παρατηρητή ὅτι ὁ καθένας ψωνίζει καί τρώει τά ἴδια περίπου πράματα στόν ἴδιο χρόνο. Ἕνας περίπατος μέσα στούς διαδρόμους ἑνός ὑψηλοῦ κτιρίου εἶναι ἀποκαλυπτικός. Ἀπό πόρτα σέ πόρτα, ὁ θόρυβος τῶν πιατικῶν διακόπτει τόν ἦχο παρόμοιων προγραμμάτων τηλεόρασης· οἱ θόρυβοι ἀποκαλύπτουν μιά διογκωμένη ὁμοιομορφία τῶν ρυθμῶν ζωῆς καί τῶν προσωπικῶν ἀμοιβαίων σχέσεων. Ὁλόκληρο τό κτίριο εἶναι ἁπλά ἕνα τεράστιο διαμέρισμα, πού χωρίζεται, σχεδόν περιττά, ἀπό λεπτούς, διαχωριστικούς τοίχους. Σέ μιά διοικητικά κανονισμένη ὥρα, ἡ τηλεόραση σταματάει — τό ἴδιο κι αὐτός ὁ τρόπος ζωῆς. Μιά παράξενη σιωπή βασιλεύει, διακοπτόμενη περιστασιακά ἀπό ἕνα οἰκογενειακό καβγά ἤ τούς ἤχους ἑνός παραγκωνισμένου ἐκκεντρικοῦ, πού τό βουβαμένο πίκ - άπ ἤ μουσικό του ὄργανο μᾶς θυμίζει ὅτι τό ἀνθρώπινο πνεῦμα τρεμοφέγγει ἀκόμα καί μέσα στό σκοτάδι τῆς μαζικῆς κοινωνίας.

Τά προάστια δέν εἶναι καθόλου διαφορετικά, ἁπλῶς εἶναι πιό πλούσια. Στίς πιό ἀκριβές ἰδιωτικές κατοικίες πού περιβάλλουν τήν καθαυτό πόλη, ἡ καθημερινή ζωή παραμένει τόσο τυποποιημένη — κι ἄρα τόσο κοινωνικά προσαρμοσμένη — ὅσο κι ἡ πιό ἄμεσα διοικούμενη καί ρυθμιζόμενη ζωή τοῦ τεράστιου συγκροτήματος κατοικιῶν, ἀλλά ἐδῶ μπορεῖ νά τή μοιράζεται κανείς μ' ἕνα σκύλο, ἕνα αὐτοκίνητο, μιά πρασιά, ἤ, ἴσως, ἕνα παρτέρι. Μολονετοῦτο, ἡ ἀποσύνδεση ἀπ' τήν κοινωνική ὁλότητα εἶναι τόσο χιμαιρική στά

προάστια όσο καί στίς λιγότερο προνομιοῦχες συνοικίες τῶν μεγάλων συγκροτημάτων τῆς καθαυτό πόλης. Γιατί ὅτι παραχωρεῖ τό ἄτομο στήν κοινωνία γενικά, μετατρέπεται σ' ἕνα μοχλό γιά τό ἄνοιγμα ἑνός νέου μοναδιαίου παράθυρου στήν εἰσβολή αὐτῆς τῆς κοινωνίας. Διαμέσου τῆς πολιτιστικῆς βιομηχανίας, ἡ κοινωνική ὁλότητα ἀφομοιώνει ἀκόμα καί τή διασκέδαση τοῦ ἀτόμου, στήν ἐργασιακή διαδικασία ἀπ' τήν ὁποία ζητάει νά ξεφύγει. Ἡ μηχανοποίηση ἀσκεῖ «τέτοια ἐξουσία πάνω στή σχόλη καί τήν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου καί καθορίζει τόσο κατάφωρα τήν κατασκευή τῶν ἀγαθῶν ἀναψυχῆς, ὥστε οἱ ἐμπειρίες του εἶναι ἀναπόφευκτα μετεικάσματα τῆς ἴδιας τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας», παρατηροῦν ὁ Χορκχάιμερ κι ὁ Τέοντορ Ἀντόρνο. «Τό φαινομενικό περιεχόμενο εἶναι ἁπλῶς ἕνα ἀχνό φόντο. Αὐτό πού κρύβεται στό βάθος, εἶναι ἡ αὐτόματη διαδοχή τυποποιημένων ἐνεργειῶν. Ἀπ' ὅτι συμβαίνει στήν ἐργασία, στό ἐργοστάσιο, ἤ στό γραφεῖο, μπορεῖ κανείς νά ξεφύγει μόνον ἄν τό πλησιάσει τήν ὥρα τῆς σχόλης. Ὅλη ἡ διασκέδαση πάσχει ἀπ' αὐτή τήν ἀθεράπευτη ἀρρώστια. Ἡ εὐχαρίστηση μετατρέπεται σέ ἀνία γιατί, ἄν πρόκειται νά παραμείνει εὐχαρίστηση, δέν πρέπει νά ἀπαιτεῖ ὁποιαδήποτε προσπάθεια κι ἑπομένως ἀκολουθεῖ κατά γράμμα τά φθαρμένα χνάρια τοῦ συνειρμοῦ. Καμιά ἀνεξάρτητη σκέψη δέν πρέπει ν' ἀναμένεται ἀπ' τό ἀκροατήριο: τό προϊόν προδιαγράφει κάθε ἀντίδραση: ὄχι μέ τή φυσική δομή του (πού καταρρέει μετά ἀπό στοχασμό) ἀλλά μέ σύμβολα».6

Παρόλα ὅσα ἔχουν, ὅμως, εἰπωθεῖ γιά τήν ἰδιωτικοποίηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, δέν εἶναι δοσμένο ὅτι ὁ κάτοικος τῆς πόλης ἐπιθυμεῖ τήν ἐναλλαγή τῆς ἀπόσυρσης ἀπ' τίς πολιτικές ὑποθέσεις· μόλις πού τοῦ προσφέρεται κάτι παραπάνω ἀπό μιά εἰκονική ἐκλογή. Σπάνια τοῦ ἐπιτρέπουν νά συμμετάσχει στίς ἀποφάσεις πού ἐπηρεάζουν τό ποῦ θά ζήσει, τό εἶδος τῆς κατοικίας πού θά ἐγκαταστηθεῖ, τούς φόρους πού θά πληρώσει καί τή μοίρα τοῦ συνολικοῦ ἀστικοῦ περιβάλλοντος. Σέ τελευταία ἀνάλυση, αὐτές οἱ ἀποφάσεις παίρνονται ἀπό θεσμούς, πάνω στούς ὁποίους ἀσκεῖ ἐλάχιστο ἤ κανένα ἔλεγχο. Στήν καλύτερη περίπτωση, τοῦ ἐπιτρέπουν νά διαλέξει ἀνάμεσα σέ ἐναλλαγές πού παρουσιάζουν αὐτοί οἱ θεσμοί, μιά πανούργα διαδικασία πού προσφέρεται μέ τή μορφή τῆς αὐτονομίας καί τοῦ λαϊκοῦ ἔλεγχου, ἀλλά γελοιοποιεῖ τό περιεχόμενό τους. Συνακόλουθα, οἱ πολιτικές του μάχες καθορίζονται ἀπό πρωτοβουλίες ἀπό πάνω: ἄν θ' ἀντισταθεῖ στήν προτεινόμενη δημιουργία μιᾶς λεωφόρου, πού ἀπειλεῖ νά κόψει στή μέση τή γειτονιά του καί νά τή μολύνει μέ καυσαέρια καί θόρυβο, στήν προτεινόμενη κατασκευή ἑνός σταθμοῦ πυρηνικῆς ἐνέργειας, σ' ἕνα προτεινόμενο πρόγραμμα ἀνοικοδόμησης, πού θ' ἀντικαταστήσει τίς παλιές κατοικίες τῆς γειτονιᾶς μέ τερατώδη, θεώρατα συγκροτήματα, καί πάει λέγοντας.

Δέν εἶναι ἐκεῖνος πού παίρνει αὐτές τίς πρωτοβουλίες· αὐτές προέρχονται, μᾶλλον, ἀπό φορεῖς πού ποτέ δέν ἵδρυσε, ἀπό ἐπιχειρηματικά συμφέροντα πού δέν ἔχουν ρίζες μέσα στήν κοινότητά του, κι ἀπό πολιτικές φυσιογνωμίες πού 'ναι ἀδιάφορες γιά τίς ἀνάγκες του.

Ὁ περασμένος αἰώνας στάθηκε μάρτυρας μιᾶς σταθερῆς διάβρωσης τῆς συμμετοχῆς τοῦ κάτοικου τῆς πόλης στήν κοινωνική διαδικασία λήψης ἀποφάσεων. Παρά τήν Ἀμερικάνικη δημοσιονδιακή μυθολογία, ὁ λαϊκός ἔλεγχος πάνω στή δημοτική πολιτική βρίσκεται σέ ραγδαία παρακμή. Κι ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ δῆμος — ὅσο πιό ἀσαφεῖς εἶναι οἱ διαστάσεις του καί πιό «πολύπλοκα» τά προβλήματά του — τόσο πιό τέλεια εἶναι αὐτή ἡ ἀποσύνθεση. Σχεδόν κάθε ἀστικό πρόβλημα δέν λύνεται μέ δράση πού φθάνει ὥς τίς κοινωνικές του ρίζες, ἀλλά μέ νομοθετικά μέτρα πού περιορίζουν παραπέρα τά δικαιώματα τοῦ πολίτη σάν αὐτόνομου ὄντος καί διευρύνουν τή δύναμη ὑπερατομικῶν φορέων. Τό ἔγκλημα ἀντιμετωπίζεται μέ τήν παραχώρηση μεγαλυτέρων ἐξουσιῶν στήν ἀστυνομία· τά συγκοινωνιακά προβλήματα, μέ τήν παραχώρηση μεγαλύτερου ἐλέγχου σέ μή ἐκλεγμένες γραφειοκρατίες κι ἐπιτροπές· τά προβλήματα τῆς γειτονιᾶς, μέ τήν ἐνίσχυση τῆς ἐξουσίας τῶν πολεοδομικῶν φορέων· τά προβλήματα τῆς ἀστικῆς διοίκησης, μέ τή δημιουργία διευθυντῶν τῆς πόλης, πού εἶναι ἔξω ἀπ' τήν ἀκτίνα τῆς δημόσιας ἐπιρροῆς ἤ μέ τήν ἐπέκταση τῶν ἐκτελεστικῶν ἐξουσιῶν τῶν δημάρχων. Ἀντί ν' ἀποκεντρωθεῖ ἡ δημοτική ἐξουσία, ἀναπροσαρμοζόμενη σέ διαστάσεις γειτονιᾶς, ἔτσι ὥστε τά ἀστικά προβλήματα νά μπορέσουν νά γίνουν πιό κατανοητά στόν κάτοικο τῆς πόλης καί ν' ἀνοίξουν νέοι δρόμοι στή συμμετοχή του, ἐπικρατεῖ συντριπτικά ἡ ἀκριβῶς ἀντίθετη τάση. Γειτονικές πόλεις συγχωνεύονται ἤ συγκεντρώνονται μαζί σέ περιφέρειες πού ὑποβιβάζουν τόν κάτοικο τῆς πόλης σέ ὁλότελα παθητικό ἀντικείμενο τεράστιων φορέων, φορέων πού ἐνορχηστρώνουν τό δράμα τῆς ἀστικῆς ζωῆς σέ μιά ἐπική κλίμακα.

Μολονότι μπορεῖ νά ἐπιτρέπεται στόν κάτοικο τῆς πόλης ν' ἀκουστεῖ ἡ φωνή του σέ δημόσιες ἀκροάσεις καί, λιγότερο ἄμεσα, στήν ἐκλογική διαδικασία, ἡ ἐμπειρία τόν διδάσκει τελικά ὅτι οἱ ἀποφάσεις, πού ἐπηρεάζουν ἄμεσα τή ζωή του, παίρνονται πίσω ἀπ' τήν πλάτη του, λαβαίνοντας ὑπόψη ἐλάχιστα τά συμφέροντά του. Ἔτσι, ὑποχύπτει σταδιακά στήν ἀρχή τῆς πραγματικότητας τῆς δημοτικῆς ζωῆς. Συνηθίζοντας στήν ἀπάτη, τή διαφθορά, τόν καταχερματισμό, καί τήν ἀδυναμία, βυθίζεται στήν κυνική ἀδιαφορία. Αὐτή ἡ κατάσταση τοῦ νοῦ ἔχει μιά Δόν - Κιχωτικά ἐνεργό διάσταση: ὁ σύγχρονος κάτοικος τῆς πόλης ἀντιδράει στήν ἀχαλίνωτη παραγνώριση τῶν συμφερόντων του, ἀδιαφορώντας γιά τά συμ-

φέροντα τῶν δυνάμεων πού κυβερνοῦν τή ζωή του. Σχεδόν ἀσυνείδητα, ἐκδικεῖται αὐτές τίς δυνάμεις, ἀγνοώντας τίς συμβουλές καί τούς κανονισμούς τους. Ἡ μαζική αὔξηση τῶν παραβάσεων σ' ὅλες τίς μεγάλες πόλεις τοῦ κόσμου — ἀπ' τή γενικευμένη «λούφα» στήν πληρωμή εἰσιτηρίων τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων καί τή ρύπανση τῶν δρόμων ὡς τό βανδαλισμό ἐνάντια σέ κάθε μορφή τῆς «δημόσιας ἰδιοκτησίας» — εἶναι τό προϊόν ὄχι τῆς λαϊκῆς ἀδιαφορίας, ἀλλά τῆς λαϊκῆς ἐχθρότητας. Αὐτή ἡ πληθώρα μικρο - παραπτωμάτων διογκώνεται ἀπ' τήν τεράστια αὔξηση σοβαρότερων ἐγκλημάτων — διαρρήξεων, ἁπατῶν, βιασμῶν καί φόνων — πού ὑποβιβάζουν ὁλόκληρες συνοικίες τῆς πόλης σέ ἀστικές ζοῦγκλες.

Πρέπει κανείς ν' ἀνατρέξει πίσω στίς διαδηλώσεις ἐνάντια στή στράτευση, πού ἔγιναν στή Ν. Ὑόρκη πρίν ἀπό ἕνα αἰώνα, ἤ στίς διαδηλώσεις γιά τήν ὑπόθεση Γκόρντον, πού ἔγιναν στό Λονδίνο πρίν ἀπό δυό αἰῶνες, γιά νά βρεῖ περιόδους πού νά συναγωνίζονται τή σημερινή διάβρωση τῆς ἀστικῆς ἠθικῆς. Ἡ σαπίλα στίς πόλεις εἶναι τώρα τόσο χειροπιαστή, ὥστε ὅσες προσπάθειες κι ἄν γίνονται γιά νά τή συγκαλύψουν μέ διακοσμητικά σχέδια ἀστικῆς ἀναζωογόνησης, ἡ μπόχα τῆς παρακμῆς ἀναδύεται κάτω ἀπ' τά ἑλκυστικά σχέδια καί προγράμματα, χτυπῶντας στά ρουθούνια. Μιά ἀστική ὀντότητα πού 'χει χάσει κάθε νόημα γιά τή μεγάλη πλειοψηφία τῶν κατοίκων της, εἶναι ἤδη πνευματικά νεκρή. Ὁ συνηθισμένος κάτοικος τῆς πόλης μπορεῖ, στά σίγουρα, νά προσπαθήσει νά συνδεθεῖ μέ τό σπίτι του, τή δουλειά του, τήν οἰκογένειά του, καί τούς ἄμεσους συνεργάτες καί φίλους του· ἀλλά ὅταν τό συνολικό περιβάλλον τῆς πόλης, πού σχηματίζει τό πλαίσιο αὐτῶν τῶν ἀλληλεξαρτήσεων, δέ ἔχει ἀπολύτως κανένα νόημα γι' αὐτόν — ὄντας, στήν πραγματικότητα, τό ἀντικείμενο τῆς ἔντονης ἐχθρότητάς του — τότε ὁ ἀστικός του μεταβολισμός ἔχει οὐσιαστικά τερματιστεῖ. Ἀπό μιά συνειδητά ἀναπτυσσόμενη ὀντότητα, ἡ πόλη περνάει σέ μιά κωματώδη κατάσταση: μπορεῖ νά ἐπιδείχνει τεχνικά ὅλες τίς ἐξωτερικές λειτουργίες τῆς ζωῆς, κάτω ἀπ' τίς περιποιήσεις τῶν τεράστιων φορέων κι ἐκτελεστικῶν σωμάτων της, ἀλλά ἀπό κάθε οὐσιαστική ἄποψη βρίσκεται στό τέλος της.

Τό ὅτι οἱ σύγχρονες ἀστικές ὀντότητες μπορεῖ νά συνεγίσουν νά μεγενθύνονται, παρά τήν πνευματική καί φυσική τους παρακμή, εἶναι ἀπόδειξη τῆς ἰδιότυπης παθολογίας τῆς ἀστικῆς πόλης: τῆς κατάρρευσης τῶν αὐτοσχέδιων περιορισμῶν, πού προσδίνανε παραδοσιακά στήν πόλη τήν προσδιορισιμότητα καί τήν πολιτιστική της ζωτικότητα. Ἡ παράδοξη περιγραφή τῆς μητρόπολης σάν «ἀντι - πόλης», ἀπ' τό Μάμφορντ, εἶναι ἀλάνθαστη· ἡ ἀπεριόριστη ἐπέκταση εἶναι καθαυτή ἕνα ὅριο, μιά διαδικασία αὐτο - καταβρόχθισης στήν ὁποία τό περιεχόμενο ὑποτάσσεται στή μορφή κι ἡ

πραγματικότητα στή φαινομενικότητα. Συνακόλουθα, ἀκόμα κι ἄν συνεχίζεται ἡ ἀστική ἐξάπλωση, ἀπο - ἀστικοποιεῖ τόν κάτοικο τῆς πόλης, ἀποκαθιστώντας σ' αὐτόν ὅλες τίς ἐπαρχιώτικες ἰδιότητες τοῦ κατοίκου τῆς ὑπαίθρου, δίχως, ὅμως, τά πλεονεκτήματα μιᾶς κοινοτικῆς ζωῆς· ἀκόμα κι ἄν αὐξάνεται ἡ πληθυσμιακή πυκνότητα τῆς πόλης — ἰδιαίτερα στήν ἱστορική ἑστία τῆς ἀστικῆς πόλης, τήν ἐμπορική καί βιομηχανική περιοχή — ἐκμηδενίζει τά πολιτιστικά ἀποτελέσματα τῆς ἐπαφῆς, ὑποκαθιστώντας τήν ἀτομικοποίηση στήν ἐπικοινωνία. Ἡ ἀποικιοποίηση τοῦ χώρου ἀπό σύγχρονες ἀστικές ὀντότητες, ἀπέχοντας πολύ ἀπ' τό νά γεννάει τήν ἑτερογένεια πού μεταμόρφωνε τήν παραδοσιακή πόλη σέ μιά πανδαισία ὀπτικῶν καί πολιτιστικῶν ἐρεθισμάτων, παράγει μιά καταστροφική ὁμοιογένεια καί τυποποίηση, πού ψευτίζει τό ἀνθρώπινο πνεῦμα. Οἱ σύγχρονες ἀστικές ὀντότητες δέν ἀποτελοῦν πιά πηγές ἀτομικῆς ὁλοκλήρωσης· εἶναι τά κατεξοχήν πεδία ψυχικῆς καί φυσικῆς μαζικοποίησης — ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ ἀτόμου σέ μιά ἀγέλη. Αὐτή ἡ μαζικοποίηση ἀπομονώνει μᾶλλον παρά ἑνώνει· δέ γεννάει κανένα «κοινό νοῦ», μέ τήν ἔννοια πού χρησιμοποίησε τόν ὅρο ὁ Γκιούσταβ Λεμπόν, ἀλλά ἀδιαφορία κι ἀπάθεια. Ἡ ἀστική πόλη, ἄν μπορεῖ ἀκόμα νά ὀνομάζεται πόλη, εἶναι ἕνας τόπος ὅπου δέ βρίσκει κανείς ἐπαφή καί συνεργασία, ἀλλά ἀπομόνωση κι ἀνωνυμία. Τά ὅρια τῆς ἀστικῆς πόλης μποροῦν νά συνοψιστοῦν στό γεγονός ὅτι ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀστική ἀνάπτυξη, τόσο λιγότερο μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ πόλη σάν τέτοια.

Ἐδῶ, τό ἐργοστάσιο, τόσο σάν πηγή ὅσο καί σά μοντέλο τῆς ἀστικῆς πόλης, ἀποκτάει ἕνα πολύπλευρο νόημα. Σάν ἡ ἐνσάρκωση τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, τῆς παραγωγῆς σάν αὐτοσκοποῦ, γίνεται τό τζίνι* πού πετυχαίνει τήν ἀπεριόριστη οἰκονομική ἀνάπτυξη, προσφέροντας ταυτόχρονα τά συστατικά τῆς ἀπεριόριστης ἀστικῆς ἀνάπτυξης. Ἐπιπλέον, στόν ἀστικό νοῦ, ὑπάρχει μιά ἀντίληψη, στά πλαίσια τῆς ὁποίας σχηματίζει τό δομικό μοντέλο γιά τήν κοινωνία σά σύνολο. Στίς ΕΠΑ, περισσότερο ἴσως ἀπ' ὁποιοδήποτε ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου, ὁ ἐθνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας τείνει νά διαμορφωθεῖ μέ πρότυπο τόν ἐργοστασιακό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ὄχι μόνο ἐννοιολογικά, ἀλλά καί σάν οἰκονομική πραγματικότητα. Γιά τό κεφάλαιο, ὁλόκληρη ἡ ἤπειρος δέν εἶναι στήν πραγματικότητα, τίποτα ἄλλο ἀπό μιά τεράστια βιομηχανική ἐπιχείρηση — οἱ περιφέρειές της διαιροῦνται σέ διαμερίσματα σύμφωνα μέ τούς πόρους καί τίς εὐνοϊκές τοποθεσίες γιά ἐμπορικές καί βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις. Αὐτή ἡ νοοτροπία προδίνεται σχεδόν σέ κάθε ὁμιλία πού γίνεται στίς ἐπιχειρηματικές συγκεντρώσεις. Στίς

* Σ.τ.Ε. Πνεῦμα τῶν λαϊκῶν παραδόσεων τῶν Μωαμεθανῶν.

οἰκολογικές θεωρήσεις δίνεται μόνο φαινομενική ἀναγνώριση· τό ἔδαφος, τά δάση, τά ὀρυχεῖα, καί οἱ ὑδάτινοι δρόμοι, εἶναι ἁπλῶς «φυσικοί πόροι», πού ἡ ἐκμετάλλευσή τους δέν ἀπαιτεῖ καμιά δικαιολογίας, παρά μόνον ὅταν χρειάζεται ἕνα ἰδεολογικό λοῦστρο «ἐνδιαφέροντος γιά τό περιβάλλον», γιά νά κατευνάσει τά αἰσθήματα ἑνός ἐξεγερμένου κοινοῦ.

Αὐτή ἡ ἐργοστασιακή νοοτροπία βρίσκει τήν πιό εὔγλωττη ἔκφρασή της στόν πλασμένο ἀπ' τόν ἄνθρωπο κόσμο τῆς πόλης. Κάθε αἰσθητικό ἀστικό πρότυπο, πού κληροδοτήθηκε ἀπ' τό παρελθόν, τείνει νά θυσιαστεῖ στό πρότυπο (στούς σύγχρονους καιρούς, κυρίως τό ἐργοστασιακό πρότυπο), πού διευκολύνει τήν πιό ἀποτελεσματική διακίνηση ἀγαθῶν κι ἀνθρώπων. Ποτάμια ἐξαφανίζονται, οἱ παραλλαγές στά τοπεῖα ἐξαλείφονται, δίχως νά ἐπιδείχνεται ἡ παραμικρή εὐαισθησία ἀπέναντι στή φυσική ὀμορφιά, μεγαλοπρεπεῖς συστάδες δέντρων ἰσοπεδώνονται, ἀκόμα καί πολύτιμα ἀρχιτεκτονικά κι ἱστορικά μνημεῖα κατεδαφίζονται καί, ὅπου εἶναι δυνατό, τό ἔδαφος ἰσοπεδώνεται γιά νά μοιάζει μέ πλατώ ἐργοστασίου. Οἱ γωνιακοί καί καμπύλοι δρόμοι τῆς μεσαιωνικῆς κομμούνας, πού εὐχαριστοῦσαν τό μάτι σέ κάθε στροφή μ' ἕνα νέο κι ἀπρόβλεπτο σκηνικό, ἀντικαθίστανται ἀπ' τίς μονότονες θέες τῶν ἴδιων ἄχρωμων κτιρίων καί μαγαζιῶν πού ἁπλώνονται στή σειρά. Ἀξιαγάπητες πλατεῖες, πού κληρονομήθηκαν ἀπ' τό παρελθόν, ὑποβιβάζονται σέ ἀφετηρίες τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων, κι αὐτοκινητόδρομοι ἀνοίγονται ἀχαλίνωτα σέ ζωτικές γειτονιές, κόβοντάς τες στή μέση καί τελικά ὑπονομεύοντάς τες. Ἡ ἀστική πόλη, περισσότερο ἀπό ὁποιαδήποτε ἄλλη πόλη τῆς ἱστορίας, ἐξαγνίζει τό παρελθόν κι ἀντικαθιστᾶ τή λύτρωσή του, μιά βασική ἰδέα τῆς Χεγγελιανῆς ἀντίληψης γιά τήν ἐλευθερία, μέ μιά αἰωνιότητα πού συνίσταται σ' ἕνα ἀλόγιστο συγχρονισμό. Ἡ ἱστορία, σάν ἕνα ὁρατό γεγονός πού ἀποτυπώνεται στά μνημεῖα πού ἀφήνει πίσω, μπορεῖ νά διατηρεῖται, ἀλλά μόνο σάν ἕνα ἀρχαιολογικό ἀξιοπερίεργο· ὁ καπιταλισμός εἶναι αἰώνιος μόνο ἀπ' τήν ἄποψη τῆς ἱκανότητάς του νά ἐπιταχύνει τήν παραγωγή καί τήν κυκλοφορία ἐμπορευμάτων. Γιά τούς ἀρχαίους, ἡ ἰσοπέδωση μιᾶς κατακτημένης πόλης ἦταν σημάδι τῆς ὁλικῆς ἐξόντωσης τοῦ ἐχθροῦ· γιατί ὅσο ὑπῆρχε ἡ πόλη, ὁ ἐχθρός ἦταν ἀκόμα ἀνυπόταχτος. Ἀκόμα καί μετά τήν κατάληψή της, ἡ πόλη τοῦ πρόσφερε μιά ἱστορική ὁρατότητα. Γιά τό σύγχρονο μπουρζουά, πού κατεδαφίζει τήν πόλη του καθημερινά σέ μιά ἀκατάπαυστη φρενίτιδα οἰκοδόμησης καί καταστροφῆς, τό μόνο πού ἀξίζει τήν αἰωνιότητα εἶναι ἡ αὐξανόμενη ροή βραχύβιων ἐμπορευμάτων. Τό παρελθόν ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ αἰωνιότητα ἔχει μιά ποιοτική διάσταση, πού εἶναι ξένη πρός τήν παραγωγή, ἐφήμερων ἀνταλλακτικῶν ἀξιῶν.

Ὅπως κάθε ἐργοστάσιο, ἡ ἀστική πόλη ὄχι μόνο καταβροχθίζει ἀνθρώπους, ἀλλά καί τήν ἴδια της τήν πρώτη ὕλη — τή γῆ. Στίς ΕΠΑ, αὐτό συμβαίνει μέ ρυθμό κάπου 3.000 στρεμμάτων τή μέρα. Ἀπ' τά τέλη τοῦ Β' Παγκόσμιου Πόλεμου, περισσότερα ἀπό 30 ἑκατομμύρια στρέμματα ἔχουν θαφτεῖ κάτω ἀπό τσιμέντο κι ἀτσάλι, τά περισσότερα ἀπ' τά ὁποῖα ἦταν καλλιεργήσιμη, παραγωγική γῆ. Γιά νά τραφοῦν οἱ τεράστιοι πληθυσμοί πού ἀπορροφῶνται ἀπ' τίς πόλεις, ἡ γεωργία πρέπει κι αὐτή νά βιομηχανοποιηθεῖ, δηλαδή, νά ὑποβιβαστεῖ σέ μιά ἐργοστασιακή ἐπιχείρηση. Αὐτό πετυχαίνεται μέ τό ράντισμα τῆς συγκομιδῆς μέ βλαβερές χημικές οὐσίες, τό βομβαρδισμό τοῦ ἐδάφους μέ ἀνόργανα λιπάσματα, τή συμπίεση του μέ τεράστιο θεριστικό ἐξοπλισμό, καί τήν ἰσοπέδωση τοῦ ἐδάφους στήν ὕπαιθρο. Θεωρημένες ἀπό ἄποψη πληθυσμοῦ κι ἐκμετάλλευσης τῆς γῆς, τεράστιες ἀνισορροπίες ἀναπτύσσονται μεταξύ πόλης κι ὑπαίθρου. Ἡ πλειοψηφία τῶν Ἀμερικάνων συγκεντρώνεται καταμῆκος ἔντονα ἀστικοποιημένων παράκτιων περιοχῶν τῆς ἠπείρου καί στίς ἄμορφες ἀστικές ζῶνες τῆς μεσοδύσης, ἐνῶ οἱ ἀγροτικές κοινότητες μαραίνονται καί σβήνουν. Μιά στίς τρεῖς ἀγροτικές περιφέρειες ἐμφανίζει μιά ἀπώλεια πληθυσμοῦ, ἀλλά οἱ πόλεις συνεχίζουν νά μεγαλώνουν ἀμείλικτα καί νά καταστρέφουν τά τελευταῖα μισο - ὑπαίθρεια καταφύγια ἀπ' τήν ἀστική συμφόρηση. Περίπου τό ἕνα τέταρτο ἤ τό ἕνα τρίτο τοῦ Ἀμερικάνικου πληθυσμοῦ κατοικεῖ τώρα στήν παραλιακή ζώνη ἀνάμεσα στό νότιο Νέο Χαμσάιρ καί τή βόρεια Βιρτζίνια, τήν ἀστική - προαστιακή περιοχή πού ὁ Ζάν Γκότμαν ὀνόμασε σωστά «μεγαλούπολη». Σ' αὐτή τήν περιοχή, κάπου 30 μέ 40 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι καταλαμβάνουν μόνο 10.000 τετραγωνικά μίλια, ἤ 3 μέ 4.000 ἄνθρωποι ἀντιστοιχοῦν σέ κάθε τετραγωνικό μίλι ἀστικῆς καί προαστιακῆς γῆς. Οἱ πυκνότητες φθάνουν στά ὕψη καθώς προσεγγίζει κανείς τίς μείζονες ἀστικές περιοχές, ὥς ὅτου φτάσουν ἕνα μέσο ὅρο 8.000 ἀνθρώπων ἀνά τετραγωνικό μίλι στό Μανχάταν κι ἕνα οὐσιαστικά μεγαλύτερο ἀριθμό στίς παλιότερες φτωχογειτονιές τῶν προαστίων.

Τό οἰκολογικό βάρος πού ἡ ἀστική πόλη φορτώνει στό φυσικό περιβάλλον εἶναι δυσβάστακτο. Ἡ πόλη δέν εἶναι μόνο θῦμα τῆς ρύπανσης τοῦ ἀέρα καί τοῦ νεροῦ, ἀλλ' ἀποτελεῖ κι ἡ ἴδια μιά σημαντική πηγή μόλυνσης. Οἱ ἀνάγκες της γιά ὕδρευση, διαταράσσουν τόν ὑδρολογικό κύκλο ὁλόκληρης τῆς περιοχῆς πού τήν περιβάλλει, καί τά στερεά ἀπόβλητα πού παράγει, αὐξάνονται πέρα ἀπό κάθε λογικό ἔλεγχο. Ἡ Ν. Ὑόρκη, μόνο, γεννάει καθημερινά 30.000 τόννους σκουπιδιῶν, ξέχωρα ἀπ' τίς ἀκαθαρσίες τῶν ὑπονόμων πού ρέουν στά ποτάμια καί τούς ὅρμους της. Στό μεταξύ ἡ ἀστική πόλη συνεχίζει νά μεγαλώνει. Ἁπλώνεται καθημερινά στήν ὕπαιθρο σάν ἕνας ἀνεξέλεγκτος καρκίνος καί καταστρέφει ὑδάτινες

ὁδούς καί τεράστιες ἐκτάσεις γῆς, πού ἡ διατήρησή τους μπορεῖ κάλλιστα νά προσφέρει τό ἀναγκαῖο ἀγροτικό ὅριο ἐπιβίωσης γιά τήν ἀνθρωπότητα, στούς αἰῶνες πού ἔρχονται. Ἡ σκέψη ὅτι δέν ὑπάρχει ὅριο σ' αὐτή τήν ἀστική ἀνάπτυξη, μᾶς θυμίζει, στήν πραγματικότητα, ὅτι ὁ φυσικός κόσμος βάζει ἕνα δικό του ἀποφασιστικό, οἰκολογικό ὅριο, ἀλλά ἕνα ὅριο πού μπορεῖ, ἴσως, νά μή γίνεται αἰσθητό ὥς ὅτου ἡ ζημιά νά γίνει ἀνεπανόρθωτη κι ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς ἰσορροπημένης οἰκολογίας ἀδύνατη.

4. Κοινότητα καί Πολεοδομία

Μπορεῖ ἡ ἀστική πόλη νά σωθεῖ ἀπ' τόν ἑαυτό της; Ἤ, γιά νά διατυπώσουμε ἕνα πιό βασικό ἐρώτημα, μποροῦν οἱ ὑψηλές οὐρμπανιστικές παραδόσεις νά ἐνσταλλαχθοῦν στή σύγχρονη μητρόπολη; Στίς ΕΠΑ, ὅπου ἡ ἐπιστήμη ἀποκτάει τήν αἴγλη πού ὁ ἀρχαϊκός κόσμος ἐπιφύλασσε κάποτε γιά τή μαγεία, ἡ ἀπάντηση τείνει νά κλίνει πρός τήν τεχνική ἐμπειρογνωμοσύνη. Τά προβλήματα τῆς σύγχρονης πόλης μποροῦν (κι ὑποτίθεται ὅτι θά) νά λυθοῦν ἀπό κείνους πού κατέχουν τή μεγαλύτερη ἀστική «εἰδημοσύνη» — τούς πολεοδόμους. Ὄχι πώς αὐτοί οἱ εἰδικοί ἀγαπιοῦνται ἀπ' τόν κόσμο, ἰδιαίτερα ἀπό κείνους στίς παλιότερες ἀστικές περιοχές, πού ἡ γειτονιά τους ἀνοικοδομεῖται μ' ἕνα βάρβαρο τρόπο. Ἀλλά τό γόητρο τῆς Ἀμερικάνικης εἰδημοσύνης, τῆς ἐπαγγελματικῆς τεχνικῆς, σαγηνεύει τό μυαλό τῶν θυμάτων της, ἀκόμα κι ἄν τά ἀπονοητεύει στήν πράξη. Ὅσο γιά τό διευρυνόμενο χάσμα ἀνάμεσα στό ἰδανικό καί τό πραγματικό, τό πολεοδομικό σχέδιο καί τό γκροτέσκο προϊόν του, ἐξηγεῖται ἄνετα σάν ἔργο τοῦ ἐγωϊστῆ, τοῦ ἅρπαγα, καί τοῦ ἀδιάφορου. Αὐτά τά ἐπαίσχυντα χαρακτηριστικά ἀποδίδονται ὄχι μόνο στούς κερδοσκόπους κτηματομεσίτες, τούς μεγιστάνες τῆς οἰκοδομικῆς βιομηχανίας, τούς κυβερνητικούς γραφειοκράτες, τούς γαιοκτήμονες καί τά ἑταιρικά συμφέροντα, πού κατεξοχήν τά ἔχουν, ἀλλά μᾶλλον ἀστόχαστα, στό κοινό γενικά. Οἱ ἄνθρωποι, μᾶς λένε, δέν νιάζονται ἀρκετά γιά τό ἀστικό τους περιβάλλον ὥστε νά κάνουν κάτι γι' αὐτό. Ἕνα ἀφηρημένο «ἐμεῖς» ἀποστάζεται ἀπ' τό συνοθύλευμα τῶν συγκρουόμενων κοινωνικῶν συμφερόντων, ἕνας στόχος ἐπίμονης προπαγάνδας πού ἀπαιτεῖ ἐνδιαφέρον, ἀλλά ἀρνεῖται τή δυνατότητα δράσης σ' ἐκείνους πού εἶναι τά μεγαλύτερα θύματα — τόν ἁπλό κάτοικο τῆς πόλης πού πρέπει νά ἀνεχθεῖ τή μητρόπολη ὄχι μόνο σάν τόπο ἐργασίας, ἀλλά καί σάν τρόπο ζωῆς.

Στόν οὐρμπανισμό, τό ἀντίστοιχο αὐτοῦ τοῦ ἀφηρημένου «ἐμεῖς» εἶναι τό ἀφηρημένο σχέδιο: τό ἀρχιτεκτονικό διάγραμμα πού θά ἐπιλύσει τά πιό πιεστικά ἀστικά προβλήματα μέ τήν πιό ἐκλεπτυσμένη εἰδημοσύνη. Ὁ Φράνκ Φίσερ παρατηρεῖ: «Ἕνα ἐρώτημα γύρω ἀπ' τήν πολεοδομία, θά πρέπει νά 'χει γεννηθεῖ στό νοῦ ἐκείνου πού 'χει ξεφυλλίσει τούς μεγαλοπρεπεῖς τόμους, στούς ὁποίους

παρουσιάζονται γενικά οἱ προτάσεις τῶν πολεοδόμων. Γιατί αὐτοί οἱ πράσινοι χῶροι, αὐτοί οἱ προσεκτικά τοποθετημένοι οὐρανοξύστες, αὐτές οἱ εὐχάριστες συνοικίες διαμονῆς κι οἱ ἐξίσου εὐχάριστες βιομηχανικές κι ἐργασιακές περιοχές, παραμένουν ἀκόμα, στό μεγαλύτερο μέρος τους, ὄνειρα; Γιατί οἱ πόλεις μας εἶναι σχεδόν τό ἴδιο ἄσχημες καί δυσάρεστες ὅπως ἦταν στό ἀπόγειο τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 19ου αἰώνα;»[1]

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Φίσερ, ὅπως θά δοῦμε, εἶναι πιό λογική ἀπ' τίς περισσότερες πού δόθηκαν, ἀλλά τό ἴδιο τό ἐρώτημα εἶναι κοινότοπο καί περιέχει συνήθως προκατειλημμένες ὑποθέσεις. Ἡ πιό σημαντική ἀπ' αὐτές εἶναι ὅτι μιά ὀρθολογική πόλη εἶναι πρωταρχικά προϊόν καλοῦ σχεδιασμοῦ. Οἱ «πράσινοι χῶροι», «οἱ εὐχάριστες συνοικίες διαμονῆς», «οἱ ἐξίσου εὐχάριστες βιομηχανικές κι ἐργασιακές περιοχές» — γιά νά μήν ἀναφέρουμε τούς «προσεκτικά τοποθετημένους οὐρανοξύστες» — θά 'ναι σέ θέση νά παράγουν ἀπό μόνες τους ἀνθρώπινες, ὀρθολογικές ἤ ἀκόμα καί βιώσιμες πόλεις;

Ἡ πολεοδομία ἐμφανίστηκε σάν ξεχωριστός κλάδος στόν 19ο αἰώνα, ὄχι μόνο ἐπειδή οἱ μεγάλες πόλεις τοῦ κόσμου εἶχαν ἐκφυλιστεῖ ἐκπληκτικά, ἀλλά κι ἐπειδή ὁ προγραμματισμός καί πιό συγκεκριμένα τό σχέδιο, εἶχαν ἀντικειμενοποιηθεῖ μυστικιστικά. Ἡ κεντρική ἰδέα ὅτι ἡ πόλη ἦταν βασικά μιά χωροταξική διευθέτηση φτιαγμένη ἀπ' τόν ἄνθρωπο, ἀποδόθηκε στήν ὀργάνωση τῶν προβλημάτων τοῦ χώρου, πού ἐνυπάρχουν βασικά στήν κοινωνία. Αὐτή ἡ πανούργα, λειτουργική προσέγγιση παρακάμπτει τά ἴδια ἀκριβῶς τά προβλήματα πού προτίθεται νά ἐπιλύσει. Οἱ ἐξωτερικές ἰδιότητες μιᾶς ὀντότητας, τό κατάφωρο γεγονός ὅτι αὐτή ἡ ὀντότητα εἶναι τοποθετημένη στό «χῶρο» καί τό «χρόνο», γίνονται ἡ οὐσία της. Τό πολύ πιό σημαντικό γεγονός ὅτι οἱ πόλεις ἐνσαρκώνουν τρόπους κοινωνικῶν σχέσεων — τό ὅτι αὐτές οἱ σχέσεις μπορεῖ νά 'ναι ἱεραρχικές ἤ ἐξισωτικές, νά βασίζονται στήν κυριαρχία ἤ τήν ἀπελευθέρωση, νά προωθοῦν τή σύγκρουση ἤ τήν ἁρμονία, νά κυβερνιοῦνται ἀπ' τήν ἀγορά ἤ τούς ἀνθρώπους—παρακάμπτεται ἀπό μιά προοπτική πού συγκλίνει σέ κοινωνικά οὐδέτερες κατηγορίες.

Τά χωρικά κριτήρια τῆς πολεοδομίας δέ μᾶς προσφέρουν ἕνα δείκτη γιά νά κρίνουμε τή βιωσιμότητα τῶν ἀστικῶν ὀντοτήτων. Πραγματικά, μερικές ἀπ' τίς πιό ζωτικές, κοινωνικά καί πολιτιστικά, πόλεις τῆς ἱστορίας ἦταν χωρικά χαοτικές, μέ βάση τά σύγχρονα κριτήρια. Οἱ συνοικίες διαμονῆς τῆς κλασσικῆς Ἀθήνας, λογουχάρη, περιγράφηκαν ἀπ' τόν Μάμφορντ σάν «ἕνας σωρός ἀπό σπίτια... χτισμένα μέ ἄψητα τοῦβλα, μέ ὀροφές ἀπό κεραμίδια ἤ ἀκόμα ἀπό λάσπη καί καλάμια».[2] Ἕνας ἀκατάστατος λαβύρινθος πού προκαλοῦσε παραφροσύνη· οἱ δρόμοι εἶχαν συχνά τέτοιο πλάτος, πού μόλις μποροῦσε νά περάσει ἕνας ἄνθρωπος κι ἕνας γάιδαρος.

Γιά νά μή χαθεῖ μέσα σ' αὐτή τήν ἀταξία, ἔπρεπε κανείς, μέ τυπικό Ἑλληνικό τρόπο, νά γνωρίζει τήν πόλη καλά. Ὁ Δικαίαρχος, στήν περιγραφή του τῆς Ἀθήνας, γύρω στό 2ο αἰώνα π.Χ., παραπονεῖται ὅτι οἱ «δρόμοι δέν εἶναι παρά ἄθλια σοκάκια, τά σπίτια φτωχά, πού ἀνάμεσά τους ἐλάχιστα ἦταν πιό καλά. Ὅταν ἐρχόταν ἕνας ξένος γιά πρώτη φορά, δύσκολα θά πίστευε ὅτι αὐτή εἶναι ἡ Ἀθήνα γιά τήν ὁποία εἶχε ἀκούσει τόσα πολλά».3

Ἀλλά ἡ Ἀθηναϊκή ζωή δέ προοριζόταν νά βιώνεται στό σπίτι, μέσα σέ λαμπρή μοναξιά, γιατί κάτι τέτοιο θ' ἀναιροῦσε τήν π ό λ ι ν σάν κοινότητα. Ἡ ζωή ἐπρόκειτο ν' ἀναλωθεῖ στήν ἀ γ ο ρ ά, τή μεγάλη πλατεῖα ὅπου συγκεντρώνονταν καθημερινά οἱ πολίτες γιά νά διεκπεραιώσουν τίς ὑποθέσεις τους, νά κουβεντιάσουν, νά συζητήσουν πολιτικά, καί νά πουλήσουν τά ἐμπορεύματά τους. Γιά νά ἐκπληρώσει αὐτή τή λειτουργία, ἡ π ό λ ι ς ἔπρεπε νά κλιμακωθεῖ σέ ἀνθρώπινες διαστάσεις — μέ τά λόγια τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔπρεπε νά 'ναι μιά πόλη πού νά μποροῦσε «ν' ἀγκαλιαστεῖ μέ μιά μόνο ματιά».4 Ὁ ἀστικός χῶρος ἀναπτύχθηκε αὐθόρμητα ἀπ' τήν ἐπιθυμία γιά στενή συναναστροφή, ὄχι ἀπό, ἐκ τῶν προτέρων, ἐμπορικούς, θρησκευτικούς ὑπολογισμούς ἤ ἀπό μιά γεωμετρία τυπικῆς ἀστικῆς αἰσθητικῆς. Ἀφοῦ ἡ ἀγορά ἦταν τό αὐθεντικό πεδίο τῆς Ἀθηναϊκῆς ζωῆς, ὁ «δρόμος δέν ἀντιμετωπιζόταν σάν τό βασικό στοιχεῖο ἑνός σχεδίου, ἀλλά σάν ὁ ἐλάχιστος χῶρος, πού ἀφηνόταν γιά τήν κυκλοφορία», παρατηρεῖ ὁ Πώλ Σπρέιρεγκεν — τό κύριο μέλημα ἀφοροῦσε τήν ἀ γ ο ρ ά καί τήν Ἀκρόπολη, πού χρησίμευε σάν φρούριο καί θρησκευτικό κέντρο. Εἰδωμένα ἀπό ψηλά, τά οἰκοδομήματα τῆς Ἀκρόπολης στεροῦνται ὁποιασδήποτε κανονικῆς διάταξης· πραγματικά, ἀπό μεταγενέστερους παρατηρητές, «τά ἐπιμέρους οἰκοδομήματα θεωρήθηκαν κάποτε ὅτι δέν ἔχουν φανερή σχέση μεταξύ τους μέσα στή γενική διάταξη», παρατηρεῖ ὁ Σπρέιρεγκεν. Ὁ Ἑλληνικός νοῦς, ὅμως, ἐνδιαφερόταν πολύ λίγο γιά ἕνα σχέδιο, πού εἶχε σάν προορισμό νά εὐχαριστήσει μιά συμπαντική, ὑπερανθρώπινη θεότητα, πού παρατηρεῖ τά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τούς οὐρανούς ἤ, ἐδῶ συγκεκριμένα, ἕναν Ὀλύμπειο ἀρχιτέκτονα πού βάζει τή γεωμετρική συμμετρία πάνω ἀπ' τίς γήινες ἐμπειρίες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τά οἰκοδομήματα τῆς Ἀκρόπολης «συλλήφθηκανε νοερά, χτίστηκαν καί ξαναχτίστηκαν μετά ἀπό μιά μακρόχρονη περίοδο παρατήρησης καί στοχασμοῦ γιά νά βλέπονται ἀπ' τό ἀνθρώπινο μάτι καί νά βιώνονται ἀπό ἀνθρώπους πού κινοῦνται μέ τά πόδια. Ἡ βάση τοῦ σχεδιασμοῦ τους δέν ἦταν τό ἀφηρημένο πλάνο: ἦταν ἡ πραγματική ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων».5

Ἡ μεσαιωνική κομμούνα διατήρησε αὐτό τό πνεῦμα τοῦ αὐθόρμητου, ἀνθρώπινου σχεδίου καί τῆς ἀνθρώπινης κλίμακας — ὄχι ἐξαιτίας ὁποιασδήποτε γνώσης τῆς π ό λ ε ω ς, ἀλλά σά μιά

φυσική πραγμάτωση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού σχημάτιζαν τή βάση τῆς ἀστικῆς ζωῆς. Θά πρέπει νά 'ναι κανείς τυφλός μπροστά στήν ἀστική χάρη κι ὁμορφιά, γιά νά διαγράψει αὐτές τίς πρώιμες Εὐρωπαϊκές κωμοπόλεις σά «χαοτικές», μολονότι αὐτός ὁ ὅρος ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἐπανειλημμένα σέ περιγραφές τῆς κομμούνας. Ὄντας κοντά στή φύση καί τή γῆ, ἡ μεσαιωνική κωμόπολη ἀκολούθησε, σάν κάτι φυσικό, τήν περίμετρο τοῦ ἐδάφους καί, μέ ἑλικοειδῆ τρόπο, σχημάτισε αὐτά τά στρεβλά σοκάκια, τά γοητευτικά ἀδιέξοδα, καί τούς στενούς, καμπύλους δρόμους, πού γοητεύουν ἀκόμα τό σύγχρονο ἐπισκέπτη. Ὁ Μάμφορντ ἔχει αἰχμαλωτίσει τήν ὁμορφιά καί τήν ὀπτική ποικιλία τῆς κομμούνας, μέσα σέ ἀπαράμιλλες σέ περιγραφή παραγράφους: «Ξυπνοῦσε κανείς στή μεσαιωνική κωμόπολη ἀπ' τό λάλημα τοῦ κόκκορα, τό τερέτισμα τῶν πουλιῶν πού φώλιαζαν κάτω ἀπ' τό πρόστεγο· ἤ ἀπ' τό χτύπημα τῆς καμπάνας πού σήμαινε τίς ὧρες στό μοναστήρι στίς παρυφές, ἤ, ἴσως, ἀπ' τό χτύπημα τῶν σήμαντρων τοῦ νέου κωδωνοστάσιου στήν πλατεῖα τῆς ἀγορᾶς, πού ἀνάγγελε τήν ἔναρξη τῆς ἐργάσιμης μέρας ἤ τό ἄνοιγμα τῆς ἀγορᾶς».6

Κατηφορίζοντας τούς δρόμους τῆς μεσαιωνικῆς κωμόπολης, δέν ἀνακαλύπτει κανείς «καμιά στατική ἀρχιτεκτονική», ἀλλά μιά δυναμική ἑτερογένεια.

Οἱ ὄγκοι ἀνοίγουν ξαφνικά κι ἐξαφανίζονται, καθώς τούς πλησιάζει κανείς ἤ ἀποτραβιέται· μιά ντουζίνα βήματα μπορεῖ ν' ἀλλάξουν τήν αἴσθηση τῆς πρόσοψης καί τοῦ φόντου, ἤ τή μικρότερη ἤ μεγαλύτερη ἀκτίνα τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου. Τά προφίλ τῶν κτιρίων, μέ τ' ἀπότομα ἀετώματά τους, τίς κοφτές του στέγες, τούς πυργίσκους τους, τά τύμπανά* τους, νά κυματίζουν καί νά τρέχουν, νά σπάζουν καί νά συνενώνονται, νά ὑψώνονται καί νά χαμηλώνουν, μ' ὄχι λιγότερη ζωντάνια ἀπ' τά ἴδια τά κτίρια».7

Ὁ Μάμφορντ παρατηρεῖ, ἀπό αἰσθητική σκοπιά: «Μιά μεσαιωνική κωμόπολη εἶναι σά μιά μεσαιωνική ταπετσαρία: τό μάτι, ἑλκυόμενο ἀπ' τήν πλούσια μορφή τοῦ σχεδίου, περιπλανιέται μπρός πίσω σ' ὅλη τήν ὑφή του, αἰχμαλωτισμένο ἀπό ἕνα λουλούδι, ἕνα ζῶο, ἕνα κεφάλι, στεριώνοντας ὅπου τό εὐχαριστεῖ, ξαναϊχνεύοντας τό δρόμο του, συλλαμβάνοντας τό σύνολο μόνο ἀφοῦ ἀφομοιώσει τά μέρη του κι ὄχι ἀγκαλιάζοντας τό σχέδιο μόνο μέ μιά ματιά».8

Αὐτός εἶναι ὁ χῶρος μιᾶς ἀργόσχολης συντεχνιακῆς κοινωνίας, πού δέν κοιτάζει μόνο τήν ποιότητα, ἀλλά καί τή λεπτομέρεια. Ἡ ὁλότητα ἀποκτάει τήν ἑνότητά της μέ μιά ἀνάμιξη τῶν μοναδικῶν μερῶν της. Σ' αὐτό τό πρότυπο σχεδίου βλέπουμε τήν ἀστική μαρτυρία μιᾶς ἀφυπνιζόμενης ἀτομικότητας πού, ξέχωρα ἀπ' τήν Ἑλ-

* Σ.τ.Ε. Διακοσμητικά γοτθικῶν παραθύρων.

ληνική π ό λ ι ν, ἦταν ἡ ἀπαίτηση τοῦ δυτικοῦ κόσμου γιά ἐλευθερία καί προσωπικότητα — δηλαδή, πρίν αὐτή ἡ ἀπαίτηση ἐξευτελιστεῖ ἀπ' τή μαζικοποίηση καί τόν ἐγωϊσμό. Ἦταν ἐπίσης ἕνας ἐξισωτικός χῶρος ἀπέριττων σπιτιῶν καί συμμερισμοῦ εὐθυνῶν. Ἄν συγκρίνουμε αὐτή τήν ἀστική ταπετσαρία μέ τήν ἱεραρχία καί τό δεσποτισμό τῆς ἐποχῆς τοῦ Μπαρόκ, τότε γίνεται ὀδυνηρά κατάφωρη ἡ ἀλλαγή πού καθιερώθηκε ἀπ' τίς ἀρχοντικές πόλεις τοῦ 17ου καί τοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ Μάμφορντ προσθέτει μέ ὀξυδέρκεια: «Γιά τό μάτι τῆς ἐποχῆς τοῦ μπαρόκ, αὐτή ἡ μεσαιωνική μορφή εἶναι βασανιστική κι ἡ προσπάθεια νά τήν ἀγκαλιάσει βαρετή· γιά τό μεσαιωνικό μάτι, ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, ἡ μορφή μπαρόκ θά 'ταν χοντροκομμένα συνεχής καί ὑπερενοποιημένη. Δέν ὑπάρχει κανένας «σωστός» τρόπος θέασης ἑνός μεσαιωνικοῦ κτιρίου: ἡ ὡραιότερη πρόσοψη τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Σάρτρ εἶναι ἡ νότια· καί μολονότι ἡ καλύτερη ἴσως θέα τῆς Νότρ Ντάμ εἶναι ἀπ' τήν ἀπέναντι μεριά τοῦ Σηκουάνα, στό πίσω μέρος, αὐτή ἡ θέα, μέ τό πράσινο πού τήν περιζώνει, δέν ἔγινε ἀντιληπτή πρίν ἀπ' τό 19ο αἰώνα».9

Μέ μιά ἔννοια, τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν Ἀκρόπολη, παρά τή φαινομενικά κλασσική της ψυχρότητα. Παρατηρούμενη σχεδόν ἀπ' ὁποιαδήποτε γωνία κι ἀπόσταση, παρουσιάζει τά κλιμακωτά ἐπίπεδα πού προσελκύουν τό μάτι νά κινηθεῖ σταδιακά, ἀπό κάθε οἰκοδόμημα στόν Παρθενώνα.

Αὐτή ἡ αὐθόρμητη καλλιτεχνική ἐπίτευξη ἀπορρέει ἀπό μιά τέλεια ἑνοποίηση τῆς αἰσθητικῆς εὐαισθησίας μέ τή ζωή τῆς καθημερινῆς ἐργασίας. Συνακόλουθα, θά 'ταν δύσκολο γιά τούς Ἕλληνες καί τούς μεσαιωνικούς ἀστούς ν' ἀποκλείσουν τά καταστήματα καί τούς μικροπωλητές ἀπ' τίς δημόσιες πλατεῖες τους, νά ὑποβιβάσουν αὐτές τίς πλατεῖες ἁπλῶς σ' ἕνα ὀπτικό ἀντικείμενο παθητικῶν χασομέρηδων. Δέ χασομεροῦσε κανείς ἁπλῶς σ' αὐτές τίς πλατεῖες, μετά τή λήξη τῶν ὡρῶν ἐργασίας, ἀλλά ζοῦσε σ' αὐτές καί συχνά ἔκανε ἐκεῖ τή βασική του ἐργασία γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν. Οἱ ἄνθρωποι πού ἔχτισαν τήν π ό λ ι ν καί τή μεσαιωνική κομμούνα ἦταν ἀνεξάρτητοι, ἀφοσιωμένοι στήν πόλη, μικροϊδιοκτῆτες - ἀγρότες καί τεχνίτες - γιά τούς ὁποίους ἡ αἰσθητική εὐαισθησία συγχωνεύονταν μέ τήν ἐργασία, τό ἐμπόριο, καί τήν πολιτική. Αὐτή ἡ εὐαισθησία δέν ἐπιφυλάσσονταν γιά τή θρησκεία καί τίς πιό ἀφηρημένες σφαῖρες ζωῆς. Πραγματικά, ἡ ἴδια ἡ τέχνη ἦταν μιά χειροτεχνία, τό «ἐξαιρετικό» εἶχε γίνει συνηθισμένο. Σ' αὐτή τή συνάρτηση, ὅταν τό καλό γοῦστο ἐνυπῆρχε στίς ἴδιες τίς κοινωνικές σχέσεις, ἦταν δυνατό νά ἐμπιστευτοῦν στίς τελευταῖες τήν αὐθόρμητη ἀνάπτυξη τῆς πόλης σά μιά ζωτική ἀστική ὀντότητα κι ἔργο τέχνης.

Ἡ πολεοδομία, ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, εἶναι μιά ἔκφραση δυσπιστίας ἀπέναντι στό αὐθόρμητο τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν σχέσεων καί δικαιολογημένα. Ἡ ἀστική κοινωνία διαιρεῖ οὐσιαστικά ὅλες τίς σφαῖρες τῆς ζωῆς, στρέφοντας τή μιά ἐνάντια στήν ἄλλη· γενικεύει τόν ἀνταγωνισμό, τό κέρδος καί τήν ὑπεροχή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας πάνω στήν ἀλληλοβοήθεια, τήν τέχνη, καί τήν ...σιμότητα. Ἡ αἰσθητική εὐαισθησία, ἄν μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ ἔτσι μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο, γίνεται μιά ἐμπορεύσιμη ἐπινόηση· ἡ τέχνη, ἀκόμα κι ἡ ἴδια ἡ πόλη, ἕνα ἐμπορεύσιμο ἀγαθό. Ἡ ζημιά κι οἱ ἀνισορροπίες πού προκάλεσε ἡ «ἐλεύθερη ἐπιχείρηση» στίς πόλεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου, τούς δυό περασμένους αἰῶνες, μᾶς θυμίζουν ὅτι οἱ ἀστικές κοινωνικές σχέσεις, ἄν ἀφήνονταν ἀνεξέλεγκτες, θά κατάστρεφαν ἀνεπανόρθωτα κάθε αἰσθητικό θησαυρό, πού τό παρελθόν ἔχει κληροδοτήσει στό παρόν. Ἡ πολεοδομία βρίσκει τήν ἐπικύρωσή της στή διαισθητική ἀναγνώριση ὅτι δέν μποροῦμε ν' ἐμπιστευτοῦμε μιά ἀνερχόμενη κοινωνία τῆς ἀγορᾶς, ὅτι θά μπορέσει νά γεννήσει αὐθόρμητα μιά κατοικήσιμη, καθαρή ἤ ἀκόμα κι ἀποτελεσματική πόλη καί, πολύ περισσότερο, μιάν ὄμορφη πόλη.

Ἀλλά ἡ κριτική αὐτοσυνείδηση τῆς πολεοδομίας δέν προχώρησε ἀρκετά μακριά. Σπάνια θά μποροῦσε ἡ πολεοδομία νά ξεπεράσει τίς καταστροφικές κοινωνικές συνθῆκες, στίς ὁποῖες ἦταν μιά ἀνταπόκριση.

Στό βαθμό πού στράφηκε στόν ἑαυτό της σάν ἕνα ἐξειδικευμένο ἐπάγγελμα — ἡ δραστηριότητα τῶν ἀρχιτεκτόνων, τῶν μηχανικῶν καί τῶν κοινωνιολόγων — ξέπεσε κι αὐτή στό στενό καταμερισμό τῆς ἐργασίας τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας πού ἐπιδίωκε νά ἐλέγξει. Δέν πρέπει νά προκαλεῖ κατάπληξη τό γεγονός ὅτι μερικές ἀπ' τίς πιό οὐμανιστικές ἰδέες τοῦ οὐρμπανισμοῦ προέρχονται ἀπό ἐρασιτέχνες, πού διατηροῦν ἐπαφή μέ τίς αὐθεντικές ἐμπειρίες τῶν ἀνθρώπων καί τίς ἐπίγειες ὀδῦνες τῆς μητροπολιτικῆς ζωῆς. Ἐπιπλέον, ἡ συντριπτική, πραγματιστική, νοοτροπία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἔπνιξε τήν ὀνειροπόλα ὀπτική τῆς πολεοδομίας· γιά νά μπορέσει νά γίνει κάτι, ἔπρεπε κανείς ν' ἀσχοληθεῖ μέ τά «γεγονότα τῆς ζωῆς» κι ὄχι μέ «οὐτοπικά σχέδια». Τό νά μπορέσει νά γίνει κάτι, σήμαινε, οὐσιαστικά, τήν ὑλοποίηση τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ μέ βάση τίς παραμέτρους πού καθιερώθηκαν ἀπ' τό κοινωνικό σύστημα. Ἀλλά, ἀρχικά, τό σύστημα αὐτό εἶναι ἔμφυτα ἀνορθολογικό, πράγμα πού ἔκανε τήν πολεοδομία νά βρεθεῖ στήν ἀπίθανη θέση νά προσπαθεῖ νά καταστήσει ὀρθολογικό ἕνα κοινωνικό ὀργανισμό, πού ἡ ἴδια του ἡ οὐσία εἶναι ἡ ἀνορθολογικότητα — ἡ παραγωγή σάν αὐτοσκοπός κι ἡ ὑποταγή τῶν ἀνθρώπινων στόχων σέ οἰκονομικούς. Στό βαθμό πού ἡ πολεοδομία δέν ἔκανε τίς ἀστικές κοινωνικές σχέσεις, σάν τέτοιες, ἀναμφισβήτητο θέμα τῆς κριτικῆς ἀνά-

λυσης — ἕνα ἔργο πού ἔγινε ἀπ' τούς ριζοσπάστες οὐτοπιστές, τούς ἀναρχικούς καί τό Μάρξ, ἀφομοιώθηκε γρήγορα (ἔξω ἀπ' τούς «ἐκκεντρικούς», πού ξεφεύγουν ἀπ' τά πλαίσια κάθε κλάδου) μέσα στήν κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Ἡ ὑποστασιοποίηση τοῦ σχεδίου καί τῆς τεχνικῆς, εἶναι ἁπλῶς ἡ σκιά πού ρίχνουν οἱ σχεδιαστές πάνω στά τραχειά διαγράμματα ἀπανθρωποποιητικῶν κοινωνικῶν σχέσεων — σχέσεων πού ἐξευτελίζουν ὄχι μόνο τόν κάτοικο τῆς πόλης, ἀλλά καί τήν ἴδια τήν πόλη. Τά διαγράμματα ἀπαλύνονται, εὐσιαστικά, καί συνάμα συσκοτίζονται. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Λεονάρντο Μπενέβολο, «ἡ τεχνική τῆς πολεοδομίας παραμένει σταθερά πίσω ἀπ' τά γεγονότα πού ὑποτίθεται ὅτι ἐλέγχει καί διατηρεῖ ἕνα αὐστηρά ἐπανορθωτικό χαρακτήρα».10 Ἀκόμα κι αὐτή ἡ πρόταση ἔχει ἰδεολογικά στοιχεῖα: τό πρόβλημα δέν εἶναι μόνο πρόβλημα «τεχνικῆς», πού νά εὐθυγραμμίζεται μέ τά γεγονότα· ἡ πολεοδομία δέν παίζει ἕνα «ἐπανορθωτικό» ρόλο, ἀλλά ἕναν ἐπιδεικτικό.

Μιά κριτική σύνοψη τῆς ἀνάπτυξης τοῦ πολεοδομικοῦ κινήματος προσφέρει μιά ἀκαταμάχητη ὑποστήριξη στή γνωμάτευση τοῦ Μπενέβολο. Ὡς τόν ὄψιμο Μεσαίωνα, ἡ πολεοδομία σπάνια ἀντιμετώπιζε τήν πόλη σά μιά αὐτόνομη ὀντότητα, οὔτε θά μποροῦσε νά ὀνομαστεῖ «πολεοδομία», μέ τή σύγχρονη ἔννοια τῆς λέξης. Ἐννοιολογικά, ἡ προ - Ἑλληνική ἀρχαία πόλη θεωρούνταν σάν ἕνας ναός ἤ ἕνα φρούριο, ὁποιεσδήποτε πρόσθετες λειτουργίες κι ἄν απόκτησε στή συνέχεια ἤ ὁσοδήποτε σημαντική κι ἄν ἔγινε σ' ἕνα μεταγενέστερο χρόνο. Οἱ «πολεοδόμοι» της ἦταν ἱερεῖς καί πολεμιστές, ὄχι ὁ πληθυσμός γενικά ἤ εἰδικευμένοι ἀστυολόγοι. Ἡ διαμόρφωση τοῦ σχεδίου τῆς πόλης, ὅταν αὐτή ἦταν κάτι παραπάνω ἀπό ἕνα στρατιωτικό ὀχυρό πού βρισκόταν σέ ἀμυντικό ἔδαφος, καθορίζονταν ἀπό θρησκευτικούς ὑπολογισμούς. Αὐτοί οἱ ὑπολογισμοί εἶχαν ἀπό μόνοι τους μιάν ἀστική ἀξία, γιατί ἔδιναν στήν πόλη μιά τυπική ἑνότητα, πού ἀντιστέκονταν στίς διαβρωτικές ἐπιδράσεις τοῦ ἐμπορίου καί τοῦ ἐμπορικοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος.

Ὁ Ε. Α. Γκάτκιντ, ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπ' τό παράδειγμα τῶν προκαπιταλιστικῶν πόλεων στήν Ἰνδία, μᾶς προσφέρει μιά πρόχειρη εἰκόνα τῶν παραγόντων πού κατεύθυναν αὐτή τήν τυπική ἑνότητα: «Οἱ παλιές πόλεις τῆς Ἰνδίας εἶχαν περιορισμένο μέγεθος. Ἀντανακλοῦσαν τό γεωλογικό σχεδιάγραμμα τοῦ κόσμου, ὅπως εἶχε ἐπινοηθεῖ ἀπ' τούς Τζάινας, μιά θρησκευτική ὁμάδα τῆς Β. Ἰνδίας πού συνδεόταν μέ τούς Βουδδιστές. Ὁ ἐσώτατος κύκλος καταλαμβάνεται ἀπ' τή Γῆ, πού περιβάλλεται ἀπό ἕνα κυκλικό ὠκεανό. Στό κέντρο ὑψώνεται ὁ Μερού, τό βουνό τοῦ κόσμου, ἀπ' τόν ὁποῖο πηγάζουν 4 ποταμοί, χωρίζοντας 4 ἤπειρους. Πέρα ἀπ' τόν κυκλικό ὠκεανό ὑπάρχει μιά ἄλλη κυκλική ἤπειρος μέ τό βουνό της,

ἀκολουθούμενη ἀπό ἕνα ἄλλο ὠκεανό καί μιά ἄλλη ἤπειρο. Ὁ περιορισμός τῆς πόλης μ' ἕνα τεῖχος, ἡ θέση τοῦ ναοῦ ἤ τοῦ ἀνάκτορου στό κέντρο, ἡ ἀρχή τῶν περιτειχισμένων συνοικιῶν, ὁ συμβολισμός τῶν μορφῶν ὅπως φαίνεται, λογουχάρη, στόν ἀριθμό τῶν πυλῶν (12 πύλες πού ἀντιστοιχοῦν στά 12 Ζωδιακά σύμβολα), ὁ συμβολισμός τῶν χρωμάτων — ὅλοι αὐτοί οἱ παράγοντες ἦταν μιά ἄμεση μεταφορά τῆς κοσμοαντίληψης στήν ἀρχιτεκτονική, μολονότι οἱ πόλεις ἦταν, στίς περισσότερες περιπτώσεις, ὀρθογώνιες, καί μόνο πολύ περιστασιακά, ὅπως συμβαίνει στήν περίπτωση τῆς παλιᾶς πόλης Κρικσάτρα στή Μπούρμα, κυκλικές».[11]

Εἶναι σημαντικό τό ὅτι οἱ πρώιμες πόλεις ὄχι μόνο ἐξαρτιόνταν οἰκονομικά ἀπ' τή γῆ, ἀλλά κι ὅτι συμπεριλαμβάνανε συχνά χῶρο γιά καλλιέργεια τροφῆς μέσα στήν ἀστική περίμετρο. Τό Τενοχτιτλάν, λογουχάρη, περιεῖχε πολλούς ἀπ' τούς περίφημους «πλωτούς κήπους», πού οἱ 'Αζτέκοι δημιούργησαν στή Λίμνη Τεξκόκο, στηρίζοντάς τους μέ λάσπη, πού τήν ἐνίσχυαν μέ λυγαριές, καί προσθέτοντας δέντρα πού οἱ ρίζες τους ἀγκάλιαζαν ὅλο τό σύνολο ὡς τό βυθό τῆς λίμνης. Οἱ πόλεις τῆς Μεσοποταμίας, ἐπισημαίνει ὁ Γκάτκιντ, «περιλάμβαναν μεγάλα ξέφωτα πού χρησιμοποιοῦνταν σάν χωράφια, περιβόλια, καί δεντρόκηποι, συμβάλλοντας στόν ἐφοδιασμό τοῦ πληθυσμοῦ μέ τροφή».[12] Μέχρι νά ὑπερσυνωστιστοῦν οἱ μεσαιωνικές κωμοπόλεις γύρω στά τέλη τοῦ Μεσαίωνα, ἡ κηπουρική κι ἡ γαλακτοκομία ἀποτελοῦσαν ἕνα συνηθισμένο μέρος τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Διατηρούνταν κλῆροι γιά τήν καλλιέργεια τροφῆς καί κάθε οἰκογένεια ἔτρεφε μερικά γουρούνια, κοτόπουλα καί μιά - δυό ἀγελάδες, πού μποροῦσαν νά βοσκήσουν στά βοσκοτόπια. Κι ἄν ὁ ἀκάλυπτος χῶρος σπάνιζε, ἡ ὕπαιθρος ἦταν εὔκολα προσιτή στόν κάτοικο τῆς πόλης. «'Ακόμα κι ἡ 'Αρχαία Ρώμη, μέ τό 1 ἑκατομμύριο κατοίκους της», παρατηροῦν οἱ Λύντς καί Ρόντγουϊν, «διατηροῦσε μιά φανερή σχέση μέ τήν ὕπαιθρο πού τήν περιτριγύριζε. Μποροῦσε κανείς νά περπατήσει εὔκολα ἀπ' τή μιά συνοικία στήν ἄλλη ἤ ἀπ' τό κέντρο στήν ὕπαιθρο».[13]

Τό χτυπητό χαρακτηριστικό τοῦ προκαπιταλιστικοῦ ἀστικοῦ μοντέλου εἶναι ὅτι ἐπηρεάστηκε ἀπό ἔξω - ἀστικούς παράγοντες. Περιορισμένο ἀπό μιά μεταφυσική ἤ ἀνθρώπινη ἑστία, κατευθύνει τό ἐμπόριο καί τήν παραγωγή σέ στόχους διαφορετικούς ἀπ' τά ἴδια. Στίς ἀσιατικές πόλεις, αὐτή ἡ ἑστία μπορεῖ νά 'ναι οἱ Θεοί, μιά θρησκευτική κοσμολογία ἤ ὁ Θεοποιημένος μονάρχης καί κρατικός γραφειοκράτης· στήν π ό λ ι ν, ἡ ἑστία στρέφεται κατάφωρα στήν ἀνθρώπινη κοινότητα καί βρίσκει ἔκφραση στόν κεντρικό ρόλο πού δίνεται στήν ἀ γ ο ρ ά καί στή μεσαιωνική κωμόπολη, ἡ ἀστική ἑστία μετατοπίζεται στό σπίτι, παρά τήν αὐξανόμενη σημασία τοῦ παζαριοῦ. Ὡς τούς ὄψιμους μεσαιωνικούς χρόνους, ἡ

αστική ανάπτυξη όχι μόνο περιορίζεται, φυσικά καί κοινωνικά, άπ' τή γή, άλλά καί τά κριτήρια του σχεδιασμού της καθοδηγούντα: άπό θρησκευτικούς, πολιτικούς, ή καθαρά ανθρώπινους υπολογισμούς. Μπορεί κανείς νά βρίσκει αυτά τά κριτήρια καταπιεστικά υπερτροφικά, εξαιτίας της υπεροχής πού δίνουν στήν πολιτική καί τήν εκκλησιαστική εξουσία· άλλά σπάνια οί προκαπιταλιστικές πόλεις είναι άσχημες, εξαιτίας της φανερής έλλειψης αισθητικών αξιών. Όσο καταπιεστική κι άν είναι ή υπερτροφία τέτοιων αστικών περιβαλλόντων, αυτά ελκύανε ξεκάθαρα τά αισθήματα του κατοικου της πόλης — στήν π ό λ ι ν καί τήν ελεύθερη μεσαιωνική κωμόπολη, συνέβηκε τό ίδιο μέ τήν άμεση συμμετοχή του στά κοινά — κι επιβάλλανε ξεκάθαρα αισθητικά όρια στόν καταστροφικό εγωϊσμό, πού έμελλε νά γεννήσει αργότερα ή αστική αγορά.

Κάποιο είδος πολεοδομικού σχεδιασμού σίγουρα γινόταν αρχικά, όπως έχουμε παρατηρήσει, άπ' τούς ιερείς καί τούς πολεμιστές· αργότερα άπ' τούς αρχιτέκτονες καί τούς μηχανικούς. Άλλά στήν περίπτωση τών τελευταίων, συναντάμε — όχι λιγότερο άπ' ότι ανάμεσα στούς ιερείς — μιά ισχυρή έμφαση σέ θρησκευτικούς ή μεταφυσικούς υπολογισμούς, πού ό Άλεξάντερ Τσόνις περιγράφει, μάλλον άστοχα, σάν «ανορθολογικό σχεδιασμό», σέ αντιδιαστολή μέ τό σύγχρονο «ορθολογικό» αστικό μοντέλο. Ωστόσο, γιά νά 'μαστε δίκαιοι θά μπορούσε νά ειπωθεί ότι ό «πολεοδόμος» της προκαπιταλιστικής πόλης ακολουθούσε μιά δική του ορθολογικότητα. Οί στόχοι του καθορίζονταν όχι μόνο άπό λειτουργικούς υπολογισμούς, άλλά κι άπό κανόνες αρμονίας, ισορροπίας, κι ομορφιάς, πού πήγαζαν άπό κοσμολογικές ή φιλοσοφικές εικασίες. Άπ' τά λίγα πού ξέρουμε γιά τόν Ίππόδαμο, τόν πρώτο, ίσως, επαγγελματία «πολεοδόμο» της αρχαιότητας, στόν όποιο ό Αριστοτέλης απόδινε λαθεμένα τήν ανακάλυψη του έσχαροειδούς ορθογωνίου χωροδιαγράμματος, μάς φαίνεται περισσότερο σάν ένας μυστικιστής Πυθαγόρειου τύπου, παρά σάν τό λειτουργικιστή σχεδιαστή πού συναντάμε τόσο συχνά τήν εποχή μας. Ό Ίππόδαμος ήταν παθιαμένος μέ τή συνοχή πού πρόσφεραν οί τριάδες. Η γή χωρίζεται, όπως μάς λέει ό Αριστοτέλης, «σέ 3 μέρη, ένα ιερό, ένα δημόσιο κι ένα ιδιωτικό: τό πρώτο προοριζόταν γιά νά συντηρεί τήν πατρογονική λατρεία τών Θεών, τό δεύτερο γιά τή συντήρηση τών πολεμιστών, καί τό τρίτο ήταν ιδιοκτησία τών αγροτών».[14]

Άν εξαιρέσουμε τούς εμφορούμενους άπό πρακτικό πνεύμα Ρωμαίους, αυτός ό τρόπος σκέψης κατευθύνει τήν πολεοδομία ώς τήν Αναγέννηση.

Αυτή ή σκέψη, συγκεντρώνεται, όλο καί περισσότερο, σέ ειδικά οικοδομήματα καί συνοικίες μάλλον, παρά στήν πόλη σά σύνολο, αντανακλώντας τήν επιμεριστική διαδικασία καί τήν εξατομί-

κευση, πού σημάδεψαν τή μετάβαση στή σύγχρονη έποχή. 'Αλλά θρησκευτικοί καί κοσμολογικοί άρχιτεκτονικοί κανόνες άμβλύνουν αύτή τήν άνάπτυξη κι άνακόπτουν τόν ύποβιβασμό τής πόλης σ' ένα άπλό χώρο έμπορίου κι έμπορευματικής παραγωγής. "Οπως παρατηρεί ό Τσόνις: «Πολλοί άρχιτέκτονες τού Μεσαίωνα καί τής 'Αναγέννησης συμμερίζονταν τήν πίστη ότι οί έκκλησίες κι άλλα κτίρια έξειδικευμένων λειτουργιών, θάπρεπε νά σχεδιάζονται σύμφωνα μέ κανόνες πού ύπαγορεύονται άπ' τό «Θεϊκό μοντέλο»... Κι οί δυό περίοδοι άπαιτούσαν τή διαμόρφωση όρισμένων κτιρίων σύμφωνα μέ άπόλυτους κανόνες, πού δημιουργούνται καί καθορίζονται άπ' τό Θεό. "Οπως ό Θεός θεωρούνταν στούς Μεσαιωνικούς Χρόνους σάν ό 'Αρχιτέκτονας τού Σύμπαντος, «ELEGANS ARCHITECTUS», στούς κανόνες τού όποίου όφειλε νά ύπακούει ό άνθρωπος σά σχεδιαστής, έτσι καί στήν 'Αναγέννηση ό άρχιτέκτονας θεωρούνταν σάν «ήμίθεος» («COME SEMIDEI»), όταν συμμορφωνόταν μέ τά δημιουργήματα τού Θεού. Συνακόλουθα, οί άρχιτεκτονικοί κανόνες «άναμένονταν νά έγκαθιδρύσουν τό σύνδεσμο άνάμεσα στό προϊόν τού σχεδίου καί τό θεϊκό του μοντέλο». Έπομένως, οί άρχιτεκτονικές έρευνες άπέβλεπανε στήν έκπλήρωση δυό καθηκόντων: τήν έξακρίβωση τής δομής τού θεϊκού μοντέλου καί τήν έπινόηση τών μέσων γιά τήν έφαρμογή του στά προϊόντα τής άρχιτεκτονικής. "Ενα προϊόν σχεδίου είναι «άληθινό» ή «άρμονικό» ή «τέλειο», άν έγινε «σύμφωνα μέ τό μοντέλο», άν συμφωνεί μέ τό ίερό πρωτότυπο».[15]

Μέ μιά έννοια, αύτή ή προσέγγιση καθοδηγούσε αύθόρμητα τήν άνάπτυξη τής πόλης σά σύνολο. Ή ΐδρυση μιάς πόλης ήταν μιά ίερή πράξη καί, στό μέτρο πού ή πόλη ήταν χτισμένη γύρω άπ' τό ναό, άποτελούσε άρχικά ίερή περιοχή. Αύτό δέ σήμαινε ότι ό ούρμπανισμός στερούνταν κοσμικές διαστάσεις πραγματικά, ό σταδιακός διαχωρισμός τού ίερού άπ' τό κοσμικό (πού άντανακλούνταν ήδη συνειδητά στά πραγματιστικά χαρακτηριστικά τής τριάδας τού 'Ιππόδαμου) είναι ένας σημαντικός δείκτης τής σταθερής ταύτισης τής πόλης μέ έμπορικούς σκοπούς. 'Ωστόσο, άκόμα κι άπ' τήν άποψη τής κοσμικής της πλευράς, ή πρώιμη πόλη άποκάλυπτε τήν έπίδραση τής ύπαίθρου πάνω στίς πόλεις, τών άγροτικών έπιδιώξεων πάνω στόν ούρμπανισμό — όχι μόνο άπ' τήν άποψη τών κήπων πού καλλιεργούσαν οί χειρώνακτες, άλλά καί τής περιμέτρου καί τού χωροδιαγράμματος τής πόλης. Τό όρθογώνιο σχήμα τής έσχαροειδούς πόλης άκολούθησε τή «λογική τού άρότρου»· ή κυκλική μορφή τού οίκισμού, τή λογική τού βοσκοτόπου, γιατί ό κύκλος είναι «μιά ίδανική μορφή γιά τό μάντρωμα τών ζώων», περιφράζοντας «ένα μάξιμουμ γής μ' ένα μίνιμουμ φράχτη».[16] Οί Ρωμαϊκές πόλεις σχεδιάζονταν τελετουργικά κάτω άπ' τήν καθοδήγηση τού ίερατείου. Τό άροτρο πού διέγραφε τήν περίμετρο τών τειχών

καί τό σύστημα τῶν 4 τετραγώνων τῆς πόλης, μέ μεγαλύτερους καί μικρότερους δρόμους σέ ὀρθή γωνία μεταξύ τους, εἶχε μιά ἀγροτική, θρησκευτική σημασία. Ἡ κοσμικοποίηση αὐτῶν τῶν τεχνικῶν κι ἡ μετατροπή τους σέ οἰκονομικά, στρατιωτικά, καί διοικητικά κριτήρια τῆς πολεοδομίας, εἶναι μιά μεταγενέστερη ἀνάπτυξη. Αὐτή ἡ ἀνάπτυξη ἀντανακλᾶ τόν όλο καί μεγαλύτερο διαχωρισμό τοῦ κοινωνικοῦ ἀπ' τό ἱερό, τῶν ξεχωριστῶν κι αὐξανόμενα ἀνταγωνιστικῶν κοινωνικῶν συμφερόντων ἀπό μιά ἐσωτερικά συνεκτική κοινοτική ζωή.

Στήν Εὐρώπη, ἀπ' τήν ὄψιμη 'Αναγέννηση καί μετά, ἡ διαδικασία κοσμικοποίησης ἐπιταχύνθηκε σάν ἀπόηχος τῆς αὐξανόμενης ἐπέκτασης τοῦ καπιταλισμοῦ. Στό βαθμό πού ὁ πλοῦτος κι ἡ κοινωνική δύναμη ἄρχισαν νά ἰδιωτικοποιοῦνται ὁλοένα καί περισσότερο, ἡ ἀρχιτεκτονική ὀπτική μετατοπίστηκε, σύμφωνα μέ τήν ἐξαιρετική διατύπωση τοῦ Τσόνις, «ἀπ' τήν ἀντικατόπτριση τοῦ μυστικοῦ χάρτη τῆς «Οὐράνιας Πόλης», στή δημιουργία τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητας ἑνός «Εὐχάριστου 'Αντικειμένου». Στερούμενος ὁποιασδήποτε καθοδήγησης «ἀπό μιά ὑπερανθρώπινη φόρμουλα συμπαντικῆς τάξης, ὁ σχεδιαστής ἔπρεπε νά ψάξει μέσα στίς ἐπιθυμίες τοῦ ἀτόμου. Ἄν οἱ ἐπιθυμίες τοῦ ἀτόμου συνιστοῦσαν ἀταξία, τότε ἡ ἀταξία γινόταν δεκτή σάν ὁδηγός στήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τοῦ σχεδίου».[17]

Σέ ἀρχιτέκτονες ὅπως ὁ Περώ, τό οἰκοδομικό σχέδιο ἀπόκτησε μιά αὐξανόμενα ψυχολογική κλίση, ἕνα θέμα ἀριστοκρατικοῦ γούστου καί τρόπων. Ἕνα αἰώνα ἀργότερα, στό ἔργο τοῦ Λοντόλι, ἡ ἔμφαση μετατοπίζεται στήν οἰκοδομική ἀποτελεσματικότητα, πού σημάδευε μᾶλλον μιά συνέχεια τῆς ὄψιμης 'Αναγέννησης, παρά μιά ρήξη μ' αὐτή. Χαρακτηριστικά (καί πρός τρόμο τῶν Ρωμαίων τοῦ 18ου αἰώνα) ὁ Λοντόλι εἶχε ἐκφράσει μεγαλύτερο θαυμασμό γιά τούς ὑπονόμους τῆς Ρώμης, παρά γιά τό σκευοφυλάκιο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Πέτρου, πού θεωρεῖ σάν τό χειρότερο κτίριο τῆς πόλης. Στήν πραγματικότητα, ὁ Λοντόλι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Τσόνις, «σημαδεύει ὄχι μόνο τήν περίοδο τῆς ὀρθολογικοποίησης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλά καί τό τέλος τῆς περιόδου τοῦ «διαλογιζόμενου νοῦ», τό τέλος τῆς σύντομης περιόδου ὅπου τό ἄτομο θεωρούνταν ὅτι εἶχε χειραφετηθεῖ ἀπ' τήν ἐξουσία. Ὁ Λοντόλι σημαδεύει ἐπίσης τό τέλος τῆς περιόδου ὅπου οἱ ἀρχιτεκτονικές θεωρίες θεωροῦσαν ὅτι τό σχέδιο ἑνός κτιρίου καθορίζεται ἀπό μιά σειρά ἀ ν ε ξ ά ρ τ η τ ω ν στόχων, εἴτε πρόκειται γιά τήν Βιτρουβιανή τριάδα («Ἄνεση, Καλαισθησία καί Διάρκεια») ἤ γιά τή διχοτόμηση τοῦ Περώ ἀνάμεσα σέ «Θετικές» καί «Αὐθαίρετες» ἀξίες».[18]

'Από κεῖ καί πέρα, ἡ ἀρχιτεκτονική κι ὁ θεωρητικός της καρπός, ἡ πολεοδομία, ἔμελλε νά κυριαρχηθοῦν ἀπ' τήν οἰκοδομι-

κή ἀποτελεσματικότητα καί τό λειτουργικισμό. Ἡ «Καλαισθησία» ἐνυπῆρχε στήν ἱκανότητα τοῦ προϊόντος τοῦ σχεδίου νά διευκολύνει τούς στόχους πού ἡ κοινωνία, εἰδικά ἡ ἀστική οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, καθόριζε γιά ἕνα κτίριο ἤ μιά πόλη. Μποροῦμε νά προσπεράσουμε τίς διάφορες φάσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἱστορίας μετά τό Διαφωτισμό, ἀπ' τόν «ὀρθολογισμό» τῆς ὠφελιμιστικῆς ἐποχῆς ὥς ἐκεῖνο τῶν Μοντερνιστῶν, γιά νά ἐπικυρώσουμε αὐτούς τούς στόχους. Οἱ ρομαντικές περίοδοι, ἐμπνευσμένες ἀπ' τό Ρουσσώ καί τό Ράσκιν, ἦταν διαλείμματα σέ μιά πολύ πλατύτερη ἀνάπτυξη, πού ὑποβίβασε τούς σκοπούς σέ μέσα, τόν διαλογιζόμενο νοῦ σέ πραγματιστικό, τό μεταφυσικό σέ ὑποτελή. Γιά τόν προκαπιταλιστικό ἤ μεταφυσικό νοῦ, τό σχέδιο ἦταν ὁ ὑπηρέτης θεϊκῶν ἤ ἀνθρώπινων στόχων· θεμελιακά, ἦταν τό μέσο ἔκφρασης κι ἐνίσχυσης τῆς συνοχῆς τῆς κοινότητας. Στήν ἀρχαϊκή (τήν «προ - ὀρθολογική» τοῦ Τσόνις) ἐποχή, ἡ ἀποτελεσματικότητα κι ἡ λειτουργία δέν εἶναι αὐτοσκοποί: «Δοσμένης τῆς ἀνασφάλειας, τῶν μεγάλων κινδύνων, τῆς διανοητικῆς ἱκανότητας, καί τῆς ἀγάπης τοῦ ἀνθρώπου, σέ συνδυασμό μέ τό γεγονός ὅτι τά μέσα ἐπηρεασμοῦ τῆς παραγωγῆς εἶναι φτωχά, τά μέσα διατήρησης τῶν προϊόντων στοιχειώδη, καί τά μέσα μεταφορᾶς τῶν προϊόντων πολύ ἀναποτελεσματικά, ὁ προ - ὀρθολογικός ἄνθρωπος δ έ ν κάνει οἰκονομία. Δημιουργεῖ συνθῆκες κάτω ἀπ' τίς ὁποῖες ἡ διακύμανση τῶν διαθέσιμων ἀγαθῶν δέν ἐπιτρέπει ἐχθρότητα, ἐπιθετικότητα ἤ καταπίεση, μεταξύ ἀνθρώπινων ὄντων πού ἀνήκουν στήν ἴδια κοινωνική ὁμάδα. Ἔτσι ἡ τάξη τοῦ ἀνθρώπινου περιβάλλοντος εἶναι ἡ προβολή τῆς μή καταπιεστικῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης, πού πρέπει νά διατηρηθεῖ μέ ὁποιαδήποτε θυσία».[19]

Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς βιομηχανίας, ἰδιαίτερα στόν τωρινό αἰώνα, ἡ ἀποδοτικότητα, τό μειωμένο κόστος, κι ἡ ἀπόλυτη λειτουργική χρησιμότητα γιά χάρη τῶν συμφερόντων τῆς ἀγορᾶς, γίνονται τά καθολικῆς σημασίας κριτήρια γιά τήν ἐκτίμηση τῆς ἐπιτυχίας ὁποιασδήποτε ἐπιχείρησης, εἴτε οἰκονομικῆς εἴτε αἰσθητικῆς. Ἡ σύγχρονη ἀρχιτεκτονική καί πολεοδομία μεταφράζουν αὐτά τά ἰνστρουμενταλιστικά* κριτήρια σέ κανόνες ὁμορφιᾶς κι ἀστικῆς πληρότητας. Ἡ περιγραφή τῆς πόλης ἀπ' τόν Λέ Κορμπυζιέ σάν «ἐργαλείου» κι ἡ ἄποψη τοῦ Φράνκ Λόυντ Ράιτ γι' αὐτή σάν «τή μόνη δυνατή, ἰδανική μηχανή», εἶναι ἕνας τέλειος συνδυασμός, παρά τήν ἐκφρασμένη ἀντίθεση τοῦ Ράιτ ἀπέναντι στό ἔργο τοῦ Λέ Κορμπυζιέ. Εἴτε συνειδητά εἴτε ὄχι, τό σχέδιο ὑποστασιοποιεῖται ὅλο καί περισσότερο σά μέσο παραγνώρισης τῶν κοινωνικῶν

* Σ.τ.Ε. Πού χρησιμεύουν ἀ π ρ ι ό ρ ι σάν ὄργανα.

σχέσεων πού ἀναιροῦν τούς πιό ὀρθολογικούς στόχους του, κι αὐτό γίνεται μέ τήν προέκταση τῆς ἀνορθολογικότητας τῆς κοινωνίας μέσα στό ἀρχιτεκτονικό σχέδιο. Συνακόλουθα, τά πιό καλοπροαίρετα σχέδια ὑπονομεύονται ἀπ' τίς ἴδιες ἀκριβῶς τίς κοινωνικές σχέσεις, τῶν ὁποίων τά ἄσχημα ἀποτελέσματα ἔχουν σά στόχο νά μετριάσουν. Ὅπως ἡ γαρνιτούρα, αὐτά τά ἀρχιτεκτονικά σχέδια λειτουργοῦν σάν τό καπάκι ἑνός ὑπονόμου. Ὁ πεσσιμισμός τοῦ Τσόνις γιά τό μέλλον τοῦ μοντερνισμοῦ σέ μιά ἔμφυτα καταπιεστική κοινωνία εἶναι ἀλάθητος: «Οἱ ὀρθολογιστικοί ἀκροβατισμοί τοῦ Μοντερνιστικοῦ Κινήματος καταρρέουν. Οἱ ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στήν ἀποδοτικότητα τῆς παραγωγῆς καί τήν ἐπέκταση τῆς ἀγορᾶς εἶναι ἀσυμβίβαστες. Συνακόλουθα, ἡ ὀπτική μορφή ἀποκτάει τή δύναμη νά καταναλώνεται σάν ἀξία κ α θ α υ τ ή κι ὄχι γιά χάρη τῆς ἀπόκτησης ὠφελειῶν. Τό λεγόμενο κίνημα Πόπ πού δημιουργεῖται (ἀναφέρομαι στήν ἀρχιτεκτονική, στήν τέχνη τό φαινόμενο εἶναι πιό περίπλοκο), δέν ἀντανακλᾶ οὔτε τίς ἀξίες τοῦ κ α τ α ν α λ ω τ ῆ, οὔτε τό στύλ του. Ἐπιβάλλει τίς ἀξίες τῆς κατανάλωσης, τῆς κατανάλωσης σάν ὠφελιμότητας. Μέ ἄλλα λόγια, ἐκφράζει γιά μιά ἀκόμα φορά τά χαρακτηριστικά τῆς σημερινῆς ὀργάνωσης τῆς ἐξουσίας».20

Ἤ ἐκφρασμένο ἀπερίφραστα: Ὁ Μοντερνισμός καί τό κίνημα Πόπ γίνονται ἐμπορεύματα.

Στήν περίπτωση τῆς πολεοδομίας, αὐτός ὁ ὑποβιβασμός τῆς κοινότητας καί τῶν ἀνθρωπίνων ἀξιῶν σέ ἐμπορεύματα, παίρνει τίς διαστάσεις μιᾶς τεράστιας περιβαλλοντολογικῆς τραγωδίας. Ἀντίθετα μέ τήν ἀρχιτεκτονική, πού ἀσχολεῖται μ' ἕνα μόνο κτίριο ἤ συγκρότημα κτιρίων, ἡ πολεοδομία τείνει νά ἐπηρεάζει τό γενικό περίγυρο τοῦ κατοίκου τῆς πόλης. Ὡς τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ ἀπόπειρες συστηματικῆς ἀνοικοδόμησης παλιῶν πόλεων ἤ σχεδιασμοῦ νέων, ἦταν, στό μεγαλύτερο μέρος τους, ἀπομονωμένα σχέδια ἤ τό πολύ, οὐτοπικά ὁράματα τῶν ὁποίων ἡ ὑλοποίηση σπάνια ξεπερνοῦσε τά ὅρια τῆς πειραματικῆς προσπάθειας.

Τά σχέδια τοῦ Λ' Ἀνφάν γιά τήν Οὐάσιγκτον κι ἡ καινούργια μακέττα τοῦ Παρισιοῦ τοῦ Χάουσμαν, ἀντιπροσωπεύουν, στήν καλύτερη ἤ τή χειρότερη περίπτωση, σπάνια προγράμματα ἀντιμετώπισης τῶν πόλεων σά σύνολο. Οἱ περισσότερες πόλεις τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς ἐγκαταλείφτηκαν ἁπλῶς στό ἔλεος τοῦ νέου συστήματος τῆς «ἐλεύθερης ἐπιχείρησης», μέ συνέπεια τ' ἀποτελέσματα πού ἔχουμε ἤδη περιγράψει.

Γενικά, τά πρῶτα βήματα πρός τήν πολεοδομία, συνίσταντο σέ νομοθετικά μέτρα καί ρυθμίσεις γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν φοβερῶν συνθηκῶν ὑγιεινῆς, πού εἶχε γεννήσει ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση στή διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα.

Αὐξανόμενες ἐπιδημίες χολέρας ἀπειλοῦσαν ὄχι μόνο τίς φτωχότερες συνοικίες τῆς πόλης, ἀλλά καί τίς πλούσιες, κι αὐτές θά μποροῦσαν νά τεθοῦν κάτω ἀπό ἔλεγχο μόνο μέ συνειδητές προσπάθειες βελτίωσης τῆς ἀστικῆς ὑγιεινῆς καί τῶν συνθηκῶν διαβίωσης. Ἡ δεκαετία τοῦ 1840 ὑπενθύμισε στήν Εὐρωπαϊκή μπουρζουαζία ὅτι διέθετε ἕνα ἀνυπότακτο, αὐξανόμενα ταξικά συνειδητό, προλεταριάτο· συνακόλουθα, στά μέσα τοῦ αἰώνα, ἐγκαινιάστηκε μιά περίοδος ἀστικοῦ πατερναλισμοῦ ἀπέναντι στίς ἐργατικές κατοικίες, ὅπως μαρτυροῦν ἡ κατασκευή τῶν ἐργατουπόλεων ἀπ' τό Λουδοβίκο Ναπολέοντα, ἡ δημιουργία ἐπιδοτουμένων ἀπ' τό Κράτος, «πρότυπων χωριῶν» γιά τούς Ἄγγλους ἐργάτες, κι οἱ οἰκισμοί Κρούπ στό Ρούρ. Αὐτά τά προγράμματα δέν ἐπηρέασαν αἰσθητά τίς κατεστημένες πόλεις, οὔτε ἄλλαξαν πολύ τό ἀστικό τοπίο τῆς Εὐρώπης. Ὅσο γιά τίς ΕΠΑ, ὁ Μέλ Σκώτ παρατηρεῖ, δικαιολογημένα, ὅτι ἤδη ἀπό «κείνη τήν ὀδυνηρή δεκαετία, πού ἀποκαλεῖται τώρα εἰρωνικά «Χαρούμενη Δεκαετία τοῦ '90», ὑπῆρχαν ἐλάχιστοι Ἀμερικάνοι ἀστοί, πού θά προσυπόγραφαν τήν πίστη ἤ τήν ἐλπίδα, ὅτι ὁλόκληρες πόλεις καί μητροπολιτικές περιοχές μποροῦν ν' ἀναπτυχθοῦν καί ν' ἀνανεωθοῦν μέ μιά συνεχή διαδικασία λήψης ἀποφάσεων, βασισμένων σέ μακροπρόθεσμο σχεδιασμό».[21]

Ὄχι ὅτι δέν ὑπῆρχαν τέτοια προγράμματα ἤ ὅτι δέν ἔβρισκαν μιά κάποια ὑποστήριξη ἀνάμεσα σέ τομεῖς τῆς Ἀγγλικῆς καί τῆς Γαλλικῆς ἐργατικῆς τάξης, πού 'ταν τά μεγαλύτερα θύματα τῆς ἀπερίσκεπτης ἀστικοποίησης τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Αὐτά τά σχέδια, διατυπωμένα πρωταρχικά ἀπ' τούς λεγόμενους οὐτοπικούς σοσιαλιστές ὅπως ὁ Ρόμπερτ Ὄουεν κι ὁ Σάρλ Φουριέ, δραματίστηκαν μιά καθολική ἀναδιάρθρωση τῆς ἀστικῆς ζωῆς, πάνω στή βάση τῆς συγχώνευσης τῆς πόλης μέ τήν ὕπαιθρο καί τῆς βιομηχανίας μέ τή γεωργία. Τό ἰδανικό χωριό τοῦ Ὄουεν ἐξηγήθηκε μέ μεγάλη λεπτομέρεια: θά χτίζονταν «οἰκοδομικά τετράγωνα πού θά στέγαζαν γύρω στά 1.200 ἄτομα τό καθένα καί θά περιβάλλονταν ἀπό μιά ἐδαφική ἔκταση, ἀπό 1.000 — 1.500 στρέμματα». Τό χωριό θά διέθετε ἕνα κεντρικό κτίριο μέ μιά δημόσια κουζίνα, ἕνα νηπιαγωγεῖο κι αἴθουσα διαλέξεων, ἕνα τόπο λατρείας, «κατοικίες, κυρίως γιά τούς παντρεμμένους», «κοιτῶνες γιά ὅλα τά παιδιά πού ξεπερνοῦσαν τά 2 σέ κάθε οἰκογένεια ἤ ἦταν πάνω ἀπό 3 χρονῶν» καί πάει λέγοντας. Τό Ὀουενίτικο χωριό πρόβλεπε κήπους, ὅπου οἱ ἐργάτες θά μποροῦσαν νά καλλιεργήσουν τήν τροφή τους καί, πέρα ἀπ' αὐτούς, «κτίρια γιά μηχανικούς καί βιομηχανικούς σκοπούς». Ὄντας ἕνας αὐστηρός ἠθικολόγος, ὁ Ὄουεν εἶχε προνοήσει γιά τήν κατήχηση τῶν νέων, γιά ν' ἀποφευχθεῖ «ἡ ἀπόκτηση κακῶν συνηθειῶν ἀπ' τά παιδιά» καί γιά τόν πληθυσμό γενικά, ἕνα πρόγραμμα κατάρτισης, ἐργασίας κι ἐκπαίδευσης «πού θά τούς ἀπο-

σποῦσε ἀπό περιττούς πειρασμούς, καί θά συγχώνευε τό συμφέρον καί τό καθῆκον τους».[22]

Ὁ Φουριέ, ἀντίθετα, δραματίστηκε νέες κοινότητες, πού θά ἐξάλειφαν τούς περιορισμούς πάνω στήν ἡδονιστική συμπεριφορά καί, φέρνοντας σχεδόν σέ ἀμηχανία τούς ὀπαδούς του, ἐπιδίωξε νά ἐναρμονίσει τίς κοινωνικές σχέσεις μέ βάση τήν ἡδονή. Τά περίφημα «φαλανστήριά» του, σάν τό Ὀουενίτικο σχῆμα, προορίζονταν νά συνδυάσουν τή γεωργία μέ τή βιομηχανία, ἀλλά ὁ Φουριέ τόνιζε τή συνεργατική ζωή κάτω ἀπό μιά κοινή στέγη. Αὐτή ἡ στέγη ἦταν ἀρκετά εὐρύχωρη. «Μιά φάλαγγα εἶναι πραγματικά μιά μικροσκοπική πόλη», παρατηροῦσε ὁ σχεδιαστής της, «ἀλλά δίχως ἀνοιχτούς δρόμους, ἐκτεθειμένους σέ κάθε ἀντιξοότητα τῆς φύσης· ὅλα τά μέρη τοῦ κτιρίου μποροῦν νά προσεγγιστοῦν διαμέσου μιᾶς ὁδοῦ - στοᾶς πού βρίσκεται στό πρῶτο πάτωμα. . . . . στά τέρματα αὐτῆς τῆς «ὁδοῦ», θαυμάσια σχεδιασμένοι διάδρομοι, στηριζόμενοι σέ κολῶνες ἤ ὄχι, ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση, πού ἀερίζονται καί ζεσταίνονται ὅλο τό χρόνο, προσφέρουν σίγουρη, ζεστή κι ἁρμονική ἐπικοινωνία μ' ὅλα τά μέρη τοῦ κτιρίου καί τούς βοηθητικούς του χώρους».[23]

Ἡ ἔμφαση στό ἔργο τοῦ Φουριέ δίνεται στήν ἁρμονία, στήν ἡδονή, καί τήν ἄνεση. Κάθε λεπτομέρεια τῆς ζωῆς προσδιορίζεται ξεκάθαρα: ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων κάθε φάλαγγας (1.620), πού βασιζόταν στήν ἰδέα τοῦ Φουριέ γιά μιά «πλήρη ποικιλία χαρακτήρων»· ἡ ἀναλογία τῶν φύλων, ἡ διανομή τῶν κερδῶν, τό χωροδιάγραμμα τῶν δωματίων, τῶν τραπεζαριῶν, τῶν βιβλιοθηκῶν, τῶν ἐργαστηρίων κλπ. Ὁ Φουριέ, σάν παιδί τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἦταν, μέ τόν τρόπο του, ἕνας λεπτολόγος ἐπιστήμονας, ἕνας γνήσιος κοινωνικός Νεύτωνας, πού διατύπωσε μιά ὁλοκληρωμένη κοσμολογία γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς τάξης τῆς ἐποχῆς του. Ἀνάμεσα στούς οὐτοπιστές, εἶναι ἀξεπέραστος στόν πλοῦτο τῆς φαντασίας του, στή συνοχή πού προσπάθησε νά δώσει στά σχέδιά του, καί στίς ἀξιοσημείωτα ἀπελευθερωτικές ἀντιλήψεις πού προώθησε σχεδόν σέ κάθε σφαίρα τῆς κοινωνικῆς καί προσωπικῆς δραστηριότητας.

Τέτοιες ἀνοικοδομητικές ἰδέες ἄρχισαν νά χάνουν τή σημασία τους καθώς οἱ ἐργατικές ἑνώσεις ἀναγνωρίστηκαν ἐπίσημα στό τελευταῖο μέρος τοῦ 19ου αἰώνα κι ἀφομοίωναν ὅλο καί περισσότερο τίς ἐργαζόμενες τάξεις στήν κοινωνική τάξη. Οἱ οἰκονομικοί καί πολιτικοί ἀγῶνες, διεξαγόμενοι βασικά μέσα στά κατεστημένα πλαίσια, ἄρχισαν ν' ἀποκτοῦν ὑπεροχή πάνω σέ ἰδέες γιά θεμελιακή κοινωνική ἀλλαγή, παρά τήν ἀνειλικρινή ἀφοσίωση τῶν ἐργατικῶν κομμάτων στό ὄνειρο μιᾶς νέας κοινωνίας. Ἐπιπλέον, αὐτές οἱ ἀνοικοδομητικές ἀντιλήψεις ὑποστήκανε μιά ἐντυπωσιακή θεωρητική ἀνάσχεση μέ τή διάδοση τοῦ Μαρξισμοῦ στήν Εὐρωπαϊκή ἤπειρο. Σάν ἕνα σύστημα «ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ», ἡ Μαρξιανή κριτι-

κή διαχώρισε προσεχτικά τόν ἑαυτό της ἀπ' τούς «οὐτοπικούς» της προδρόμους. Τό ζήτημα τοῦ οὐρμπανισμοῦ ἄρχισε νά παραμερίζεται. Ὁ Φρήντριχ Ἔνγκελς, στό «Ζήτημα τῆς Κατοικίας» (1872), ὑποτίμησε ἀποφασιστικά κάθε προσπάθεια διατύπωσης νέων σχεδίων γιά τήν πόλη καί τή στέγαση τῆς ἐργατικῆς τάξης, προτοῦ νά γίνει μιά σοσιαλιστική ἐπανάσταση. Βασισμένη σέ Γερμανικό ὑλικό, ἡ ἐργασία τοῦ Ἔνγκελς πραγματοποιοῦσε μιά σειρά ἀπό δηκτικές κι οὐσιαστικές κριτικές στίς ἀπόπειρες ἀκινητοποίησης τῶν Γερμανῶν ἐργατῶν σέ μόνιμους τόπους κατοικίας, καί μείωσης τοῦ μισθοῦ τους διαμέσου τῆς παροχῆς κήπων γιά τήν καλλιέργεια τῆς τροφῆς τους. Ὁ Ἔνγκελς συνδέει, ἀξιέπαινα, τίς ἀπόψεις του μέ τίς πιό ζωτικές συλλήψεις τοῦ Ὄουεν καί τοῦ Φουριέ: γιά νά λυθεῖ τό στεγαστικό πρόβλημα — καί, θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε, τό ἀστικό πρόβλημα στό σύνολό του — ὁ Ἔνγκελς ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει ν' ἀποκεντρωθοῦν οἱ μεγάλες πόλεις καί νά ξεπεραστεῖ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν πόλη καί τήν ὕπαιθρο.[24] Ἀλλά μέ τόν ἐχυδαϊσμό τοῦ Μαρξισμοῦ καί τή μεταμόρφωσή του σέ μιά παντοδύναμη πολιτική ἰδεολογία, ἀκόμα κι αὐτή ἡ παράδοση ἐξαφανίστηκε σιγά - σιγά στά παρασκήνια. Μετά τή δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Ἔνγκελς, τά προβλήματα τοῦ οὐρμπανισμοῦ δέν ἀντιμετωπίστηκαν ξανά σοβαρά ἀπ' τή Μαρξιανή θεωρία κι ἡ ἰδέα τῆς ἀποκέντρωσης, ἀκόμα κι ὅταν ἐξετάζεται ἀπό Μαρξιστές, ἀπορρίπτεται σάν «οὐτοπικός» παραλογισμός.

Ὁ Μπενέβολο, ἀρκετά δικαιολογημένα, χαρακτηρίζει τήν ἐπανάσταση τοῦ 1848 στήν Εὐρώπη σά μιά ἀποφασιστική καμπή τοῦ διαχωρισμοῦ τοῦ ἀνοικοδομητικοῦ τεχνικοῦ σχεδίου ἀπ' τίς ρίζες του μέσα σ' ἕνα πλατύτερο λαϊκό κίνημα γιά κοινωνική ἀλλαγή. Οἱ Ὀουενίτες, οἱ Φουριεριστές, κι ἄλλοι οὐτοπικοί σοσιαλιστές δέν περιορίστηκαν ἁπλῶς στό νά κρατήσουν στά χαρτιά τίς ἰδέες τους γιά ἰδανικές πόλεις, ἀλλά ἦταν ἀκτιβιστές, πού προπαγάνδιζαν ὑπέρ τῆς πρακτικῆς ὑλοποίησης τῶν ἀντιλήψεών τους. Στή διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα, τό σχέδιο ἕνωνε τή θεωρία μέ τήν πράξη. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1848 κατέστρεψε κάθε μύθο ὅτι ἡ ἀστική κρίση θά μποροῦσε νά λυθεῖ ἁπλῶς μέ τήν καλή θέληση, τήν ἠθική πειθώ, καί τήν εὐσπλαχνία τῆς ἄρχουσας τάξης. Τό μέλλον τοῦ σχεδίου, σάν ἀναπόσπαστου μέρους τῆς κοινωνικῆς ἀνάλυσης, ἐξαρτιόταν σοβαρά ἀπ' τό βαθμό στόν ὁποῖο τά ἀνοικοδομητικά ἰδανικά θά μποροῦσαν ν' ἀφοσιωθοῦν ἀκέραια στό ἐπαναστατικό κίνημα τῆς περιόδου. Ἡ ἐπίδραση τῆς Μαρξιανῆς ἰδεολογίας ἀπόκλεισε σέ μεγάλο βαθμό αὐτή τήν ἀνάπτυξη. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μπενέβολο, «Ὁ Μαρξιστικός Σοσιαλισμός, θέλοντας νά ἐξηγήσει τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1848 καί τήν ἀποτυχία της μέ αὐστηρά πολιτικά κριτήρια, τόνισε τίς ἀντιφάσεις τοῦ προηγούμενου κινήματος, ἀλλά

λησμόνησε ολότελα τό συνδετικό κρίκο ανάμεσα στίς πολιτικές τάσεις καί τίς πολεοδομικές, πού μολονότι είχε διατυπωθεί μέ υπεραπλοποιημένους όρους, είχε προηγούμενα διατηρηθεί σταθερά».

Ἡ συντριπτική οἰκονομική ἔμφαση τοῦ Μάρξ στήν πάλη ἀνάμεσα στή μισθωτή ἐργασία καί τό κεφάλαιο, ἔθαψε σχεδόν ὁλοκληρωτικά ὁποιοδήποτε ἀστικό ζήτημα. «Ἀπό κεῖνο τόν καιρό καί μετά, ἡ πολιτική θεωρία ἔτεινε σχεδόν πάντα νά ὑποτιμάει τήν εἰδικευμένη ἔρευνα καί πειραματισμό, καί προσπαθοῦσε ν' ἀφομοιώσει τίς προτάσεις γιά μερική μεταρρύθμιση μέσα στή μεταρρύθμιση τῆς κοινωνίας γενικά. Ἡ πολεοδομία, ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, ἀποκλεισμένη ἀπ' τήν πολιτική συζήτηση, ἔτεινε νά γίνει, σ' ἕναν αὐξανόμενο βαθμό, μιά καθαρά τεχνική ὑπόθεση στήν ὑπηρεσία τῶν κατεστημένων δυνάμεων. Αὐτό δέ σήμαινε, ὅμως, ὅτι ἔγινε πολιτικά οὐδέτερη· ἀντίθετα, ἐντάχθηκε στή σφαίρα ἐπιρροῆς τῆς νέας συντηρητικῆς ἰδεολογίας, πού ἀναπτυσσόταν ἐκεῖνα τά χρόνια, τοῦ Βοναπαρτισμοῦ στή Γαλλία, τῶν ρεφορμιστικῶν συντηρητικῶν* ὁμάδων στήν Ἀγγλία, καί τοῦ Βισμαρχικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ στή Γερμανία».[25]

Ἔτσι, ἀπ' τήν ἀρχή κιόλας, τό σύγχρονο πολεοδομικό κίνημα — πού ἡ αὐθεντική του ἔναρξη ἔγινε στή δεκαετία τοῦ 1890, μέ τό σχέδιο τῆς «κηπούπολης» τοῦ Ἔμπενέζερ Χάουαρντ — στράφηκε στό σχέδιο σάν ὑποκατάστατο τῆς ριζοσπαστικῆς κοινωνικῆς ἀνάλυσης καί δράσης, γιατί καί τά δυό αὐτά πεδία εἶχαν μονοπωληθεῖ σέ μεγάλο βαθμό ἀπ' τό Μαρξιανό σοσιαλισμό. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Φράνκ Φίσερ, ὁ Χάουαρντ «ἐνδιαφερόταν λιγότερο ἀπ' τούς σοσιαλιστές γιά τίς κοινωνικές, οἰκονομικές, ἤ, πολιτικές αἰτίες τῆς ἀστικῆς μιζέριας. Ὄντας εἰλικρινής οὐτοπιστής, συνδύασε ὁρισμένες ἰδέες τοῦ καιροῦ του σέ μιά εἰδική καί δημιουργική σύλληψη, πού ἔχει καθοδηγήσει ἀπό τότε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς σκέψης τῶν πολεοδόμων. Ἡ κηπούπολη, ἤ ἡ ἰδέα τοῦ ἰσορροπημένου ἀστικοῦ περιβάλλοντος, ἦταν ἡ ἀρχική του ἰδέα. Ἀντί ν' ἀφήνονται οἱ βιομηχανικές πόλεις νά μεγαλώνουν ἀπρογραμμάτιστα καί νά ἐλαττώνουν τόν πληθυσμό τῆς ὑπαίθρου, πρότεινε τήν οἰκοδόμηση πόλεων πού θά συνδύαζαν τίς κοινωνικές καί πολιτιστικές εὐκολίες τῆς πόλης μέ τήν ἐπαφή μέ τή φύση πού πρόσφερε τό χωριό. Ἡ «ἠλιθιότητα τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς» κι ἡ ἐξαθλίωση τῆς ἀστικῆς ζωῆς θ' ἀποφεύγονταν, ἔτσι, κι οἱ δυό. Ἡ «πόλη» κι ἡ «ὕπαιθρος», ἔγραψε ὁ Χάουαρντ, «πρέπει νά ζευγαρωθοῦν κι ἀπ' αὐτή τήν ἕνωση θά ξεπηδήσει μιά νέα ζωή, μιά νέα ἐλπίδα, ἕνας νέος πολιτισμός».[26]

Στήν πραγματικότητα, ὁ Χάουαρντ εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἔντονα

* Σ.τ.Ε. Οἱ Τόρυδες, πού οἱ διάδοχοί τους διατηροῦν τό ἴδιο ὄνομα μέχρι σήμερα.

ἀπ' τίς σοσιαλιστικές ἰδέες, ἰδιαίτερα ἀπ' τό «Ξανακοιτάζοντας τό Παρελθόν» τοῦ Μπέλλαμυ κι ἀπ' τό ἔργο τοῦ Ρώσου ἀναρχικοῦ θεωρητικοῦ, Πέτρου Κροπότκιν. 'Αλλά σάν πρακτικός ἄνθρωπος, ὁ Χάουαρντ ἀφαίρεσε ούσιαστικά ἀπ' τό σχέδιό του, γιά τό «πάντρεμα» πόλης καί ὑπαίθρου, τά ἀναρχικά καί σοσιαλιστικά του στοιχεῖα. Ἡ κριτική τοῦ κανωνικοῦ ὁρίζοντα τοῦ Χάουαρντ ἀπ' τό Φίσερ δέν εἶναι λαθεμένη. Εἶναι, πάντως, ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ σοσιαλιστές στερούνταν ἀνοικοδομητικό ὁραματισμό στόν ἴδιο βαθμό πού ὁ Χάουαρντ στερούνταν κοινωνική κι οἰκονομική διορατικότητα. 'Ακόμα καί μιά τόσο μετριοπαθής ὁμάδα ὅπως ἡ Φαβιανή 'Εταιρία, δυσφήμισε ἀρχικά τήν πρόταση γιά τή δημιουργία κηπουπόλεων μέ τόσο ρηχή καί δογματική φρασεολογία, ὥστε ἀποκάλυψε περισσότερα γιά τή Βρεταννική σοσιαλιστική νοοτροπία στήν καμπή τοῦ αἰώνα, παρά γιά τή δυνατότητα ὑλοποίησης τοῦ σχεδίου τοῦ Χάουαρντ. Μέ αὐτάρεσκη ἱκανοποίηση, τά Φαβιανά Νέα τοῦ Δεκέμβρη 1898 παρατηροῦσαν: «Τά σχέδιά του θά 'ταν ἐπίκαιρα, ἄν εἶχαν ὑποβληθεῖ στούς Ρωμαίους ὅταν κατακτήσανε τή Βρεταννία. Ἄρχισαν νά σχεδιάζουν πόλεις, κι οἱ πρόγονοί μας ἔζησαν σ' αὐτές μέχρι σήμερα. Τώρα ὁ κ. Χάουαρντ προτείνει νά τίς γκρεμίσουμε ὅλες καί νά τίς ἀντικαταστήσουμε μέ κηπουπόλεις, πού ἡ κάθε μιά τους θά 'ναι κτισμένη, ὅπως πρέπει, σύμφωνα μέ λεπτά, μεγαλόπνοα σχέδια, ὁμορφα σχεδιασμένα μέ κανόνα καί διαβήτη. Ὁ δημιουργός τους ἔχει διαβάσει πολλούς καλοκαρτισμένους κι ἐνδιαφέροντες συγγραφεῖς, κι οἱ συμπληρώσεις πού κάνει στά βιβλία τους εἶναι σά σταφίδες μέσα στό ἄγευστο ζυμάρι τῶν οὐτοπικῶν του σχεδίων. Ἔχουμε ἀξιοποιήσει στό ἔπακρο τίς ὑπάρχουσες πόλεις μας, κι οἱ προτάσεις γιά τήν οἰκοδόμηση καινούργιων εἶναι περίπου τόσο χρήσιμες, ὅσο θά 'ταν τά σχέδια προστασίας ἐνάντια σέ ἐπισκέψεις τῶν 'Αριανῶν τοῦ κ. Οὐέλς».

Ὡστόσο, αὐτά τά ἀνούσια σχόλια δέν πρέπει νά μᾶς ἐμποδίσουν ν' ἀναγνωρίσουμε τά ὅρια τῆς πρότασης γιά τή δημιουργία κηπουπόλεων. Στό ἔργο τοῦ Χάουαρντ, τό σχέδιο ἀναλαβαίνει τήν ἀποστολή νά πραγματοποιήσει πολύ ἐκτεταμένους στόχους, πού συνεπάγονται, στήν πραγματικότητα, ἐπαναστατικές ἀλλαγές σ' ὁλόκληρη τήν οἰκονομική, κοινωνική, καί πολιτιστική δομή τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Σέ σύγκριση μέ τή μητρόπολη, ἡ κηπούπολη τοῦ Χάουαρντ εἶναι ἀρκετά ἑλκυστική: μιά συμπαγής ἀστική ὀντότητα περίπου 30.000 ἀνθρώπων, κλιμακωμένη σέ ἀνθρώπινες διαστάσεις καί περιβαλλόμενη ἀπό μιά ζώνη πράσινου, γιά νά περιορίζει τή μεγένθυση καί νά προσφέρει ἀκάλυπτη γῆ γιά ψυχαγωγικούς κι ἀγροτικούς σκοπούς. Κατάλληλες περιοχές τῆς πράσινης ζώνης θά καταλαμβάνονταν ἀπό ἀγρότες (ὁ Χάουαρντ περιόρισε αὐτό τόν ἀγροτικό πληθυσμό σέ 2.000 ἄτομα)· ὁ εὐρύτερος ἀστικός πληθυ-

σμός τῶν 30.000 θ' ἀπασχοληθεῖ στή βιομηχανία, τό ἐμπόριο, καί τίς ὑπηρεσίες. Ὅλη ἡ γῆ θ' ἀνήκει σέ κοινωφελῆ ἱδρύματα, καί θά παραχωρεῖται ἔναντι μισθώματος σ' ἐκείνους πού ἐγκαθίστανται σ' αὐτήν. Ὁ Χάουαρντ προδιέγραψε πολλές σχεδιαστικές κι οἰκονομικές λεπτομέρειες τῆς πρότασής του, ἀλλά ἦταν προσεχτικός ὥστε νά τονίσει στήν ἴδια τήν ἀρχή τοῦ βιβλίου του, «Οἱ Αὐριανές Κηπουπόλεις», ὅτι αὐτές ἦταν «ἁπλῶς ὑποδείξεις, κι ὅτι πιθανόν νά ὑπάρξει μεγάλη παρέκκλιση ἀπ' αὐτές στήν πράξη».[27]

Ἀλλά ἀκόμα κι οἱ πιό γενναιόδωρες τροποποιήσεις τῆς κηπούπολης τοῦ Χάουαρντ, δέν ἀλλάζουν τό γεγονός ὅτι ἕνα πλάνο εἶναι ἕνα οἰκοδομικό σχέδιο — καί, σάν τέτοιο, εἶναι περιορισμένο σ' ὅτι μπορεῖ νά προσφέρει. Δίχως ἀμφιβολία, ἀκόμα κι ἕνα οἰκοδομικό σχέδιο, ἄν εἶναι ἀρκετά καλό, ἔχει τήν ἀξία του, ἀλλά ἀπό κάθε οὐσιαστική ἄποψη, ἐντάσσεται μέσα στά πλαίσια τοῦ «Εὐχάριστου Ἀντικειμένου». Μπορεῖ νά προσφέρει τή βάση γιά μεγαλύτερη ἀνθρώπινη ἐπαφή, τά οἰκοδομικά ὄργανα τῆς κοινότητας, ἕνα μέτρο ἐπαφῆς μέ τή φύση, μιά καλόγουστη, ἴσως, ἀρχιτεκτονική, κι εὔκολη πρόσβαση στούς τόπους ἐργασίας, τά ἐμπορικά κέντρα, καί τίς ἐπιχειρήσεις παροχῆς ὑπηρεσιῶν. Μολοντοῦτο, ἀφήνει ἀκαθόριστη τή φύση τῆς ἀνθρώπινης ἐπαφῆς καί κοινότητας, καί τή σχέση ἀνάμεσα στόν κάτοικο τῆς πόλης καί τό φυσικό κόσμο. Καί τό πιό σπουδαῖο, δέν καθορίζει τή φύση τῆς ἐργασίας, τόν ἔλεγχο τῶν παραγωγικῶν μέσων, τό πρόβλημα τῆς δίκαιης διανομῆς τῶν ἀγαθῶν κι ὑπηρεσιῶν, καί τά συγκρουόμενα κοινωνικά συμφέροντα πού συγκεντρώνονται γύρω ἀπ' αὐτά τά ζητήματα. Στήν πραγματικότητα, τό σχέδιο τοῦ Χάουαρντ προσφέρει ὄντως ἕναν προσανατολισμό ἀπέναντι σ' ὅλα αὐτά τά προβλήματα — δηλαδή, ἕνα σύστημα καλοπροαίρετου καπιταλισμοῦ, πού ὑποτίθεται ὅτι ἀποφεύγει τίς «ἀκρότητες» τοῦ κομμουνισμοῦ καί τοῦ «ἀτομικισμοῦ». Οἱ «Αὐριανές Κηπουπόλεις» τοῦ Χάουαρντ διαποτίζονται ἀπό μιά ὑποκείμενη ὑπόθεση, τόσο χαρακτηριστικά Βρεταννική, ὅτι μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἕνας συμβιβασμός ἀνάμεσα σέ μιά ἔμφυτα παράλογη ὑλική πραγματικότητα καί μιά ἠθική ἰδεολογία εὐγενικῆς συμφιλίωσης.

Ὡστόσο, τά γραφεῖα, τά ἐργοστάσια, καί τά ἐμπορικά κέντρα πού προορίζονται νά προσφέρουν στήν κηπούπολη τά μέσα διαβίωσης, εἶναι καθαυτά πεδίο σύγκρουσης ἀντιμαχόμενων κοινωνικῶν συμφερόντων. Μέσα σ' αὐτά τά πεδία, βρίσκουμε τίς πηγές τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας, τῶν εἰσοδηματικῶν διαφορισμῶν, καί τῆς ἀνισότητας ἀνάμεσα στόν ἐργάσιμο χρόνο καί τόν ἐλεύθερο χρόνο. Κανένα οἰκοδομικό σχέδιο δέν μπορεῖ νά συμβιβάσει ἀπό μόνο του τά συγκρουόμενα συμφέροντα καί τίς κοινωνικές διαφορές πού συσσωρεύονται κάτω ἀπ' τήν ἐπιφάνεια τῆς κηπούπολης. Αὐτά τά συμφέροντα καί διαφορές πρέπει ν' ἀντιμετωπιστοῦν βασικά μέ τούς δι-

κούς τους όρους — μέ έκτεταμένες άλλαγές στίς κοινωνικές κι οίκονομικές σχέσεις. Πράγμα πού δέ σημαίνει ότι μιά κοινωνική λύση τών προβλημάτων πού δημιουργήθηκαν άπ' τό άστικό έργοστάσιο, γραφείο, καί έμπορικό κέντρο, έξαλείφει τήν άνάγκη γιά ένα οίκοδομικό σχέδιο πού θά προωθήσει τήν κοινότητα καί μιά ίσορροπία άνάμεσα στήν πόλη καί τήν ύπαιθρο· άλλά, μάλλον, ότι ή μιά δίχως τήν άλλη είναι μιά άκρωτηριασμένη λύση, καί, έπομένως, καμιά άπολύτως λύση.

Ή κηπούπολη τού Χάουαρντ, άξίζει νά σημειωθεί, ύστερεί πολύ σέ σχέση μέ τίς ούτοπίες καί τίς ίστορικές έμπειρίες, πού άνάπτυξαν έξαιρετικά προοδευτικά κριτήρια, άσχολούμενες μέ προβλήματα κοινωνικής διαχείρισης καί τρόπους έργασίας. Σέ άντίθεση μέ τήν Έλληνική π ό λ ι ν, πού διεύθυνε τίς ύποθέσεις της μέ βάση τήν άμεση δημοκρατία, ό Χάουαρντ προτείνει άπλώς ένα Κεντρικό Συμβούλιο καί μιά γραφειοκρατική δομή, βασισμένη σέ έκλογές. Ή κηπούπολη δέ διαθέτει κανένα μηχανισμό άνάκλησης τών πολιτικών άντιπροσώπων, σάν κι αύτόν πού καθιερώθηκε άπ' τήν Παρισινή Κομμούνα τού 1871. Άντίθετα μέ τήν Ούτοπία τού Μόρ, δέν ύπάρχει καμιά πρόταση γιά έκ περιτροπής άγροτική καί βιομηχανική έργασία. Στήν κηπούπολη, ή μέθοδος τής κοινωνικής έργασίας καθορίζεται άπ' τίς άνάγκες τού κεφάλαιου. Στό βαθμό πού ό οίκονομικός ορίζοντας τού Χάουαρντ δέν είναι ούσιαστικά πλατύτερος άπό κείνο τού όποιουδήποτε καλοπροαίρετου μπουρζουά τής έποχής του, δέν ύπάρχουν στό έργο του ίδέες βιομηχανικής αύτοδιεύθυνσης. Παρά τά έγκώμια τού Μάμφορντ γιά τήν «πολιτική ίκανότητα» τού Χάουαρντ, «Οί Αύριανές Κηπουπόλεις» δέν είναι παραφορτωμένες μέ σπουδαίες έμβαθύνσεις στά κοινωνικά κι οίκονομικά προβλήματα τής έποχής· ό έπιφανειακός χαρακτήρας τους, πάνω σ' αύτό τό θέμα, άποκαλύπτει ότι ό Χάουαρντ ήταν περισσότερο ένας σχεδιαστής, παρά ένας διορατικός κοινωνικός άναλυτής, όπως τόν έμφανίζει ό Μάμφορντ.

Τά έγγενή όρια τής κηπούπολης τού Χάουαρντ, όντως, τών 30 καί κάτι «νέων κωμοπόλεων» πού οίκοδομήθηκαν στήν Άγγλία κι έκείνων πού έμφανίζονται στίς ΕΠΑ, είναι ότι αύτές οί κοινότητες δέν άγκαλιάζουν ολόκληρη τήν κλίμακα καί τίς δυνατότητες τής άνθρώπινης έμπειρίας. Ή γειτονικότητα ταυτίζεται λαθεμένα μέ τήν όργανική κοινωνική έπαφή κι άλληλοβοήθεια· τά καλο - περιποιημένα πάρκα μέ τόν έναρμονισμό τής άνθρωπότητας μέ τή φύση· ή έγγύτητα τών τόπων έργασίας μέ τήν άνάπτυξη ένός νέου περιεχόμενου τής έργασίας καί τής ολοκλήρωσής της μέ τό παιχνίδι· ένα έκλεκτικό μείγμα άγροικιών, πλακοειδών πολυκατοικιών κι έργένικου στύλ διαμερισμάτων μέ τήν αύθόρμητη άρχιτεκτονική ποικιλομορφία· οί πλατείες τών έμποροπάζαρων κι ή έκτεταμένη

ἐξάπλωση τοῦ γρασιδιοῦ μέ τήν ἀ γ ο ρ ά· οἱ αἴθουσες διαλέξεων μέ τά πολιτιστικά κέντρα· τά διάφορα χόμπυ μέ τή δυνατότητα ἐπιλογῆς ἀνάμεσα σέ μιά ποικιλία ἐπαγγελμάτων· τά καλοπροαίρετα κοινωφελή ἱδρύματα, ἤ δημοτικά συμβούλια μέ τήν αὐτοδιοίκηση. Θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε ἀτέλειωτα παραδείγματα σ' αὐτό τόν κατάλογο τῶν ἄστοχα τοποθετημένων κριτηρίων τῆς κοινότητας, πού χρησιμεύουν μᾶλλον στό νά συσκοτίζουν, παρά ν' ἀποσαφηνίζουν τά μεγάλα ἐπιτεύγματα τῆς ἀστικῆς παράδοσης. Μολονότι οἱ ἄνθρωποι μπορεῖ νά κερδίζουν τά εἰσοδήματά τους δίχως νά ἐγκαταλείπουν αὐτές τίς κοινότητες — κι ἕνα σημαντικό ποσοστό πρέπει νά διασχίσει μεγάλες ἀποστάσεις, πηγαίνοντας στήν κεντρική πόλη γιά νά τό πετύχει αὐτό — ἡ φύση τῆς ἐργασίας τους κι οἱ εἰσοδηματικές διαφορές πού τούς κατατάσσουν σέ διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, δέν εἶναι κάτι πού ἀντιμετωπίστηκε σοβαρά ἀπ' τήν κοινότητα. Ἕνα τεράστιο πεδίο τῆς ζωῆς ἀποσπᾶται ἔτσι ἀπ' τήν κοινότητα καί παραδίνεται σ' ἕνα κοινωνικο - οἰκονομικό σύστημα πού ὑπάρχει ξέχωρα ἀπ' αὐτήν. Πραγματικά, ἡ ἐξωτερική ὄψη τῆς κοινότητας ὑπηρετεῖ τήν ἰδεολογική λειτουργία νά συγκαλύπτει τήν ἀτέλεια μιᾶς ἐσώτερης καί κοινῆς, κοινωνικῆς ζωῆς. Βασικά στοιχεῖα τοῦ ἐγώ διαμορφώνονται ἔξω ἀπ' τίς παραμέτρους τοῦ σχεδίου — ἀπό δυνάμεις πού πηγάζουν ἀπ' τόν οἰκονομικό συναγωνισμό, τούς ταξικούς ἀνταγωνισμούς, τήν κοινωνική ἱεραρχία, τήν κυριαρχία, καί τήν οἰκονομική ἐκμετάλλευση. Μολονότι οἱ ἄνθρωποι συνενώνονται γιά ν' ἀπολαύσουν ὁρισμένες ἀνέσεις καί τέρψεις, παραμένουν τόσο ἀκρωτηριασμένοι καί πολιτιστικά φτωχευμένοι, ὅσο ἤταν στή μητρόπολη, μέ τή διαφορά ὅτι ἡ σκληρή πραγματικότητα τῆς ἀστικῆς φθορᾶς στίς μεγάλες πόλεις, ξεσκίζει κάθε πέπλο φαινομενικότητας, ἀποκαλύπτοντας τήν ἀτέλεια καί τίς ἀντιφάσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Αὐτές οἱ ἐσωτερικές ἀντιφάσεις δέν ἔχουν ἀντιμετωπιστεῖ μέ εἰλικρίνεια εἴτε ἀπ' τούς ὀπαδούς, ἤ ἀπ' τούς ἀντιπάλους τῆς ἰδέας τῆς κηπούπολης. Τό ὅτι οἱ «νέες κωμοπόλεις» τῆς Ἀγγλίας, τῶν ΕΠΑ, κι ἄλλων χωρῶν, πού οἰκοδομήθηκαν μέ πρότυπο τό σχέδιο τῆς κηπούπολης, δέν ἀφύπνισαν «τίς ἁπαλές νότες τῆς ἀδελφικότητας καί τῆς καλῆς θέλησης», πού ὁ Χάουαρντ περίγραψε σάν τό βασικό τους στόχο· τό ὅτι δέν ἔβαλαν «σέ ἰσχυρά χέρια τά μέσα τῆς εἰρήνης καί τῆς δημιουργίας, ἔτσι ὥστε νά περιπέσουν σέ ἀχρηστία τά μέσα τοῦ πολέμου καί τῆς καταστροφῆς» — ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν ἕνα ὀδυνηρά κατάφωρο γεγονός.28 Οὔτε ὑπάρχει καμιά προοπτική νά πετύχουν τέτοιους μακρόπνοους στόχους. Στήν καλύτερη περίπτωση, αὐτές οἱ νέες κωμοπόλεις διαφέρουν πρωταρχικά ἀπ' τά προάστια, ἐπειδή τό ταξίδι ὡς τόν τόπο ἐργασίας εἶναι σύντομο, κι οἱ περισσότερες ὑπηρεσίες μποροῦν νά προσφερθοῦν μέσα στήν ἴδια τήν

κοινότητα. Στή χειρότερη περίπτωση, είναι, ουσιαστικά, προάστια ύπνου τής μητρόπολης καί συντελοῦν σέ τεράστιο βαθμό στή συμφόρησή της, στή διάρκεια τῶν ὡρῶν ἐργασίας.

Οὔτε ἡ πραγματικότητα ὑπῆρξε πιό εὐγενική ἀπέναντι στούς πιστούς τῆς μητρόπολης. Οἱ παλιές πόλεις συνεχίζουν νά μεγαλώνουν, παρόλο πού, καθώς ὁ ἀριθμός τῶν νέων κωμοπόλεων μεγαλώνει, κάθε ἀστική μορφή καταπατάει σιγά - σιγά τό ἔδαφος τῆς ἄλλης καί δημιουργεῖ ἀστικές ζῶνες πού ἀπειλοῦν νά ὑπονομέψουν τήν ἀκεραιότητα καί τῶν δυό. Ἡ ἐμπνευσμένη ὑπεράσπιση τῆς παραδοσιακῆς γειτονιᾶς ἀπ' τή Τζέιν Τζέικοιμπ πάσχει ἀπ' τίς ἴδιες φαντασιώσεις πού παραμορφώνουν τήν ὑπεράσπιση τοῦ ὁράματος τοῦ Χάουαρντ ἀπ' τόν Τζ. Ὄσμπορν. Αὐτός ὁ κόσμος τῆς γειτονιᾶς πεθαίνει: οἱ ἴδιες δυνάμεις πού ἀκρωτηριάζουν τόν κάτοικο τῆς νέας κωμόπολης, παραδίνουν τό μικρό κατάστημα στό σοῦπερ μάρκετ καί τήν παλιά πολυκατοικία στό ἀπολυμασμένο, θεώρατο ὑπερσυγκρότημα. Ὁρισμένοι θύλακες τῆς ζωῆς τῆς γειτονιᾶς θά συνεχίσουν, ἀναμφίβολα, νά ὑπάρχουν, ἀλλά θά παραμείνουν ἁπλῶς θύλακες— τό ἀντίστοιχο, στή σύγχρονη κοινωνία, τῶν σωζόμενων πόλεων τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης, πού προσελκύουν τόν τουρίστα στήν Εὐρώπη γιά μιά ὀπτική ἀνάπαυλα ἀπ' τήν ἀστική μονοτονία, πού κυριαρχεῖ γοργά στίς περισσότερες πόλεις τοῦ κόσμου.

Ἡ σύγχρονη πολεοδομία δέν προσφέρει καμιά λύση σ' αὐτή τήν ζοφερή τάση, γιατί προϋποθέτει τούς ἴδιους ἀκριβῶς τούς κοινωνικούς παράγοντες πού γεννᾶνε τήν τωρινή ἀστική φθορά. Ἀκόμα κι οἱ κοινωνικοί στόχοι, πού ὁ Χάουαρντ ἔλπιζε νά πετύχει πρωταρχικά διαμέσου τοῦ σχεδίου, παραχωροῦν τή θέση τους σέ μιά ἀναγνώριση ὅτι ἡ πόλη, ὅπως τήν ξέρουμε σήμερα, θά μείνει ὅπως εἶναι — κι ὅσο τό γρηγορότερο δεχτοῦμε αὐτό τό γεγονός, τόσο τό καλύτερο. Αὐτή ἡ συγκατάθεση στό ἀστικό στάτους κβό (πού ὑπόκειται ἀναμφίβολα σέ νέα στοιχεῖα τοῦ σχεδίου) εἶναι μοιραία. Γιά τόν Φίσσερ, ἡ ἀποτυχία τῆς σημερινῆς πολεοδομίας πηγάζει ἀπ' τήν ἀνάγκη γιά τούς σχεδιαστές «νά ἐμβαθύνουν περισσότερο στό εἶδος τῆς ζωῆς γιά τό ὁποῖο σχεδιάζουν. καί νά καταλάβουν τά ἰδανικά καί τό περιεχόμενό του, καί τήν ποικιλία τῶν μορφῶν μέ τίς ὁποῖες μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ.[29] Μέ μιά ἔννοια, ἡ σύγχρονη πολεοδομία, ἀφομοιώνοντας ἀσυνείδητα ἐμπορευματικές σχέσεις σάν κοινωνικά ἰδανικά, ἔχει ἀνταποκριθεῖ στήν ἀπαίτηση τοῦ Φίσερ μέ τό παραπάνω. Ἔχει βοηθήσει στήν παραγωγή σχεδίων πού ὑποδιβάζουν τήν πόλη σ' ἕνα παζάρι, καί στήν ἀνέγερση οἰκοδομημάτων πού τήν ἔχουν μετατρέψει σέ ἕδρα τῆς συγκεντρωτικῆς, γραφειοκρατικῆς ἐξουσίας. Ἐδῶ, ἡ ἔλλειψη συνείδησης γίνεται μιά μορφή συνείδησης, κι ὁ ὀππορτουνισμός τῆς τεχνικῆς ἐπιτυχίας σάν αὐτοσκοποῦ, ἐκφυλίζει ἀκριβῶς

τήν ἀστική ζωή σέ τόσο μεγάλο βαθμό, πού ἡ τεχνική πανηγυρίζει τήν ἐξουσία της νά ἐλέγχει τή μοίρα τῆς πόλης.

Ἀλλά ἡ ἀξίωση τοῦ Φίσερ εἶναι φανερό ὅτι δέν ἔχει σά στόχο τήν ἐπικύρωση τῶν ἰδανικῶν τοῦ στάτους κβό. Καί στό βαθμό πού βλέπει τήν πόλη σάν τρόπο ζωῆς, τά λόγια του θά μποροῦσαν κάλλιστα νά ἔχουν παρθεῖ ἀπ' τά «Πολιτικά» τοῦ Ἀριστοτέλη. Γιά τούς Ἕλληνες, ἡ πόλη ἦταν κάτι περισσότερο ἀπό ἕνα προϊόν σχεδιαστικῆς τεχνικῆς ἤ ὀρθολογικά τοποθετημένων οἰκοδομημάτων. Αὐτοί οἱ ὑπολογισμοί κατεῖχαν δευτερεύουσα θέση σέ σχέση μέ τό δραμα ὅτι ἡ πόλη ἦταν ἡ σφαίρα τῆς ἐλευθερίας καί τῆς «καλῆς ζωῆς», ἕνα πεδίο ὅπου οἱ ἄνθρωποι σχημάτιζαν μιάν ὀργανική ἑνότητα, δίχως νά χάσουν τήν ἀτομικότητα, πού 'ταν τόσο βασική γιά τήν ποικιλία καί τή δημιουργικότητα.

Ἡ σύγχρονη πολεοδομία μᾶς προσφέρει λειτουργικά ἀστικά σχέδια δίχως ἀνθρώπινες ἀξίες, κι ὀρθολογικά ὀργανωμένο χῶρο δίχως πολιτικό περιεχόμενο. Τό νά μετριάζουμε τή συμφόρηση δίχως νά προσφέρουμε στενή ἐπικοινωνία — ἤ ἀκόμα καί ν' ἀνοίγουμε νέες γραμμές ἐπικοινωνίας, δίχως νά δημιουργοῦμε τό κοινωνικό ἔδαφος γιά μιά μεστή νοήματος ἀνθρώπινη ἐπαφή — εἶναι μιά παρωδία τῶν ὑψηλῶν παραδόσεων τοῦ οὐρμπανισμοῦ. Ἱστορικά, ἡ βάση γιά μιά ζωτική ἀστική ὀντότητα δέ συνίστατο πρωταρχικά στά στοιχεῖα τοῦ σχεδίου της, ἀλλά στίς πυρηνικές σχέσεις ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, πού γεννούσανε αὐτά τά στοιχεῖα. Ἡ ἀνθρώπινη κλίμακα ἦταν κάτι περισσότερο ἀπό ἕνα σχέδιο πάνω σ' ἕνα σχεδιαστήριο· ξεπρόβαλλε μέσα ἀπ' τή στενή σύνδεση πού πρόσφερε τό γένος, ἡ συντεχνία κι ἡ πολιτική ἕνωση ἐλεύθερων, ἀνεξάρτητων γεωργῶν καί τεχνιτῶν. Ἑνωμένοι μαζί στή βάση μιᾶς ἀστικῆς ὀντότητας, οἱ ἄνθρωποι δημιούργησαν μιά πόλη πού, τυπικά καί δομικά, πρόασπιζε τίς πιό οὐσιαστικές καί μεστές νοήματος κοινωνικές σχέσεις. Ἄν αὐτές οἱ σχέσεις ἦταν ἰσορροπημένες κι ἁρμονικές, ἔτσι ἦταν καί τά στοιχεῖα τῆς πόλης. Ἄν, ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, αὐτές ἦταν ἀνταγωνιστικές καί διαστρεβλωμένες, τά στοιχεῖα σχεδιασμοῦ τῆς πόλης τό ἀποκάλυπταν μέ τό γιγαντισμό καί τήν ἐξωφρενική της ἐπέκταση. Οἱ ἱεραρχικές κοινωνικές σχέσεις γεννούσανε ἱεραρχικό χῶρο, οἱ ἐξισωτικές σχέσεις ἐξισωτικό χῶρο. Μέχρι ἡ πολεοδομία ν' ἀνταποκριθεῖ στήν ἀνάγκη γιά μιά ριζοσπαστική κριτική τῆς κυρίαρχης κοινωνίας καί ν' ἀντλήσει τά στοιχεῖα τοῦ σχεδιασμοῦ της ἀπό μιά ἐπαναστατική μεταμόρφωση τῶν κυρίαρχων κοινωνικῶν σχέσεων, θά παραμείνει μιά ἁπλή ἰδεολογία — ὁ ὑπηρέτης τῆς ἴδιας ἀκριβῶς τῆς κοινωνίας πού γεννάει τήν ἀστική κρίση τῆς ἐποχῆς μας.

Ἡ δεκαετία τοῦ '60 ἐγκαινίασε μιά ὁλότελα νέα ἐποχή στό σύγχρονο ὁρισμό τῆς πόλης, ἤ, πιό συγκεκριμένα, μιᾶς οὐμανιστικῆς

κοινότητας. Είναι ένα άξιοσημείωτο γεγονός ότι αυτή ή έποχή άντλησε ελάχιστα άξιόλογα πράγματα άπ' τό έργο των έπαγγελματιών πολεοδόμων, πού συνέχισαν νά βυθίζονται όλο καί βαθύτερα μέσα στά ρηχά προβλήματα του σχεδίου καί της τεχνικής έμπειρογνωμοσύνης· ή έμπνευσή της προήλθε, μάλλον, άπό άντικουλτούρικες άξίες καί θεσμούς, πού διατυπώθηκαν σχεδόν διαισθητικά άπό νέους άνθρώπους, πού άποκόβονταν άπ' τήν προαστιακή νοοτροπία καί τόν αύστηρό έλεγχο της πολυμορφίας. Στίς κομμοϋνες της άπόβλητης νεολαίας καί στίς άκτιβιστικές έξεγέρσεις όπως τό Λαϊκό Πάρκο του Μπέρκλεϋ, διατυπώθηκαν πολύ περισσότερα άπό άπλά κριτήρια σχεδιασμού. Άν καί μ' άπλοϊκό τρόπο, έκφράστηκαν νέες άξίες άνθρώπινης όμαδοποίησης, πού συνεπάγονταν συχνά μιά όλοκληρωτική ρήξη μέ τό έμπορευματικό σύστημα σά σύνολο. Οί πλήρεις συνέπειες αύτου του κινήματος — ένα κίνημα πού δέν έχει άκόμα βρεί τήν αύτοπεποίθησή του καί τό δρόμο του μέσα στό λαβύρινθο της κουλτούρας πόπ καί της κουλτούρας μόδας* — δέν έχουν τύχει της προσοχής πού τούς άξίζει άπ' τούς «άστυολόγους». Γιατί οί άξίες αύτής της κουλτούρας, άναπτυγμένες ώς τή λογική τους συνέπεια, βάζουν τό πρόβλημα της άνάπτυξης όλότελα νέων κοινοτήτων, μέσα στά πλαίσια μιας έναρμονισμένης, οίκολογικά ίσορροπημένης, κοινωνίας.

Οί νέοι της δεκαετίας του '60, πού προσπάθησαν νά διατυπώσουν νέες άξίες όμαδοποίησης — άξίες πού έχουν ταξινομηθεί άπό τότε κάτω άπ' τήν έπικεφαλίδα της «άντικουλτούρας» — άποτελούσαν άναμφισβήτητα ένα προνομιούχο κοινωνικό στρώμα. Προέρχονταν, στό μεγαλύτερο μέρος τους, άπό εύπορα, λευκά, μεσοαστικά προάστια καί τά καλύτερα πανεπιστήμια των ΕΠΑ, τούς θύλακες καί πεδία έκπαίδευσης της νέας Άμερικάνικης τεχνοκρατίας. Τό νά έπικαλεστουμε τήν προνομιούχα θέση τους σάν άπόδειξη της άσήμαντης φύσης του ίδιου του κινήματος, καί νά τό άπορρίψουμε άδιάφορα, όπως έχουν κάνει πολλοί συγγραφείς, παρακάμπτει ένα βασικό έρώτημα: γιατί τό προνόμιο όδήγησε σέ μιά άπόρριψη των κοινωνικών κι ύλικών άξιών, πού έχουν γεννήσει πρωταρχικά αύτά άκριβώς τά προνόμια; Γιατί αύτοί οί νέοι, όπως τόσοι άλλοι πρίν άπ' αύτούς σέ προηγούμενες γενιές, δέν υίοθέτησαν τίς βασικές άξίες των γονέων τους καί δέν έπεκτείνανε τό πεδίο του προνομίου πού 'χαν κληρονομήσει;

Αύτά τά έρωτήματα άποκαλύπτουν μιά βασική άλλαγή στίς

---

* Σ.τ.Ε. Σχετικά μέ τή Νεανική Κουλτούρα, βλ. καί τό βιβλίο του Μάρραιη Μπούκτσιν, Ί ε ρ α ρ χ ί α κ α ί Κ υ ρ ι α ρ χ ί α, «Έλεύθερος Τύπος», 1978.

ὑλικές προϋποθέσεις τῶν ριζοσπαστικῶν κοινωνικῶν κινημάτων στίς ἀναπτυγμένες καπιταλιστικές χῶρες τοῦ κόσμου. Ὡς τή δεκαετία τοῦ '60, ὁ λεγόμενος Πρῶτος Κόσμος εἶχε ὑποστεῖ ἐκτεταμένες τεχνολογικές ἀλλαγές — ἀλλαγές πού ἄνοιξαν μιά νέα κοινωνική προοπτική γιά τήν ἐποχή πού ἐρχόταν. Ἡ τεχνολογία εἶχε ἀναπτυχθεῖ σ' ἕνα σημεῖο ὅπου οἱ ἀξίες πού γεννήθηκαν ἀπ' τήν ὑλική σπάνη, ἰδιαίτερα κεῖνες οἱ ἀξίες πού καλλιεργήθηκαν ἀπ' τήν ἀστική ἐποχή, δέ φαίνονταν πιά ἠθικά ἤ πολιτιστικά σημαντικές. Ἡ ἐργασιακή ἠθική, τό ἠθικό κῦρος πού ἀποδίνονταν στήν ὑλική ἀπάρνηση, τή φειδώ, καί τήν ἀπόρριψη τοῦ αἰσθησιασμοῦ, ἡ ὑψηλή κοινωνική ἐκτίμηση πού προσδίδονταν στόν ἀνταγωνισμό καί τήν «ἐλεύθερη ἐπιχείρηση», ἡ ἔμφαση στήν ἰδιωτικοποίηση καί τήν ἀτομικοποίηση, πού βασίζονταν στόν ἐγωισμό, φαίνονταν ἀπαρχαιωμένες στό φῶς τεχνολογικῶν ἐπιτευγμάτων πού πρόσφεραν ἐναλλαγές ὁλότελα ἀντίθετες μέ τήν κυρίαρχη ἀνθρώπινη κατάσταση — μιά ζωή ἀπαλλαγμένη ἀπ' τό μόχθο καί μιά ὑλικά ἐξασφαλισμένη κοινωνική ρύθμιση, προσανατολισμένη στήν κοινότητα καί τήν πλήρη ἔκφραση τῶν ἀτομικῶν, ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων. Οἱ νέες ἐναλλαγές πού καθιερώθηκαν ἀπ' τίς τεχνολογικές προόδους, ἔκαναν τίς προσφιλεῖς ἀξίες τοῦ παρελθόντος νά φαίνονται ὄχι μόνο ἀπαρχαιωμένες κι ἄδικες, ἀλλά καί παράδοξες. Ὅπως ἔχω τονίσει ἀλλοῦ, δέν ὑπάρχει τίποτα παράδοξο στό γεγονός ὅτι ὁ πιό ἀδύναμος κρίκος τῆς παλιᾶς κοινωνίας, ἀποδείχθηκε ὅτι εἶναι ἐκεῖνο ἀκριβῶς τό στρῶμα πού ἀπολάμβανε τό πραγματικό προνόμιο ν' ἀπορρίπτει τό ψεύτικο προνόμιο.30

Πράγμα πού δέ σημαίνει ὅτι τό τεχνολογικό πλαίσιο τῆς «ἀντικουλτούρας» συλλήφθηκε συνειδητά καί τελειοποιήθηκε μετατρεπόμενο σέ μιά πλατύτερη προοπτική γιά τήν κοινωνία σά σύνολο. Πραγματικά, ἡ ἀντίληψη τῶν περισσότερων μεσοαστῶν, ἀπόβλητων νέων καί φοιτητῶν, παράμεινε σέ μεγάλο βαθμό διαισθητική καί συχνά ἔπεσε θῦμα τοῦ πρόσκαιρου ἐνθουσιασμοῦ* πού ἐκτρέφει ἡ κατεστημένη κοινωνία. Τά ἀλλοπρόσαλα χαρακτηριστικά τοῦ νέου κινήματος, ὁ πυρετώδης μεταβολισμός κι οἱ Δόν Κιχωτικές του ταλαντεύσεις, μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν μερικά ἀπ' αὐτή τήν ἔλλειψη ἐπαρκοῦς συνείδησης. Ἀρκετά συχνά, πολλοί νέοι ὑπῆρξαν θύματα φτηνῆς ἐκμετάλλευσης ἀπό ἐμπορικά συμφέροντα. Μεγάλοι ἀριθμοί ἀπ' αὐτούς, μεθυσμένοι ἀπ' τήν αἴσθηση τῆς ἀπελευθέρωσης πού μόλις ἀνακάλυψαν, στεροῦνταν μιά βαθιά ἐπίγνωση τοῦ ὅτι ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία εἶναι ἀδύνατη μέσα σ' ἕνα κυρίαρχο σύστημα ἀνελευθερίας. Στό βαθμό πού ἐπιδίωκαν ν' ἀντικαταστήσουν γρήγορα τήν κυρίαρχη κουλτούρα μέ τό δικό τους παράδειγμα καί τήν ἠθική πει-

* Σ.τ.Ε. Τῆς περαστικῆς μόδας.

θώ, ἀπότυχαν. Ἀλλά στό βαθμό πού ἄρχισαν νά βλέπουν τούς ἑαυτούς τους σάν τόν πιό προχωρημένο τομέα ἑνός πλατύτερου κινήματος γιά τήν ἐπαναστατικοποίηση τῆς κοινωνίας στό σύνολό της, πέτυχαν νά διατηρήσουν τήν ἀντικουλτούρα ζωντανή, κι αὐτή ζεῖ σήμερα, ἀκμάζοντας καί παρακμάζοντας διαδοχικά, σάν ἡ κεντρική παράδοση ἑνός ἱστορικοῦ διαφωτισμοῦ, πού μπορεῖ τελικά ν' ἀλλάξει κάθε πλευρά τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Τό πιό ἐκπληκτικό χαρακτηριστικό τοῦ νέου κινήματος εἶναι ἡ ἔμφαση πού δίνει στίς προσωπικές σχέσεις, σάν τήν ἑστία φαινομενικά ἀφηρημένων κοινωνικῶν ἰδανικῶν — ἡ ἀπόπειρα πού κάνει νά μεταφράσει τήν ἐλευθερία καί τήν ἀγάπη σέ ἐνυπόστατες πραγματικότητες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ἄν ἡ ἐλευθερία στήν πιό πλήρη της ἔννοια, εἶναι μιά κοινωνία βασισμένη στήν αὐτενέργεια καί τήν αὐτοδιεύθυνση, μιά κοινωνία στήν ὁποία κάθε ἄτομο ἐλέγχει τήν καθημερινή του ζωή, τότε ἡ ἀντικουλτούρα μπορεῖ δικαιολογημένα νά περιγραφεῖ σάν ἡ ἀπόπειρα δημιουργίας ἐκείνου τοῦ ἐγώ, ἀπαλλαγμένου ἀπ' τίς ἀξίες πού γεννᾶνε ἡ ἱεραρχία κι ἡ κυριαρχία, πού θά παράγει ἀπελευθερωμένες κοινωνικές μορφές διεύθυνσης καί δραστηριότητας. Ἔχουμε ἤδη τονίσει ὅτι αὐτός ὁ βαθμός ἐλευθερίας μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἀναμφίβολα, μόνο μετά ἀπό ἐκτεταμένες ἐπαναστατικές ἀλλαγές στήν κοινωνία· ἀλλά οἱ νέοι εἶχαν ἀπόλυτο δίκιο, διαισθανόμενοι ὅτι οἱ ὑπαρξιακοί προσωπικοί στόχοι πρέπει νά προσδιοριστοῦν καί νά ἐπιδιωχθοῦν ἀκόμα καί σήμερα, μέσα στό βασίλειο τῆς ἀνελευθερίας, ἄν οἱ μελλοντικές ἐπαναστατικές ἀλλαγές πρόκειται νά 'ναι ἀρκετά ἐκτεταμένες καί νά μήν ἐκφυλιστοῦν σέ γραφειοκρατικές μεθόδους κοινωνικῆς διεύθυνσης. Αὐτό τό πρίσμα πρόστεσε ἕνα βασικά ψυχολογικό στοιχεῖο στά ἀφηρημένα κοινωνικά δόγματα, πού διατυπώθηκαν ἀπό παραδοσιακούς ριζοσπάστες θεωρητικούς. Συνακόλουθα, ἡ ἀντικουλτούρα, στίς πιό προχωρημένες καί θεωρητικά συνειδητές μορφές της, προσέγγισε ἄμεσα κι ἐπιδίωξε ν' ἀλλάξει ριζικά τίς βιωμένες σχέσεις ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους σά σεξουαλικά ὄντα, καί σά μέλη οἰκογενειῶν, ἐκπαιδευτικῶν θεσμῶν, καί τόπων ἐργασίας. Θά πρέπει κανείς ν' ἀνατρέξει στά γραπτά τῶν πρώτων ἀναρχικῶν, πού ἡ ἀκτινοβολία τους ἦταν συχνά περιορισμένη, γιά νά ξαναβρεῖ τίς ἠθικές καί ψυχολογικές διαστάσεις πού αὐτή ἡ προσέγγιση πρόστεσε στίς σοσιαλιστικές θεωρίες τῆς δεκαετίας τοῦ '60, πού στό μεγαλύτερο μέρος τους εἶχαν τόσο ἀπογυμνωθεῖ ἀπό ουμανιστικές ἰδιότητες, ὥστε δέν ἦταν παρά κάτι λίγο περισσότερο ἀπό οἰκονομιστικές στρατηγικές κοινωνικῆς ἀλλαγῆς.

Αὐτή ἡ προσωποκεντρική, ἀλλά ὡστόσο κοινωνικά ἐμπλεκόμενη προσέγγιση, γέννησε ὄχι μόνο μιά αὐξανόμενα ἀπερίφραστη κριτική τῆς δογματικῆς σοσιαλιστικῆς θεωρίας, ἀλλά καί τῆς προ-

σανατολισμένης στό σχέδιο πολεοδομίας. Ἔχουν εἰπωθεῖ πολλά γιά τήν «ἀπόσυρση» τῆς ἀπόδλητης νεολαίας σέ ἀγροτικές κομμοῦνες. Πολύ λιγότερο γνωστός εἶναι ὁ βαθμός στόν ὁποῖο ἡ οἰκολογικά προσανατολισμένη ἀντικουλτούρικη νεολαία ἄρχισε νά ὑποβάλλει τήν πολεοδομία σέ μιά σαρωτική κριτική, προβάλλοντας συχνά ἐναλλακτικές προτάσεις στά ἀπανθρωποποιητικά προγράμματα ἀστικῆς «ἀναζωογόνησης» καί «ἐπανόρθωσης». Γενικά, αὐτές οἱ ἐναλλαγές πήγαζαν ἀπό μιά προοπτική ἀπέναντι στό σχέδιο, πού 'ταν ριζικά διαφορετική ἀπό κείνη τῶν παραδοσιακῶν πολεοδόμων. Γιά τούς σχεδιαστές τῆς ἀντικουλτούρας, ἡ ἀφετηρία κάθε σχεδίου δέν ἦταν τό «εὐχάριστο ἀντικείμενο» ἤ ἡ «ἀποτελεσματικότητα» μέ τήν ὁποία διευκόλυνε τήν κυκλοφορία, τίς ἐπικοινωνίες, καί τίς οἰκονομικές δραστηριότητες. Αὐτοί οἱ νέοι σχεδιαστές ἐνδιαφέρονταν, μᾶλλον, πρωταρχικά, γιά τή σχέση τοῦ σχεδίου μέ τήν ἐνθάρρυνση τῆς προσωπικῆς οἰκειότητας, πολύπλευρων κοινωνικῶν σχέσεων, μή ἱεραρχικῶν τρόπων ὀργάνωσης, σχεδίων ὁμαδικῆς συμβίωσης, καί τῆς ὑλικῆς ἀνεξαρτησίας ἀπ' τήν οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς. Τό σχέδιο, ἐδῶ, δέν εἶχε σάν ἀφετηρία του ἀφηρημένες ἀντιλήψεις τοῦ χώρου ἤ μιά λειτουργική ἐπιδίωξη νά βελτιώσει τό στάτους κβό, ἀλλά μιάν ἀπερίφραστη κριτική τοῦ στάτους κβό, καί μιάν ἀντίληψη τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπινων σχέσεων πού ἔμελλε νά τό ἀντικαταστήσουν. Τά στοιχεῖα σχεδιασμοῦ ἑνός σχεδίου πηγάζανε ἀπό ριζικά νέες κοινωνικές ἐναλλαγές. Ἔγινε ἡ προσπάθεια ν' ἀντικατασταθεῖ ὁ ἱεραρχικός χῶρος ἀπ' τόν «ἀπελευθερωμένο χῶρο».

Ἀνάμεσα στά πολλά παρόμοια σχέδια πού ἀναπτύχθηκαν στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60 καί στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70, τό πιό ἐντυπωσιακό, ἴσως, διατυπώθηκε στό Μπέρκλεϋ ἀπό μιά ὁμάδα, πού δημιουργήθηκε ἀποκλειστικά γι' αὐτό τό σκοπό, ἀπ' τή Λαϊκή Ἀρχιτεκτονική, τήν τοπική Ἕνωση Ἐνοικιαστῶν, καί μέλη τοῦ τοπικοῦ συνεταιρισμοῦ τροφίμων ἤ «Κοινοπραξίας Εἰδῶν Διατροφῆς». Τό σχέδιο (πού ἀποδόθηκε λαθεμένα ἀπ' τό Θήοντορ Ρόζακ, στό θαυμάσιο ἔργο του «Πηγές», στή Φ υ λ ή τοῦ Μπέρκλεϋ, μιά ἀντεργκράουντ ἐφημερίδα) δείχνει ἕναν ἀξιοθαύμαστα ὑψηλό βαθμό ριζοσπαστικῆς κοινωνικῆς συνείδησης. Ἀντλεῖ τήν ἔμπνευσή του ἀπ' τό ἐπεισόδιο τοῦ «Λαϊκοῦ Πάρκου», πού ἔγινε τό Μάη 1969, ὅταν ἀπόβλητοι νέοι, φοιτητές, κι ἀργότερα ἁπλοί πολίτες τοῦ Μπέρκλεϋ, μάχονταν πάνω ἀπό μιά βδομάδα μέ τήν ἀστυνομία γιά νά κρατήσουν ἕνα ὄμορφο πάρκο* καί παιχνιδότοπο, πού

* Σ.τ.Ε. Πιστεύουμε ὅτι ἀξίζει νά παρατεθεῖ ἕνα χαρακτηριστικό δεῖγμα τοῦ δημιουργικοῦ πνεύματος ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Στίς 30 Μάη 1969, ἔγινε στό Μπέρκλεϋ μιά διαδήλωση ἐνάντια στήν περίφραξη τοῦ Πάρκου ἀπ' τό Πανεπιστήμιο, ὅπου πῆραν μέρος 35.000 ἄτομα. Οἱ διαδηλωτές, ὅμως,

'χαν δημιουργήσει αὐθόρμητα σ' ἕνα παραμελημένο ἀγροτεμάχιο, μεταμορφωμένο σέ σκουπιδότοπο, τό ὁποῖο ἀνῆκε στό Πανεπιστήμιο τῆς Καλιφόρνιας. Τό πάρκο, πού ἐπιστράφηκε τελικά στούς πανεπιστημιακούς του ἰδιοκτῆτες μέ ἀντίτιμο τή ζωή ἑνός νέου, πολλούς σοβαρούς τραυματισμούς, καί μαζικές συλλήψεις, εἶναι, τήν ὥρα πού γράφονται αὐτές οἱ γραμμές, ἕνας τόπος παρκαρίσματος καί πλακόστρωτο ποδοσφαιρικό γήπεδο. Ἀλλά ἡ ἀνάμνηση τοῦ ἐπεισοδίου ἄργησε νά σβύσει. Γιά τούς νεαρούς σχεδιαστές τοῦ Μπέρκλεϋ, τό «Λαϊκό Πάρκο ἦταν ἡ ἀπαρχή τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Οἰκολογικοῦ Κινήματος». Καί τό σχέδιο, πού τιτλοφορούνταν Π ρ ό γ ρ α μ μ α γ ι ά ἕ ν α Κ ο ι ν ο τ ι κ ό Π ε ρ ι β ά λ λ ο ν, εἶναι ριζικά «ἀντικουλτούρικο». «Ἡ ἐπαναστατική κουλτούρα», διακηρύσσει τό Π ρ ό γ ρ α μ μ α, «μᾶς προσφέρει νέους κοινοτικούς, οἰκοβιώσιμους τρόπους γιά νά ὀργανώσουμε τή ζωή μας, ἐνῶ ἡ λαϊκή πολιτική μᾶς δίνει τά μέσα ν' ἀντισταθοῦμε στό Σύστημα».[31] Τό Π ρ ό γ ρ α μ μ α δέν εἶναι μόνο ἕνα σχέδιο ἀνοικοδόμησης, ἀλλά καί πάλης ἐνάντια στήν κατεστημένη τάξη, σ' ἕνα πλατύ κοινωνικό πεδίο.

Τό σχέδιο ἀποβλέπει σέ κάτι περισσότερο ἀπ' τόν οἰκοδομικό ἐπανασχεδιασμό μιᾶς ὑφιστάμενης κοινότητας· διακηρύσσει καί διερευνάει ἕνα νέο τρόπο ζωῆς στό πιό στοιχειῶδες ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης ἐπαφῆς. Αὐτός ὁ νέος τρόπος ζωῆς εἶναι κοινοτικός κι ἀποκομμένος οἰκονομικά, ὅσο τό δυνατό περισσότερο, ἀπ' τίς ἐμπορευματικές σχέσεις. Τό σχέδιο ἐκφράζει ἕνα βασικό στόχο: «Οἱ κοινοτικοί τρόποι ὀργάνωσης τῆς ζωῆς μας βοηθᾶνε στήν περικοπή τῆς κατανάλωσης, τήν πιό ἀποτελεσματική ἱκανοποίηση τῶν βασικῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν, τήν ἀντίσταση στό σύστημα, τήν ἀλληλοϋποστήριξη μας, καί τό ξεπέρασμα τῆς μιζέριας τῆς ἀτομικοποιημένης διαβίωσης». Σ' αὐτή τή μοναδική φράση, τό ἀτομικό καί τό κοινωνικό συγχωνεύονται τέλεια. Τό σχέδιο ἀναλαβαίνει τήν ἀποστολή νά διαρθρώσει ἕνα νέο στύλ ζωῆς, πού νά βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τήν καταπιεστική ὀργάνωση τῆς κοινωνίας».[32]

Ἡ κατοικία ἐπανασχεδιάζεται στό Π ρ ό γ ρ α μ μ α γιά νά «ξεπεράσει τόν κατακερματισμό τῆς ζωῆς μας. . . νά ἐνθαρρύνει τήν ἐπικοινωνία καί νά συντρίψει τήν ἰδιωτικοποίηση». Τό σχέδιο παρατηρεῖ ὅτι μέ τή «γυναικεία ἀπελευθέρωση, καί μιά νέα κοινο-

---

ἀντί νά προκαλέσουν μιά σύγκρουση μέ τίς κινητοποιημένες δυνάμεις τοῦ Κυβερνήτη Ρῆγκαν (πού ἐκτός ἀπό χιλιάδες μπάτσους κι ἐθνοφρουρούς εἶχε κατεβάσει καί τεθωρακισμένα) γέμισαν, μετά ἀπό ἕνα σύνθημα, ὅλη τήν πόλη μέ αὐτοσχέδια πάρκα, χρησιμοποιώντας σάκκους μέ χῶμα, δέντρα, καί φυτά, πού 'χαν κουβαλήσει μαζί τους.

τική ἠθική, ἡ πυρηνική οἰκογένεια γίνεται περιττή». Συνακόλουθα, προτείνονται σχέδια ὀρόφων πού ἀφήνουν περιθώρια γιά μεγαλύτερα δωμάτια ποικίλης χρησιμότητας, πού ἐνθαρρύνουν μιά μεγαλύτερη ἀλληλεπίδραση — «ὅπως κοινές τραπεζαρίες, χώρους συγκέντρωσης, καί τόπους ἐργασίας». Ὑποδείχνονται μέθοδοι γιά τή μετατροπή τῆς ὀροφῆς, καί τῶν ἐξωτερικῶν, πάνω τοίχων, σέ κρίκους ἐπικοινωνίας μέ τά γειτονικά σπίτια, καθώς ἐπίσης καί μεταξύ τῶν δωματίων καί τῶν πάνω ὀρόφων.[33]

«Ὅλη ἡ γῆ στό Μπέρκλεϋ ἀντιμετωπίζεται ξεκάθαρα σάν ἕνα ἀγοραῖο ἐμπόρευμα», παρατηρεῖ τό Πρόγραμμα. «Ὁ χῶρος κατακερματίζεται σέ κομψά καταναλωτικά πακέττα. Οἱ ἐνδιάμεσες λουρίδες ἀνάμεσα στίς σειρές κομματιῶν γῆς, εἶναι «διάδρομοι» μεταφορᾶς, γιά νά μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νά κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα ἀπ' τόν τόπο ἐργασίας στήν ἀγορά». Τό Πρόγραμμα προτείνει νά καταργηθοῦν οἱ φράχτες στίς πίσω καί τίς δίπλα αὐλές, γιά νά ἐλευθερωθοῦν χῶροι γιά ἐσωτερικά πάρκα καί κήπους. Προτείνεται, ἐπίσης, νά κατασκευαστοῦν ἐναέριες πλατφόρμες πού νά συνδέουν τά σπίτια προκειμένου νά καταργηθεῖ ὁ αὐστηρός διαχωρισμός ἀνάμεσα σ' ἐσωτερικό κι ἐξωτερικό χῶρο. Ὁ σκοπός αὐτῶν τῶν ὑποδείξεων δέν εἶναι ἁπλῶς νά φέρει τή φύση μέσα στόν ὁρίζοντα τοῦ κάτοικου τῆς πόλης, ἀλλά νά καθιερώσει τρόπους φιλικῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους. Τό ἐνδιαφέρον τοῦ σχεδίου δέ συγκεντρώνεται ἁπλῶς στίς δημόσιες πλατεῖες καί πάρκα, ἀλλά καί στήν ἄμεση γειτονιά ὅπου οἱ ἄνθρωποι περνοῦνε τήν καθημερινή τους ζωή. Μέ μεγαλειώδη ἀδιαφορία, τό σχέδιο ἀγνοεῖ ὁλότελα τήν ἀτομική ἰδιοκτησία, ὑποδείχνοντας τήν ἰδιοποίηση τῶν ἀκατοίκητων χώρων ἀπ' τίς γειτονιές καί τή μετατροπή τους σέ κοινοτικό χῶρο.[34]

Οἱ μισοί δρόμοι τοῦ Μπέρκλεϋ, σημειώνει τό σχέδιο, θά μποροῦσαν εὔκολα νά κλειστοῦν, γιά νά δοθοῦν κίνητρα γιά πειράματα συλλογικῶν μεταφορικῶν μέσων καί νά μειωθεῖ ἡ συμφόρηση στίς περιοχές διαμονῆς. Αὐτό θά «ἐλευθέρωνε δεκαπλάσια ἐδαφική ἔκταση γιά δημόσια χρήση, ἀπ' ὅτι διαθέτουμε τώρα σέ ἐκτάσεις πού καταλαμβάνονται ἀπό πάρκα. Οἱ διασταυρώσεις θά μποροῦσαν νά γίνουν πάρκα, κῆποι, δημόσιες πλατεῖες, καί τό ὑλικό ἐπίστρωσης θά μποροῦσε ν' ἀποκατασταθεῖ καί νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τή δημιουργία τεχνητῶν λόφων». Τό σχέδιο συνιστᾶ στούς κατοίκους τοῦ Μπέρκλεϋ νά πηγαίνουν μέ τά πόδια ἤ μέ ποδήλατο στά μέρη πού αὐτό εἶναι δυνατό. Ἄν πρέπει νά χρησιμοποιηθοῦν αὐτοκίνητα, αὐτά θά 'πρεπε νά συγκεντρώνονται καί νά συντηροῦνται πάνω σέ κοινοτική βάση. Οἱ ἄνθρωποι θά 'πρεπε νά πηγαίνουν μαζί, ὅταν ὁ προορισμός τους ἦταν κοινός, προκειμένου νά μειωθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν χρησιμοποιούμενων ὀχημάτων.

Οἱ κοινοτικές ὑπηρεσίες θά σημειώσουν ἕνα «ποσοτικό ἅλμα», ὅταν «μικρές ὁμάδες γειτόνων κινητοποιήσουν πόρους κι ἐνέργεια, προκειμένου νά ἑνώσουν ξανά τίς κατακερματισμένες γειτονιές κα: ν' ἀρχίσουν ν' ἀσχολοῦνται μέ τίς ὑποθέσεις τους (ἀπ' τήν παιδική φροντίδα ὡς τήν ἐκπαίδευση) σέ τοπικό ἐπίπεδο, καί μ' ἕνα ὁλοκληρωμένο τρόπο». Σ' αὐτή τή συνάρτηση, τό Π ρ ό γ ρ α μ μ α ὑποδείχνει ὅτι ἄντρες καί γυναῖκες θά 'πρεπε νά χρησιμοποιοῦν ἐκ περιτροπῆς τά σπίτια τους σάν κέντρα παιδικῆς φροντίδας. Ἡ ἱκανότητα παροχῆς πρώτων βοηθειῶν κι ἡ γνώση πιό προχωρημένων ἰατρικῶν μεθόδων πρέπει νά κινητοποιοῦνται σέ βάση γειτονιᾶς. Τέλος, τ' ἀπορρίματα θά 'πρεπε ν' ἀνακυκλώνονται συλλογικά, γιά ν' ἀποφεύγεται ἡ ρύπανση κι ἡ σπατάλη πόρων.35

Τό σχέδιο προβάλλει σάν πυρήνα του ἕνα ἀνανεωτικό δημιουργικό πρόγραμμα γιά τήν ὑπαιθροποίηση τῆς πόλης καί τήν ἐνίσχυση τῆς ὑλικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν κατοίκων της. Θά μποροῦσαν νά δημιουργηθοῦν πίσω κῆποι, πού θά δουλεύονται ἀπό κοινοῦ κι ἡ τροφή θά καλλιεργεῖται ὀργανικά. Ἐδῶ, τό σχέδιο ὑπεισέρχεται στίς λεπτομέρειες τοῦ κοπρίσματος, τοῦ ψαθώματος,* καί τῆς προετοιμασίας τῶν φιντανιῶν. Θά μποροῦσε νά δημιουργηθεῖ μιά «Λαϊκή Ἀγορά» πού «θά συγκέντρωνε τά ὀργανικά προϊόντα τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων καί μικρο - καλλιεργητῶν, καί θά τά διένεμε στίς κοινοπραξίες (εἰδῶν διατροφῆς) τῶν γειτονιῶν. Μιά τέτοια ἀγορά θά 'χει κι ἄλλες χρήσεις — οἱ χειροτέχνες μποροῦν νά πουλήσουν ἐκεῖ τήν πραμάτειά τους». Τό σχέδιο θεωρεῖ τή Λαϊκή 'Αγορά σάν ἕνα «βάσιμο παράδειγμα δημιουργικῆς σκέψης ἀναφορικά μέ τήν κοινοτική χρήση τοῦ χώρου. Ἡ δομή της θά 'ναι κινητή, καί θά 'ναι φτιαγμένη μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά χρησιμεύει στά παιδιά τῆς γειτονιᾶς σά μέσο παιχνιδιοῦ, τίς μέρες πού δέ θά λειτουργεῖ ἡ ἀγορά».36

Τό Π ρ ό γ ρ α μ μ α δέ δημιουργεῖ καμιάν αὐταπάτη ὅτι αὐτό τό σύνολο τῶν ἀνοικοδομητικῶν ἰδεῶν θά «ἀπελευθερώσει» τό Μπέρκλεϋ ἤ ἄλλες κοινότητες. Βλέπει στήν ὑλοποίηση αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων τά πρῶτα βήματα πρός τόν ἀναπροσανατολισμό τοῦ ἀτομικοῦ ἐγώ ἀπό μιά παθητική ἀποδοχή τῆς ἀπομόνωσης, τοῦ ἐγωϊσμοῦ, καί τῆς ἐξάρτησης ἀπό γραφειοκρατικούς θεσμούς, σέ πρωτοβουλίες τῆς βάσης, πού θ' ἀποκαταστήσουν τίς κοινοτικές ἐπαφές κι ἄμεσα δίκτυα ἀλληλοβοήθειας. Τελικά, θά πρέπει ν' ἀναδιοργανωθεῖ ἡ ἴδια ἡ κοινωνία ἀπ' τή μεγάλη πλειοψηφία, ἡ ὁποία ἐξαναγκάζεται, τώρα, νά ὑποτάσσεται ἱεραρχικά στούς λί-

* Σ.τ.Ε. Κάλυψη τοῦ ἐδάφους μ' ἕνα στρῶμα ἀπό βρεμμένα ἄχυρα ἤ σάπια φύλλα, γιά νά προστατευθοῦν οἱ ρίζες τῶν νέων φυτῶν.

γους. Ἀλλά μέχρι νά πραγματοποιηθοῦν αὐτές οἱ ἐκτεταμένες ἀλλαγές, θά πρέπει νά διαμορφωθεῖ μιά νέα νοοτροπία, πού νά στηρίζεται σέ ζωντανούς καινοτικούς δεσμούς, ἔτσι ὥστε οἱ ἄνθρωποι νά 'ναι ἱκανοί νά συγχωνέψουν τίς βαθιά προσωπικές τους ἐπιθυμίες μέ ἀνώτερα κοινωνικά ἰδανικά. Ἄν δέν πραγματοποιηθεῖ αὐτή ἡ συγχώνευση, τά ἰδανικά αὐτά θά παραμείνουν ἀφηρημένα, καί δέν θά ὁλοποιηθοῦν ποτέ.

Πολλές ἀπ' τίς ὑποδείξεις τοῦ Π ρ ο γ ρ ά μ μ α τ ο ς δέν εἶναι καινούργιες. Ἡ ἰδέα νά γίνουν ἀνοίγματα στίς ὀροφές γιά νά συνδεθοῦν τά σπίτια μεταξύ τους, εἶναι παρμένη ἀπ' τά Ἰνδιάνικα χωριά Πουέμπλο, οἱ ἀστικοί κῆποι ἀπ' τίς μεσαιωνικές κοινιοῦνες καί τίς προκαπιταλιστικές κωμοπόλεις γενικότερα, οἱ πεζόδρομοι κι οἱ δημόσιες πλατεῖες ἀπ' τίς πόλεις τῆς Ἀναγέννησης κι ἀπό πιό πρώιμες ἀστικές μορφές. Πάντως, μέσα στά πλαίσια μιᾶς αὐξανόμενα γραφειοκρατικῆς κοινωνίας, τό Π ρ ό γ ρ α μ μ α εἶναι μοναδικό, ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ἀντλεῖ τίς ἀντιλήψεις του ἀπό ριζικά νέα στύλ ζωῆς καί τίς ἐνισχύει, ἑνοποιώντας τες σ' ἕνα σύνολο, μέ πολλές λεπτομέρειες παραδοσιακοῦ σχεδιασμοῦ. Χωρίς ἀμφιβολία, ἀρκετές ἀπ' τίς προτάσεις σχεδιασμοῦ πού ὑπάρχουν στό πλάνο, μπορεῖ ν' ἀφομοιωθοῦν τμηματικά σέ νέα προγράμματα οἰκοδόμησης, δίχως νά 'χουν κανένα σημαντικό ἀντίκτυπο πάνω στούς παραδοσιακούς τρόπους ζωῆς. Αὐτή ὑπῆρξε ἡ μοίρα πολλῶν ριζοσπαστικῶν ἰδεῶν καί τεχνοτροπιῶν στό παρελθόν. Ἀλλά τό Π ρ ό γ ρ α μ μ α εἶναι συνεπές μέ τόν ἑαυτό του στό βαθμό πού δέν εἶναι ἁπλῶς ἕνα οἰκοδομικό σχέδιο. Τό αὐθεντικό περιεχόμενο τῶν προτάσεών του, εἶναι τό εἶδος ζωῆς στό ὁποῖο εἶναι ριζωμένα τά στοιχεῖα σχεδιασμοῦ του. Ἡ βάση τοῦ πλάνου, πρίν νά γίνει ὁποιοδήποτε σχέδιο, εἶναι μιά κουλτούρα ἀντίθετη μέ τήν κυρίαρχη — μιά κουλτούρα πού τονίζει τήν κοινότητα μᾶλλον, παρά τήν ἀπομόνωση, τό μοίρασμα τῶν πόρων καί τῶν δεξιοτήτων μᾶλλον, παρά τήν ἰδιωτικοποιημένη κατοχή καί συσσωρευσή τους, τήν ἀνεξαρτησία μᾶλλον, παρά τήν ἐξάρτηση ἀπ' τήν ἀστική ἀγορά, σχέσεις ἀγάπης κι ἀλληλοβοήθειας μᾶλλον, παρά τόν ἐγωϊσμό καί τόν ἀνταγωνισμό. Οἱ σχεδιαστές, ἀνεξάρτητα ἀπ' τό ἄν εἶχαν ἤ ὄχι συνείδηση τῶν ἱστορικῶν τους προδρόμων, παρουσίαζαν τό ὁραμά τους γιά τήν ἀστική ζωή μέ Ἑλληνικό τρόπο.

Ἡ ἀληθινά ἀνθρώπινη πόλη, εἶναι γι' αὐτούς ἕνας τρόπος ζωῆς πού ἐνθαρρύνει τή συγχώνευση ἀτόμου καί κοινωνίας, πόλης καί ὑπαίθρου, προσωπικῶν καί κοινωνικῶν ἀναγκῶν, μέσα σ' ἕνα πλαίσιο πού διατηρεῖ τήν ἀκεραιότητα τοῦ καθένα. Πρέπει νά ἐπιτευχθεῖ μιά σύνθεση πού νά κάνει τήν ἐκπλήρωση τῶν ἀτομικῶν καί ἀστικῶν ἀναγκῶν συμπλήρωμα τῆς ἐκπλήρωσης τῶν κοινωνικῶν κι οἰκολογικῶν ἀναγκῶν.

Τό κίνημα τῆς ἀντικουλτούρας ἔχει ἀπό τότε ὑποχωρήσει ἀπ' τήν αἰχμή πού εἶχε φθάσει στή δεκαετία τοῦ '60. Οἱ ὄμορφες ἐλπίδες πού οἱ νέοι εἶχαν ἀναπτύξει μέ τόσο ἐνθουσιασμό σέ κοινότητες ἀπόβλητων καί ριζοσπαστῶν φοιτητῶν, ἔχουν ἀμβλυνθεῖ ἀπ' τή σκληρή, καί συχνά κτηνώδη, ἐχθρότητα ἑνός ἐνήλικου κοινοῦ πού, ἐξαιτίας τῆς δικῆς του χειραγώγησης κι ἀνασφάλειας, ἔχει ὀχυρωθεῖ μέσα στό στάτους κβό, κι ἐπιδιώκει ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπ' ὁποιαδήποτε ἀμφισβήτηση τῶν παραδοσιακῶν ἀξιῶν. Μιά Νεαντερντάλεια κρατική ἐξουσία, χαρακτηρίζοντας τή δημιουργικότητα σάν «ἀνεκτικότητα», καί τόν ἐνθουσιασμό σάν «κατάχρηση ἐλευθερίας», ἔχει προστέσει τό δικό της ἐντυπωσιακό βάρος στήν πίεση πού ἀσκεῖται ἐνάντια στήν ἀνανέωση καί τήν κοινωνική ἀλλαγή. Ὅπου ἡ ἀντικουλτούρα κατάφερε νά ὑπερασπίσει τίς θέσεις της ἐνάντια σέ ἀνοιχτά ἐχθρικές κοινωνικές δυνάμεις, ἔπρεπε νά ἀρκεστεῖ σέ μιά πολιτική μόδα «ψιλο - φτιαξίματος», μέ τή μορφή τοῦ σεχταριστικοῦ Μαρξισμοῦ καί τοῦ «Τριτοκοσμικοῦ» μπανιστηριοῦ. Ἀρχαϊκές ἰδεολογίες καί τρόποι ὀργάνωσης ἐμφανίζονται φαινομενικά σά ριζοσπαστικοί καί μολύνουν σάν τοξινά μικρόβια τίς πηγές πού ἄνοιξαν ἡ λαϊκή δυσφορία κι ἡ πολιτική καταπίεση.

Ὡστόσο, ἀκόμα κι αὐτή ἡ φάση κάμψης μιᾶς πολύ πλατύτερης ἀνάπτυξης θά μποροῦσε νά 'ναι πολύτιμη, ἴσως ἀκόμα κι ἀναγκαία, σά μιά ἤρεμη περίοδος ὡρίμανσης. Ἕνας νέος κόσμος δέ θά κατακτηθεῖ μέ τό στρώσιμο, ἁπλῶς, τοῦ δρόμου πρός τό μέλλον μέ λουλούδια. Οἱ διαισθητικές παρορμήσεις πού ἐκραγήκανε μ' ἕνα τόσο ἁπλοϊκό ἐνθουσιασμό στή δεκαετία τοῦ '60, γιά νά γίνουν μόνο σκληρές κι ἀπάνθρωποποιητικές μέσα στά πλαίσια τοῦ ψευτο - ριζοσπαστισμοῦ πού ἔκλεισε τή δεκαετία, δέν ἦταν ποτέ ἐπαρκεῖς γιά τό μακροχρόνιο ἱστορικό πρόγραμμα τῆς ἀνάπτυξης μιᾶς πλατύτερης, δημόσιας συνειδητοποίησης τῆς ἀνάγκης γιά κοινωνική ἀλλαγή. Στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ἡ ἀντικουλτούρα ἔπαψε νά μιλάει στήν Ἀμερική μέ κατανόηση καί μέ τρόπο οὐσιαστικό. Ἡ πολιτικοποίησή της πῆρε τή χειρότερη μορφή πού μποροῦσε — τῆς ἀλαζωνείας καί μιᾶς παράλογα βίαιης ρητορικῆς. Πολύ περισσότερο ἀπ' τά λουλούδια τῶν μέσων τῆς δεκαετίας τοῦ '60, οἱ ὀργισμένες, σφιγμένες γροθιές τῶν τελευταίων χρόνων τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ἦταν ἄσχετες μέ τήν προσπάθεια προσέγγισης ἑνός αὐξανόμενα πανικόβλητου κι ἀνίδεου κοινοῦ. Ἔγινε τελικά κατάφωρο ὅτι μιά χυδαία προσκόλληση στή μυϊκή δύναμη, ἀπό μέρους αὐτο - ἐκλεγμένων πολιτικῶν «πρωτοποριῶν», εἶναι ἐξίσου ἀδύνατο νά καταστήσει ἐφικτή τήν κοινωνική ἀλλαγή, ὅσο καί μιά διαισθητική προσκόλληση στή δύναμη τῶν λουλουδιῶν.* Μόνο ἕνας συνδυα-

---

* Σ.τ.Ε. Ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ ἐδῶ τό κίνημα τῶν χίππις, καί τό κί-

σμός της δ·αίσθησης μέ τή λογική, τοῦ αἰσιόδοξου ἐνθουσιασμοῦ μέ τήν ὑπονομευτική σύνεση, τῆς συγκινησιακῆς εὐαισθησίας μέ μιά συνεπή συνείδηση, ἔχει ἐλπίδα νά κάνει τήν ἀντικουλτούρα μιά σημαντική δύναμη, ἴσως τήν πιό ἰσχυρή δύναμη, στήν ἀναδιάρθρωση τῆς 'Αμερικάνικης ζωῆς καί νά ὁδηγήσει τήν ἀνάπτυξή της σέ ἀνώτερα ἐπίπεδα ἀπό κεῖνα πού εἶχε φθάσει στή δεκαετία τοῦ '60.

'Ορισμένα αἰτήματα πού προβλήθηκαν ἀπ' τό κίνημα τῆς ἀντικουλτούρας εἶναι ἀκατάλυτα. Ἄσχετα μέ τό βαθμό κάμψης τοῦ κινήματος σέ σχέση μέ τήν προηγούμενη ἀκμή του, αὐτά τά αἰτήματα πρέπει νά διασωθοῦν καί νά προωθηθοῦν, ἄν ἡ κοινωνία πρόκειται νά ἔχει κάποιο μέλλον. 'Απαιτώντας μιά συγχώνευση τῶν ἀφηρημένων ἰδανικῶν τῆς κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσης μέ κεῖνα τῆς προσωπικῆς ἀπελευθέρωσης, ἐπιδιώκοντας νά δημιουργήσει τίς πυρηνικές, ἐλευθεριακές κομμουνιστικές σχέσεις, πού 'ναι τόσο ἀπαραίτητες γιά τήν ἑδραίωση μιᾶς πραγματικά χειραφετημένης κοινωνίας, προσπαθώντας νά ὑπονομέψει τήν ἐπιρροή τοῦ ἐμπορευματικοῦ δεσμοῦ πάνω στό ἀτομικό ἐγώ καί στή σχέση του μέ ἄλλα ἐγώ, τονίζοντας τήν ἀνάγκη γιά μιά αὐθόρμητη ἔκφραση τῆς σεξουαλικότητας, τοῦ αἰσθησιασμοῦ, καί μιᾶς οὑμανιστικῆς εὐαισθησίας, ἀμφισβητώντας τήν ἱεραρχία καί τήν κυριαρχία σ' ὅλες τους τίς μορφές κι ἐκδηλώσεις, καί, τελικά, προσπαθώντας νά συνθέσει νέες, ἀποκεντρωμένες κοινότητες, βασισμένες σέ μιά οἰκολογική ἀντίληψη, πού συνδυάζει τά πιό ἀναπτυγμένα χαρακτηριστικά τῆς ἀστικῆς κι ἀγροτικῆς ζωῆς — προβάλλοντας ὅλα αὐτά τά αἰτήματα σάν ἕνα ἑνιαῖο σύνολο, ἡ ἀντικουλτούρα ἔδωσε μιά σύγχρονη ἔκφραση σέ μιά ἱστορική παράδοση ἀνθρώπινων ὀνείρων καί βλέψεων. Καί δέν τό ἔκανε αὐτό κινούμενη ἀπό ἕνα ἀδιόρθωτα χιμαιρικό οὐτοπισμό, ἀλλά βασισμένη στίς πραγματικές τεχνολογικές κι ὑλικές δυνατότητες πού ὑπάρχουν στίς ἀναπτυγμένες καπιταλιστικές χῶρες τοῦ κόσμου. Αὐτά τά αἰτήματα δέν μποροῦν ποτέ νά καταπνιγοῦν ἀπόλυτα ἀπ' τήν πολιτική ἤ ψυχική καταπίεση. Εἶναι ἡ φωνή τοῦ αὐτοσυνείδητου λόγου, ἔτσι ὥστε, μόλις συναρθρωθοῦν θεωρητικά κι ἐνισχυθοῦν ἀπ' τίς ὑλικές συνθῆκες πού τά κάνουν ἐφικτά, ἀποκρυσταλλώνονται μέσα στό συλλογικό ἀσυνείδητο τῆς ἀνθρωπότητας. 'Η εὐθύνη τῆς ἀντικουλτούρας, ὅταν ὡριμάσει φθάνοντας στό ἐπίπεδο τῆς θεωρητικῆς αὐτοσυνείδησης κι αὐτοπειθαρχημένης ὀρθολογικότητας, εἶναι νά βοηθήσει ὥστε νά γίνει αὐτό τό συλλογικό ἀσυνείδητο ἔντονα συνειδητό. Γιά νά ἐκπληρώσουν αὐτή

νημα μή βίας γενικότερα, ὅπως ἐκδηλώθηκε στήν 'Αμερική στή δεκαετία τοῦ '60.

τήν εὐθύνη, οἱ συνειδητοί πυρῆνες πού ἀποκρυσταλλώνονται μέσα στήν ἀκαθόριστη μήτρα τῆς ἀντικουλτούρας, πού σχηματίστηκε στή δεκαετία τοῦ '60, χρειάζονται ὑπομονή, σύνεση, καί μιά ἀμείωτη ἐπίγνωση ὅτι εἶναι ριζωμένοι στό κύριο ρεῦμα τῆς ἱστορίας πού ὁδηγεῖ στό μέλλον, ὁσοδήποτε κι ἄν οἱ προσπάθειές τους γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς συνείδησης μπορεῖ νά ὑποστοῦν περιοδικές ἀνασχέσεις.

Αὐτό τό πρόγραμμα εὐνοεῖται ἔντονα ἀπ' τό τραχύ γεγονός ὅτι λίγες ἐπιλογές ἔχουν ἀπομείνει σήμερα στήν κυρίαρχη κοινωνία. Ἡ πόλη ἔχει ὁλοκληρώσει τήν ἱστορική της ἐξέλιξη. Ἡ διαλεκτική της πορεία ἀπ' τό χωριό, τήν περιοχή τοῦ ναοῦ, τό φρούριο, ἤ τό διοικητικό κέντρο, πού τό καθένα κυριαρχούνταν ἀπ' τά ἀγροτικά συμφέροντα, στήν π ό λ ι ν καί τή μεσαιωνική κομμούνα, στή διάρκεια μιᾶς ἐποχῆς ὅπου ἡ πόλη κι ἡ ὕπαιθρος βρίσκονταν σέ κάποιο εἶδος ἰσορροπίας, ὡς τήν ἀστική πόλη, πού κυριαρχεῖ ἀπόλυτα πάνω στήν ὕπαιθρο, ἀποκορυφώνεται τώρα μέ τήν ἐμφάνιση τῆς μεγαλούπολης, τῆς ἀπόλυτης ἄρνησης τῆς πόλης. Δέν μποροῦμε πιά νά μιλᾶμε γιά μιά ξεκάθαρα καθορισμένη ἀστική ὀντότητα, μ' ἕνα δικό της αὐθεντικά συλλογικό συμφέρον ἤ σκοπιά. Ὅπως ἀκριβῶς κάθε φάση ἤ στιγμή τῆς πόλης ἔχει τά δικά της ἐσωτερικά ὅρια, ἔτσι κι ἡ μεγαλούπολη ἀντιπροσωπεύει τά ὅρια τῆς πόλης σάν τέτοιας — τῆς π ο λ ι τ ε ί α ς σέ διάκριση ἀπ' τήν κ ο ι ν ό τ η τ α. Ἡ πολιτική ἀρχή, μέ τή μορφή τοῦ κράτους, ἐξαλείφει τά τελευταία ἴχνη τῆς κοινωνικῆς ἀρχῆς, ἀντικαθιστώντας ὅλους τούς κοινοτικούς δεσμούς μέ γραφειοκρατικούς. Ὁ προσωποποιημένος χῶρος κι ἡ ἀνθρώπινη κλίμακα ἀποσυντίθονται σέ θεσμικό χῶρο κι ἀστικό γιγαντισμό, ἱεραρχικά ἑδραιωμένους στήν ἀπρόσωπη κυριαρχία τοῦ ἑνός ἀνθρώπου πάνω στόν ἄλλο καί τήν καταστροφή τῆς φύσης ἀπό μιά ληστρική κοινωνία, πού τό κίνητρό της εἶναι ἡ παραγωγή γιά τήν παραγωγή. Αὐτή ἡ «ἀντι - πόλη», οὔτε ἀστική, οὔτε ἀγροτική μέ ὁποιαδήποτε παραδοσιακή ἔννοια, δέν παρέχει κανένα πεδίο γιά κοινότητα κι αὐθεντική ὁμαδοποίηση. Ἡ μεγαλούπολη εἶναι, τό πολύ - πολύ, ἕνα συνοθύλευμα ἀμοιβαία ἐχθρικῶν θυλάκων ἤ γκέττο, πού τό καθένα τους «ἑνοποιεῖται» ἐσωτερικά ὄχι ἀπό μιά θετική ἁρμονία δημιουργικῶν παρορμήσεων, ἀλλά μᾶλλον ἀπό μιά ἀρνητική ἐχθρότητα ἀπέναντι στόν ξένο πού ἐμφανίζεται στήν περίμετρό της. Φυσικά, ἠθικά, καί λογιστικά, αὐτός ὁ ἀστικός καρκίνος βρίσκεται σέ ραγδαία παρακμή. Δέν λειτουργεῖ, μέ τά ἴδια του τά κριτήρια, σάν ἕνα πεδίο γιά τήν ἀποτελεσματική παραγωγή κι ἐμπορία τῶν ἐμπορευμάτων. Τό νά ποῦμε ὅτι αὐτό τό δημιούργημα καταρρέει εἶναι μιά σκόπιμη ὑποτίμηση: ἡ μεγαλούπολη εἶναι μιά ἐνεργός δύναμη στήν κοινωνική ἀποσύνδεση καί τήν ψυχική διάλυση. Εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς πόλης σάν πεδίου στενῆς ἀνθρώπινης προσέγγισης κι ἀπτῆς πολιτιστικῆς πα-

ράδοσης, καί σά μέσου συγκέντρωσης δημιουργικῶν, ἀνθρώπινων δραστηριοτήτων.

Γιά ν' ἀποκαταστηθεῖ ἡ ἀστική ὀντότητα σάν ἕνα μεστό νοήματος πεδίο ὁμαδοποίησης, κουλτούρας, καί κοινότητας, ἡ μεγαλούπολη πρέπει νά καταστραφεῖ ἀδίσταχτα καί ν' ἀντικαταστηθεῖ ἀπό νέες, ἀποκεντρωμένες οἰκοκοινότητες, πού ἡ κάθε μιά τους θά 'ναι προσαρμοσμένη σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τοῦ φυσικοῦ οἰκοσυστήματος στό ὁποῖο εἶναι τοποθετημένη. Θά μπορούσαμε εὔλογα νά ποῦμε ὅτι αὐτές οἱ οἰκοκοινότητες θά διαθέτουν τά καλύτερα χαρακτηριστικά τῆς π ό λ ε ω ς καί τῆς μεσαιωνικῆς κομμούνας, ὑποστηριζόμενες ἀπό ὁλοκληρωμένες οἰκοτεχνολογίες, πού ἀναχλιμακώνουν τά πιό ἀναπτυγμένα στοιχεῖα τῆς σύγχρονης τεχνολογίας — συμπεριλαμβανομένων τέτοιων ἐνεργειακῶν πηγῶν ὅπως ἡ ἡλιακή ἐνέργεια κι ἡ αἰολική — σέ τοπικές διαστάσεις. Ἡ ἰσορροπία ἀνάμεσα στήν ὕπαιθρο καί τήν πόλη θ' ἀποκατασταθεῖ — ὄχι σάν ἕνα ἄτσαλα ἐπεκτεινόμενο προάστιο πού συγχέει μιά πρασιά ἤ μιά συστάδα στρατηγικά τοποθετημένων δέντρων μέ τή φύση, ἀλλά σά μιά ἀλληλεπιδρῶσα, λειτουργική οἰκοκοινότητα, πού συνενώνει τή βιομηχανία μέ τή γεωργία, τήν πνευματική ἐργασία μέ τή σωματική, τήν ἀτομικότητα μέ τήν κοινότητα. Ἡ φύση δέ θά ὑποβιβάζεται σ' ἕνα ἁπλό σύμβολο τοῦ φυσικοῦ, σ' ἕνα θεαματικό ἀντικείμενο, γιά νά τό βλέπεις ἀπό ἕνα παράθυρο ἤ σ' ἕνα περίπατο· θά γίνει ἕνα ἀναπόσπαστο μέρος ὅλων τῶν πλευρῶν τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, ἀπ' τήν ἐργασία ὡς τό παιχνίδι. Μόνο μ' αὐτή τή μορφή μποροῦν νά ἑνοποιηθοῦν οἱ ἀνάγκες τῆς φύσης κι οἱ ἀνάγκες τῆς ἀνθρωπότητας καί νά γεννήσουν μιάν αὐθεντική οἰκολογική συνείδηση, πού ξεπερνάει τήν ἰνστρουμενταλιστική, «περιβαλλοντολογική» σκοπιά τοῦ κοινωνικοῦ καί ὑγειονομικοῦ μηχανικοῦ.

Ἡ θέση μας μέσα στήν ἱστορία τῆς πόλης εἶναι μοναδική. Οἱ προκαπιταλιστικές πόλεις εἴτε λίμναζαν μέσα στά ὅριά τους ἤ ἐπεκτείνονταν καταστροφικά πέρα ἀπ' αὐτά, σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἀτελοῦς τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης πού διαιώνιζε τήν ὑλική σπάνη. Ἄν ἡ πόλη δέν ἀποκρυσταλλώνονταν, ὅπως στήν Ἀσία καί τήν Ἐγγύς Ἀνατολή, ἀπό κληρονομικές κάστες κι ἀγροτικές ἱεραρχίες, ἡ ἑνότητά της διασπούνταν ἀπ' τό ἐμπόρευμα καί τήν ἀγορά. Ἡ σύγχρονη τεχνολογία ἔχει φθάσει τώρα σ' ἕνα τόσο προχωρημένο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης, πού νά ἐπιτρέπει στήν ἀνθρωπότητα ν' ἀνοικοδομήσει τήν ἀστική ζωή σύμφωνα μέ κατευθύνσεις πού θά μποροῦσαν νά ἐκθρέψουν μιά ἰσορροπημένη, ὁλοκληρωμένη, κι ἁρμονική κοινότητα συμφερόντων ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, κι ἀνάμεσα στήν ἀνθρωπότητα καί τή φύση. Αὐτή ἡ οἰκοκοινότητα, πού θά 'ταν κάτι περισσότερο ἀπό μιά πόλη, δέ θά 'χε ἄλλα ὅρια ἔξω ἀπό κεῖνα πού θά διαμορφώνονταν συνειδητά ἀπ' τήν ἀνθρώπινη δημιουργικότητα,

τό λόγο, κι οἰκολογικούς ὑπολογισμούς. Ἡ οἰκοκοινότητα, ὑποστηριζόμενη ἀπό μιά ὀρθολογική οἰκοτεχνολογία, θά 'ταν μιά ὀργανική ἀστική ὀντότητα, πού θά ἀναζωογονοῦνταν ἀπό μιά νέα εὐαισθησία καί θά ἐνισχύονταν ἀπό μιά νέα προστασία τῆς ὑλικῆς ζωῆς — ἕνα αὐθεντικό πεδίο γιά τόν ἐναρμονισμό καί τήν ἐκπλήρωση τῶν πιό βαθιῶν καί πιό δημιουργικῶν παρορμήσεων τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἡ ἐναλλαγή σ' αὐτή τήν ἀνάπτυξη δέν μπορεῖ νά 'ναι παρά ἡ τρομερή ἀποσύνθεση τῆς ἀστικῆς ζωῆς σέ μιά κατάσταση χρόνιου κοινωνικοῦ πολέμου, προσωπικῆς βίας καί γραφειοκρατικῆς κινητοποίησης. Ἄν τό ἀρχαϊκό ἱερογλυφικό τῆς πόλης ἦταν ἕνας τοῖχος πού τέμνονταν ἀπό δυό δρόμους, τό σύμβολο τῆς μεγαλούπολης γίνεται γρήγορα τό ἀστυνομικό σῆμα, τοποθετημένο πάνω σ' ἕνα πιστόλι. Σ' αὐτό τό εἶδος πόλης, ὁ κοινωνικός παραλογισμός θά εἰσπράξει τό φόρο του, σάν ἡ ἀπόλυτη διαίρεση ἀνθρώπου ἀπό ἄνθρωπο, ὥσπου νά δοθεῖ ἡ χαριστική βολή μέ τήν ἐκδίκηση τῆς φύσης ἐνάντια στήν ἀνθρωπότητα. Τά ὅρια τῆς μεγαλούπολης μποροῦν νά διατυπωθοῦν σάν τίποτα λιγότερο ἀπ' τά ὅρια τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας, σάν ὀργάνου τῆς ἱεραρχίας καί τῆς κυριαρχίας. Ἀφημένα ν' ἀναπτύσσονται μόνα τους, αὐτά τά ὑποκείμενα στοιχεῖα τῆς μεγαλούπολης ὑπογράφουν τήν καταδίκη ὄχι μόνο τῆς πόλης σάν τέτοιας, ἀλλά καί τῆς ἀνθρώπινης ὁμαδοποίησης. Γιατί σ' ἕνα τέτοιο κόσμο, ἡ τεχνολογία, ὑποταγμένη σέ παράλογες δυνάμεις, γίνεται τό ὄργανο ὄχι τῆς ἁρμονίας καί τῆς ἀσφάλειας, ἀλλά τῆς συστηματικῆς λεηλασίας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καί τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Σημειώσεις τοῦ συγγραφέα

Α) Εισαγωγή

1. Κάρλ Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο* (Σικάγο, Τσάρλς Χ. Κέρ, 1906), 1:387.

Β) Ύπαιθρος και Πόλη

1. Τζ. Σ. Βαγιάν, *Οἱ Ἀζτέκοι τοῦ Μεξικοῦ*, ἀναθ. ἔκδ. (Ν. Ὑόρκη, Πένγκουϊν Μπούκς, 1962), σ. 225.

2. Στό ἴδιο.

3. Στό ἴδιο, σ. 129.

4. Στό ἴδιο.

5. Στό ἴδιο, σ. 134.

6. Ἔντουαρντ Χάιαμς, *Γῆ καί Πολιτισμός* (Λονδίνο: Τέμς καί Χάντσον, 1952), σ. 228 - 229.

7. Κάρλ Μάρξ «Πρόλογος σέ μιά Συνεισφορά στήν Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», *Ἐκλεκτά Ἔργα* (Ν. Ὑόρκη: Διεθνεῖς Ἐκδότες), 1:357.

8. Αὐτή ἡ ἄποψη ἀναπτύσσεται ἀρκετά λεπτομερειακά στό ἔργο τοῦ Κάρλ Γουϊτφόγκελ, *Ὁ Ἀνατολικός Δεσποτισμός* (Νιού Χέβεν: Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου τοῦ Γέιλ, 1957). Μολονότι ὁ Γουϊτφόγκελ ἁπλοποιεῖ αὐτή τήν προσέγγιση κι ἔχει κριτικαριστεῖ πολύ δικαιολογημένα ἀπ' τούς Ρόμπερτ Μ. Ἄνταμς καί Ζάκ Σερνέ, τό βασικό ἔρεισμα τῆς θέσης του εἶναι, κατά τή γνώμη μου, σωστό. Ἡ ἄρδευση ἐνθάρρυνε τή συνεργασία, ἔστω κι ἄν τό 'χανε σέ τοπική μόνο κλίμακα. Κι ἄν οἱ συγκεντρωτικές αὐτοκρατορίες ἦταν μιά μεταγενέστερη ἀνάπτυξη, εἶναι δύσκολο νά πιστέψουμε ὅτι θά μποροῦσαν νά διατηρηθοῦν γιά αἰῶ-

νες, δίχως τήν ἐπικοινωνία, πού πρόσφεραν τά μεγάλα ποτάμια συστήματα κι ἡ ἀνάγκη γιά μεγάλα ἀρδευτικά ἔργα.

9. Κρίστοφερ Ντάουζον, Ὁ Αἰώνας τῶν Θεῶν (Λονδίνο: Σήιντ καί Γουώρντ, 1934), σ. 155 - 156.

10. Γουίλλιαμ Φ. Φόουλερ, Ἡ Πόλη—Κράτος τῶν Ἑλλήνων καί Ρωμαίων (Ν. Ὑόρκη: Μακ-μίλλαν, 1952), σ. 64.

11. Τζώρτζ Θόμψον, Ὁ Αἰσχύλος κι ἡ Ἀθήνα (Ν. Ὑόρκη: Διεθνεῖς Ἐκδότες, 1950), σ. 61 - 62.

12. Φόουλερ, Ἡ Πόλη — Κράτος τῶν Ἑλλήνων καί τῶν Ρωμαίων, σ. 168.

13. Πώλ Λάντις, Πρόλογος σέ 7 Φημισμένα Δράματα (Ν. Ὑόρκη: Σύγχρονη Βιβλιοθήκη, 1931).

14. Χ. Ντ. Φ. Κίττο, Οἱ Ἕλληνες (Ν. Ὑόρκη: Πένγκουϊν Μπούκς, 1951) σ. 152.

Γ) Ἡ ἄνοδος τῆς Ἀστικῆς Πόλης

1. Λιούις Μάμφορντ, Ἡ Κουλτούρα τῶν Πόλεων (Ν. Ὑόρκη: Χάρκουρτ Μπρέις Τζοβάνοβιτς, 1938), σ. 35.

2. Στό ἴδιο, σ. 55.

3. Στό ἴδιο, σ. 64.

4. Ἀναφέρεται ἀπ' τόν Μάμφορντ, στό ἴδιο, σ. 63 - 64.

5. Στό ἴδιο, σ. 64.

6. Ἀνρί Πιραίν, Οἱ Μεσαιωνικές Πόλεις (Πρίνστον, Ν. Ζ., Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου · Πρίνστον, 1948), σ. 209 - 210.

7. Κάρλ Μάρξ, Τό Κεφάλαιο (Σικάγο: Τσάρλς Χ. Κέρ, 1906), 1.373.

8. Τόμας Μόρ, Ἡ Οὐτοπία (Ν. Ὑόρκη: Οὐάσιγκτον Σκουαίαρ Πρές, 1965), σ. 14.

Δ) Τά Ὅρια Ἀστικῆς Πόλης

1. Μολονότι αὐτό δέν περιορίστηκε, ἀπό καμιά ἄποψη, μόνο

στήν 'Αγγλία, δπως ύποθέτουν συνήθως. 'Ακόμα κι οί ύποτιθέμενα ήπιες Σκανδιναβικές χώρες, λογουχάρη, έπεσαν θύματα ένός δικοῦ τους κινήματος περιφράξεων. Ἡ πιό σημαντική, ἴσως, ἀπ' αὐτές τίς ἐξελίξεις συνέβηκε στή Σουηδία, δπου νομοθετικές ἀλλαγές ὁδήγησαν σέ περιφράξεις καί στήν διάλυση τοῦ παραδοσιακοῦ συστήματος τῶν ἀκάλυπτων γαιῶν. Αὐτή ἡ ἀνατροπή τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, εἶχε σάν ἀποτέλεσμα μιά τεράστια ἀστική συμφόρηση κι ἕνα ἔντονο ἐκφυλισμό τῶν Σουηδικῶν πόλεων. Στή διάρκεια τοῦ τελευταίου μέρους τοῦ 19ου αἰώνα, περισσότεροι ἀπό 1 ἑκατομμύριο ἄνθρωποι μετανάστευσαν ἀπ' τή Σουηδία — κυρίως στίς ΕΠΑ — κι ἄλλοι τόσοι ὑποχρεώθηκαν νά ἐγκαταλείψουν τή γεωργία γιά νά δουλέψουν στή χειροτεχνία καί στά νέα ἐργοστάσια πού ἐμφανίστηκαν στίς πόλεις. Ἡ ἴδια ἐξέλιξη, μολονότι εἶναι βασικά προϊόν τῆς μηχανοποίησης τῆς γεωργίας καί τῆς «πράσινης ἐπανάστασης», διαδραματίζεται σήμερα στή Γαλλία, τήν 'Ασία, τή Λατινική 'Αμερική, καί τήν 'Αφρική.

2. Ντόν Μάρτιντειλ, «Προλεγόμενα» στήν Π ό λ η τοῦ Μάξ Βέμπερ (Ν. 'Υόρκη: 'Ελεύθερος Τύπος, 1958) σ. 21.

3. Τζερόμ Πίχαρντ «Ἡ Μητροπολιτική 'Ανάπτυξη κι 'Επέκταση τῶν ΕΠΑ, ἀπ' τά 1970 - 2000», (Οὐάσιγκτον, Δ.Σ.: 'Ινστιτοῦτο 'Αστικῆς Γῆς, 1972), σ. 6 - 7.

4. Πῆτερ Χώλ, Ο ἰ Κ ο σ μ ο π ό λ ε ι ς (Ν. 'Υόρκη: Παγκόσμια Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη Μάκ Γκρόου Χίλ, 1966), σ 198 - 199.

5. Μάξ Χορκχάιμερ, Ἡ Ἔ κ λ ε ι ψ η τ ο ῦ Λ ό γ ο υ, (Ν. 'Υόρκη: 'Εκδόσεις Πανεπιστημίου 'Οξφόρδης, 1947), σ. 135.

6. Μάξ Χορκχάιμερ καί Τέοντορ 'Αντόρνο, Ἡ Δ ι α λ ε κ τ ι κ ή τ ο ῦ Δ ι α φ ω τ ι σ μ ο ῦ (Ν. 'Υόρκη: Χέρντερ καί Χέρντερ, 1972), σ. 137.

Ε) Κοινότητα καί Πολεοδομία

1. Φράνκ Φίσερ, «Ποῦ βρίσκεται ἡ Πολεοδομία Σήμερα», Κ ρ ι τ ι κ έ ς Σ η μ ε ι ώ σ ε ι ς (Γενάρης 1954), σ. 75.

2. Λιούις Μάμφορντ, Ἡ Π ό λ η σ τ ή ν 'Ι σ τ ο ρ ί α (Ν. 'Υόρκη: Χάρκουρτ Μπρέις Τζοβάνοβιτς, 1961), σ. 163.

3. 'Αναφέρεται ἀπ' τό Μάμφορντ, στό ἴδιο.

4. 'Αριστοτέλης, «Πολιτικά» στά Β α σ ι κ ά Ἔ ρ γ α

τοῦ Ἀριστοτέλη (Ν. Ὑόρκη: Ράντομ Χάουζ, 1941), σ. 1284.

5. Πώλ Ντ. Σπρέιρεγκεν, *Ὁ Ἀστικός Σχεδιασμός: Ἡ Ἀρχιτεκτονική τῶν Κωμοπόλεων καί τῶν Πόλεων* (Ν. Ὑόρκη: Μάκ Γκρόου Χίλ, 1965), σ. 3.

6. Μάμφορντ, *Ἡ Πόλη στήν Ἱστορία*, σ. 297.

7. Στό ἴδιο, σ. 277.

8. Στό ἴδιο, σ. 306.

9. Στό ἴδιο.

10. Λεονάρντο Μπενέβολο, *Ἡ Καταγωγή τῆς Πολεοδομίας* (Κέιμπριτζ: Ἐκδόσεις MIT, 1971).

11. Ε. Α. Γκάτκιντ, *Τό Λυκόφως τῶν Πόλεων* (Ν. Ὑόρκη: Ἐλεύθερος Τύπος, 1962), σ. 7.

12. Στό ἴδιο, σ. 5.

13. Κέβιν Λίντς καί Λόυντ Ρόντγουϊν «Ἕνας Κόσμος ἀπό Πόλεις», στή *Μελλοντική Μητρόπολη*, ἐκδ. Λόυντ Ρόντγουϊν (Ν. Ὑόρκη: Τζώρτζ Μπράζιλλιερ, 1961), σ. 9.

14. Ἀριστοτέλης, «Πολιτικά», σ. 1161.

15. Ἀλεξάντεο Τσόνις, *Γιά ἕνα Μή-Καταπιεστικό Περιβάλλον*. (Βοστώνη, Ι Πρές, 1972), σ. 19 - 20.

16. Σπρέιρεγκεν, *Ὁ Ἀστικός Σχεδιασμός*, σ. 1.

17. Τσόνις, *Γιά ἕνα Μή-Καταπιεστικό Περιβάλλον*, σ. 49.

18. Στό ἴδιο, σ. 66.

19. Στό ἴδιο, σ. 37.

20. Στό ἴδιο, σ. 91.

21. Μέλ Σκώτ, *Ἡ Ἀμερικάνικη Πολεοδομία* (Μπέρκλεϋ: Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου τῆς Καλιφόρνιας, 1971), σ. 1.

22. Ρόμπερτ Ὄουεν, «Ἀναφορά στή Χώρα τοῦ Λανάρκ», στό *Μιά Νέα Ἄποψη γιά τήν Κοινωνία καί Ἄλλα Γραπτά*. (Λονδίνο, Ἐκδόσεις Ἔβριμαν, 1927), σ. 274 - 276.

23. Σάρλ Φουριέ, Ἐ π ι λ ο γ ή ἀ π' τ ό Ἔ ρ γ ο τ ο υ (Λονδίνο, Σόνενστσειν, 1901), σ. 138.

24. Ἡ βασική ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἔνγκελς ἀξίζει, κατά τή γνώμη μου, νά ἐπαναληφτεῖ: «Τό ζήτημα τῆς κατοικίας μπορεῖ νά λυθεῖ μόνον ὅταν ἡ κοινωνία ἔχει μεταμορφωθεῖ ἀρκετά γιά νά γίνει ἕνα ξεκίνημα γιά τήν κατάργηση τῆς ἀντίθεσης μεταξύ πόλης κι ὑπαίθρου, πού ἔχει ὁδηγηθεῖ στό ἔσχατο σημεῖο της ἀπ' τή σημερινή καπιταλιστική κοινωνία. Ἀπέχοντας πολύ ἀπ' τό νά μπορεῖ νά καταργήσει αὐτή τήν ἀντίθεση, ἡ καπιταλιστική κοινωνία ἀναγκάζεται, ἀντίθετα, νά τήν ἐπιτείνει μέρα μέ τή μέρα. Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, οἱ πρῶτοι σύγχρονοι οὐτοπικοί Σοσιαλιστές, ὁ Ὄουεν κι ὁ Φουριέ, τό ἀναγνώρισαν ἤδη αὐτό σωστά. Στίς πρότυπες δομές τους, ἡ ἀντίθεση μεταξύ πόλης καί ὑπαίθρου δέν ὑπάρχει πιά... Τό νά θέλουμε νά λύσουμε τό ζήτημα τῆς κατοικίας, ἐνῶ ἐπιθυμοῦμε, ταυτόχρονα, νά διατηρήσουμε τίς σύγχρονες μεγάλες πόλεις, εἶναι ἕνας παραλογισμός. Οἱ σύγχρονες μεγάλες πόλεις, ὅμως, θά καταργηθοῦν μόνο μέ τήν κατάργηση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, κι ὅταν αὐτό πραγματοποιηθεῖ, θά ὑπάρχουν ὁλότελα διαφορετικά προβλήματα, ἀπ' τή χορήγηση σέ κάθε ἐργάτη ἑνός δικοῦ του μικροῦ σπιτιοῦ» (Φρήντριχ Ἔνγκελς, Τ ό Ζ ή τ η μ α τ ῆ ς Κ α τ ο ι κ ί α ς (Μόσχα: Προοδευτικοί Ἐκδότες, 1970), σ. 49.

Δυστυχῶς, πρέπει ἀκόμα νά ὑπενθυμίζεται σέ πολλούς Μαρξιστές ὅτι αὐτές οἱ ἀπόψεις ἐκφράστηκαν ἀπό ἕναν ἀπ' τούς «πατέρες τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ», κι ἐπαναλήφτηκαν ξανά ἐμφατικά, στό μεταγενέστερο ἔργο τοῦ Ἔνγκελς, Ἀ ν τ ι - ν τ ύ ρ ι ν γ κ.

25. Μπενέβολο, Ἡ Κ α τ α γ ω γ ή τ ῆ ς Π ο λ ε ο δ ο μ ί α ς.

26. Φίσερ, «Ποῦ βρίσκεται σήμερα ἡ Πολεοδομία», σ. 76.

27. Ἐμπενέζερ Χάουαρντ, Ο ἱ Α ὐ ρ ι α ν έ ς Κ η π ο υ π ό λ ε ι ς (Κέιμπριτζ: ΜΙΤ Πρές, 1965), σ. 51.

28. Στό ἴδιο, σ. 150.

29. Φίσερ, «Ποῦ βρίσκεται σήμερα ἡ Πολεοδομία», σ. 82.

30. Μάρραιη Μπούκτσιν, Ὁ Ἀ ν α ρ χ ι σ μ ό ς μ ε τ ά τ ή ν Ἐ π ο χ ή τ ῆ ς Σ π ά ν η ς (Σάν Φραντσίσκο: Ράμπαρτς Πρές, 1971), σ. 25.

31. «Πρόγραμμα γιά ἕνα Κοινοτικό Περιβάλλον», στό Π η γ έ ς, ἐκδ. Θήοντορ Ρέζακ (Ν. Ὑόρκη: Χάρπερ καί Ρόου, 1972), σ. 393.

32. Στό ἴδιο, σ. 394.
33. Στό ἴδιο, σ. 395.
34. Στό ἴδιο, σ. 399, 400.
35. Στό ἴδιο, σ. 411 - 412.
36. Στό ἴδιο, σ. 405.

ΠΑΡΟΡΑΜΑ :

Στὴ σελίδα 45, τό «Umust subvenie...» εἶναι «Umus subveniet...»

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

1) ΒΙΛΧΕΛΜ ΡΑΙΧ: Οἱ Ρίζες τῆς Σεξουαλικῆς Καταπίεσης.
2) ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ '75: Ἐργατική Ἐξουσία ἤ Κρατικός Καπιταλισμός;
3) ΠΕΤΡΟΥ ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ: Πρός τούς Νέους.
4) ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ: Ἡ Παρισινή Κομμούνα κι ἡ Ἰδέα τοῦ Κράτους.
5) ΗΛΙΑ ΠΟΛΙΤΗ: —273ο Κ + ΤΙ; ἀντεργκράουντ κόμιξ.
6) ΑΛΜΠΕΡΤ ΜΕΛΤΣΕΡ: Τό Ἀναρχικό Κίνημα στήν Κίνα.
7) ΡΟΥΝΤΟΛΦ ΡΟΚΕΡ: Ἀναρχισμός κι Ἀναρχοσυνδικαλισμός.
8) ΠΙΕΡ - ΖΟΖΕΦ ΠΡΟΥΝΤΟΝ: Ἰδιοκτησία κι Ἐπανάσταση.
9) Λ. ΚΟΜΕΡ — Ε. ΓΚΟΛΝΤΜΑΝ: Ὁ Μύθος τῆς Μητρότητας.
10) ΝΤΑΝΙΕΛ ΚΟΝ — ΜΠΕΝΤΙΤ: Τό Μεγάλο Παζάρι.
11) Μ. ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ — Κ. ΓΟΥΩΡΝΤ: Αὐθορμητισμός καί Ὀργάνωση.
12) ΒΙΛΧΕΛΜ ΡΑΙΧ: Ἡ Πάλη τῶν Τάξεων κι ἡ Ψυχανάλυση.
13) ΑΛΜΠΕΡΤ ΜΕΛΤΣΕΡ: ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΔΙΧΩΣ ΣΥΝΟΡΑ: Τό Ἐπαναστατικό Κίνημα στήν Εὐρώπη (1946 — 1976).
14) ΒΙΛΧΕΛΜ ΡΑΙΧ: Τό Ξεπέρασμα τοῦ Οἰδιπόδειου Συμπλέγματος.
15) Μ. ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ — Α. ΡΟΜΠΕΡΤΣ: Ἡ Οἰκολογία κι ἡ Ἐπαναστατική Σκέψη.
16) Μ. ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: Ἱεραρχία καί Κυριαρχία.
17) ΑΛΝΤΟΥΣ ΧΑΞΛΕΥ: Ἐπιστροφή στό Θαυμαστό Νέο Κόσμο.
18) ΒΙΛΧΕΛΜ ΡΑΙΧ: Ἐρωτισμός καί Αὐτοερωτισμός.
19) ΕΡΡΙΚΟ ΜΑΛΑΤΕΣΤΑ: Χωρίς Ἐξουσία.
20) ΠΩΛ ΑΒΡΙΧ: ΝΕΤΣΑΓΙΕΦ: Ἡ Κατήχηση τοῦ Ἐπαναστάτη.

21) ΛΑΙΝΓΚ — ΖΑΑΤΣ: Δυό Δοκίμια γιά τήν Ψυχιατρική Καταπίεση.

22) ΑΜΠΕΛ ΠΑΖ: ΝΤΟΥΡΡΟΥΤΙ: Ἡ Κοινωνική Ἐπανάσταση στήν Ἰσπανία (1864 - 1933) τόμος Α΄.

23) ΜΑΞ ΣΤΙΡΝΕΡ: Ὁ Μοναδικός καί τό Δικό του.

24) ΤΖΩΡΤΖ ΟΡΓΟΥΕΛ: Οἱ Ἀλῆτες τοῦ Παρισιοῦ καί τοῦ Λονδίνου.

25) ΓΙΩΡΓΟΥ ΛΑΖΟΠΟΥΛΟΥ: Οἱ Ἀρηγανοί.

26) ΤΖΩΡΤΖ ΟΡΓΟΥΕΛ: Κρατῆστε Σφιχτά τό Μικροαστισμό σας.

27) ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ: Φεντεραλισμός, Σοσιαλισμός, Ἀντιθεολογισμός.

28) ΒΙΛΧΕΛΜ ΡΑΙΧ: ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΒΙΟΦΥΣΙΚΗΣ: Ἀπ᾽ τή Θεωρία τοῦ Ὀργασμοῦ στήν Ἀνακάλυψη τῆς Ὀργόνης.

29) ΑΜΠΕΛ ΠΑΖ: ΝΤΟΥΡΡΟΥΤΙ: Ἡ Κοινωνική Ἐπανάσταση στήν Ἰσπανία (1933 - 1936) τόμος Β΄.

30) ΝΤΑΝΙΕΛ ΓΚΕΡΕΝ: Ὁ Ἀναρχισμός.

31) ΤΖΩΡΤΖ ΟΡΓΟΥΕΛ: Ἡ Φάρμα τῶν Ζώων.

32) ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ: Κρατισμός καί Ἀναρχία.

33) ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ: Γιά ἕνα Ἀντιεξουσιαστικό Σοσιαλισμό.

34) ΟΙ «ΙΖΒΕΣΤΙΕΣ»: ΤΗΣ ΚΡΟΝΣΤΑΝΔΗΣ.

35) ΤΖΩΡΤΖ ΟΡΓΟΥΕΛ: Στή Σκιά τοῦ «1984».

36) ΤΖΩΡΤΖ ΟΡΓΟΥΕΛ: Στίς Φάμπρικες τοῦ Γουῆγκαν Πάιαρ.

37) ΑΛΜΠΕΡ ΚΑΜΥ: Οὔτε Δήμιοι οὔτε Θύματα.

38) ΜΑΡΡΑΙΗ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: Τά Ὅρια τῆς Πόλης.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΣΥΝΤΟΜΑ

ΒΙΛΧΕΛΜ ΡΑΙΧ: Ὁ Μαζοχιστικός Χαρακτήρας.

ΧΟΥΗΛΕΡ — Σ. ΦΕΝΤΕΡΙΚΙ: Ἡ Πολιτική Οἰκονομία τῆς Γυναικείας Ἀπελευθέρωσης.

Φ. ΠΕΡΛΜΑΝ — Ρ. ΒΑΝΕΓΚΕΜ: Ἡ Ἀναπαραγωγή τῆς Καθημερινῆς Ζωῆς.

«Θά ὀνόμαζα τά Ὅρια τῆς Πόλης μιά διαλεκτική ἐργασία πού πραγματεύεται τίς πόλεις τοῦ παρελθόντος καί τοῦ παρόντος σά φάσεις ἤ στιγμές μιᾶς μεγαλύτερης ἀστικῆς διαδικασίας, μιᾶς διαδικασίας στήν ὁποία οἱ δυνατότητες τῆς ἀστικῆς ἀνάπτυξης ἀποκαλύπτονται ἐσωτερικά, ἐμπλουτίζονται καί φθάνουν στήν ἀπόλυτη ἄρνησή τους στή σύγχρονη μητρόπολη. Ὁ βασικός σκοπός αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἶναι νά καταστήσει ἱκανό τόν ἀναγνώστη νά δεῖ αὐτή τή διαδικασία — τούς ἐσωτερικούς συνδέσμους ἀνάμεσα στίς διάφορες περιόδους τῆς ἀστικῆς ἱστορίας — καί νά συνειδητοποιήσει ὅτι ὁ ὑρμπανισμός πρέπει νά θεωρηθεῖ σά μιά ἀνάπτυξη πού μᾶς τοποθετεῖ σέ μιά μοναδική θέση, προκειμένου νά ξεπεράσουμε τήν πόλη σάν τέτοια, καί νά δημιουργήσουμε ἕνα νέο τύπο κοινότητας, ἕνα τύπο πού νά συνδυάζει τά καλύτερα χαρακτηριστικά τῆς ἀστικῆς ζωῆς καί τῆς ζωῆς στήν ὕπαιθρο, μέσα στά πλαίσια μιᾶς ἐναρμονισμένης μελλοντικῆς κοινωνίας».

(Ἀπό τόν Πρόλογο)